

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

А. І. Чуткий

Історія України

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

МАУП

Київ 2006

ББК 63.3(4УКР)я73
УДК 94 (477):(075)
Ч-95

Рецензенти: *М. Г. Щербак*, д-р іст. наук, проф., зав. кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки іст. ф-ту Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
Н. І. Миронець, д-р іст. наук, проф. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 8 від 28.09.05)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-872 від 03.04.06)

Чуткий А. І.

Ч-95 Історія України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: МАУП, 2006. — 352 с. — Бібліогр.: с. 340–346
ISBN 966–608–548–8

Навчальний посібник подає стислий виклад історії України в хронологічній послідовності від початків людського життя на українських теренах і до середини 2005 р. Матеріал з окремих етапів української історії подається за регіональним принципом (це стосується періодів, коли історична доля деяких регіонів України була відмінною від решти українських земель).

Для абітурієнтів, студентів вищих навчальних закладів всіх спеціальностей та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3(4УКР)я73

ISBN 966–608–548–8

© А. І. Чуткий, 2006
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2006

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Найдавніша історія України	8
Найдавніша історія України (1 млн років тому — II тис. до н. е.)	8
Кочові племена та давньогрецькі колонії на території України (I тис. до н. е. — поч. I тис. н. е.)	12
Походження слов'ян. Давня історія східних слов'ян	14
Розділ 2. Київська Русь.	
Галицько-Волинське князівство	17
Київська Русь	17
Галицько-Волинське князівство (1199–1340)	23
Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства	26
Розділ 3. Україна в другій половині XIV — першій половині XVII ст.	31
Захоплення українських земель іноземними державами у XIV–XVI ст.	31
Українські землі у складі Речі Посполитої (1569–1647 рр.) ..	35
Українська культура у XIV — першій половині XVII ст.	40
Розділ 4. Національно-визвольна війна 1648–1657 рр.	
Україна у другій половині XVII ст.	48
Національно-визвольна війна 1648–1657 рр.	48
Україна у 1657–1663 рр.	54
Правобережна Гетьманщина у 1663–1683 рр.	57
Лівобережна Гетьманщина у 1663–1687 рр.	61
Бахчисарайський договір та “Вічний мир”	64
Розділ 5. Українські землі наприкінці XVII–XVIII ст.	66
Лівобережна Гетьманщина у 1687–1764 рр.	66
Слобідська Україна у другій половині XVII–XVIII ст.	78
Запорозька Січ у другій половині XVII–XVIII ст.	80
Південна Україна у другій половині XVIII ст.	82
Правобережна та Західна Україна у XVIII ст.	84
Українська культура у другій половині XVII–XVIII ст.	90

Розділ 6. Українські землі наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	98
Українські землі під владою Російської імперії у першій половині XIX ст.	98
Українські землі під владою Австрійської імперії (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)	119
Українська культура у першій половині XIX ст.	133
Розділ 7. Україна у другій половині XIX — на початку XX ст.	141
Підросійська Україна у другій половині XIX — на початку XX ст.	141
Західна Україна у другій половині XIX — на початку XX ст.	190
Українська культура (друга половина XIX — початок XX ст.)	200
Розділ 8. Україна в роки Першої світової війни та Визвольних змагань 1917–1921 рр.	211
Україна в роки Першої світової війни	211
Україна в період визвольних змагань 1917–1921 рр.	217
Розділ 9. Україна у 1921–1938 рр.	248
УСРР у 1921–1928 рр.	248
УСРР (УРСР) у 1929–1938 рр.	259
Західноукраїнські землі у 1921–1938 рр.	270
Розділ 10. Україна в роки Другої світової війни	276
Розділ 11. Україна у 1945–1953 рр.	289
Розділ 12. Україна у 1953–1964 рр.	300
Розділ 13. Україна у 1965–1985 рр.	306
Розділ 14. Україна у 1985–1991 рр.	314
Розділ 15. Україна у 1991–2005 рр.	321
Україна у 1991–1994 рр.	321
Україна у 1994–2005 рр.	324
Контрольні питання	333
Список рекомендованої літератури	340

Вступ

Пропонований курс охоплює період вітчизняної історії від моменту появи людини на території України і до середини 2005 р. та містить стислий виклад основних подій і проблемних моментів історії України.

Періодизація історії України. За формою суспільного ладу: 1) первіснообщинний (1 млн років тому — IV ст. до н. е. (IV ст. н. е.); 2) рабовласницький (IV ст. до н. е. — IV ст. н. е.)¹; 3) феодальний (IX — середина XIX ст.); 4) капіталістичний (друга пол. XIX ст. — 1918–1920)²; 5) соціалістичний (1920–1991); 6) постсоціалістичний лад (після 1991 р.).

За археологічною періодизацією: 1) палеоліт, або давній кам'яний вік (1 млн 10 тис. років тому); 2) мезоліт, або середній кам'яний вік (VIII–VI тис. до н. е.); 3) неоліт, або новий кам'яний вік (VI–IV тис. до н. е.); 4) енеоліт, або міднокам'яний вік (IV–III тис. до н. е.); 5) доба міді-бронзи (друга половина III — початок I тис. до н. е.), 6) залізний вік (з XII–VIII ст. до н. е.).

Формаційна періодизація: 1) первісна історія, або епоха варварства (1 млн років тому — IX ст. н. е.); 2) епоха цивілізації, яку поділяють на: а) середньовічну історію (VIII–IX — середина XVII ст.); б) нову історію (середина XVII ст. — 1917–1918 рр.); в) новітню історію (з 1917–1918 рр.).

Історіографія історії України. Вітчизняна історіографія бере свій початок від “Повісті минулих літ” літописця Нестора (чиє авторство, до речі, є спірним). Він першим порушив питання про походження українців, їхню історію. Зацікавлення власною історією збереглося і в авторів давньоруських (давньоукра-

¹ Ця форма суспільного ладу існувала лише на Півдні України і тому не є загальною для цілої української історії, до того ж — була представлена чужоземними державними утвореннями (Скіфське царство, давньогрецькі поліси). Натомість на більшій частині території України перехід до феодального ладу почався у VI–VIII ст. н. е., минаючи фазу рабовласницького.

² У Західній Україні цей етап тривав до 1939–1940 рр. Треба також відмітити, що перехід до капіталізму в Україні почався вже в період Національно-визвольної війни, тобто в середині XVII ст. Але у XVIII ст. цей процес був загальмований у зв'язку з остаточним підкоренням більшості українських земель феодальною Росією.

їнських) літописів XIII–XVII ст. , особливо в авторів козацьких літописів XVIII ст. Але на наукову основу ці дослідження були покладені у першій половині XIX ст. Саме тоді з’явилися праці перших професійних українських істориків Д. Бантиш-Каменського, М. Максимовича, М. Маркевича, П. Куліша, М. Костомарова та ін. У другій половині XIX ст. В. Б. Антонович створив київську історичну школу, представники якої почали комплексне та глибоко наукове вивчення історії України. Учнями Антоновича були: М. С. Грушевський (автор близько півтори тисячі наукових публікацій, зокрема фундаментальної праці “Історія України-Руси”), М. П. Дашкевич (вивчав історію Галицько-Волинського князівства, історію українського фольклору та літератури в загальноєвропейському контексті), О. І. Левицький (досліджував джерела з історії України), П. В. Голубовський (дослідник Чернігівщини та українського козацтва), Д. І. Багалій (спеціалізувався з історії Слобожанщини, економічної та соціальної історії), М. В. Молчановський (дослідник історії Поділля), М. В. Довнар-Запольський, В. Є. Данилевич (фахівці з історії Білорусі) та ін.

Найталановитіший учень В. Б. Антоновича — Грушевський — у перші десятиліття XX ст. створив власну наукову школу, а також продовжив розроблення концепції вітчизняної історії та наповнення змісту самих наукових студій новими джерелами. Важливою була діяльність також інших істориків другої половини XIX — першої третини XX ст.

Д. І. Яворницький (1855–1940) провів фундаментальне дослідження історії українського козацтва. М. П. Драгоманов (1841–1895) вивчав український фольклор, українську середньовічну історію. В. С. Іконников (1841–1923) став найвпливовішим знавцем епохи “смутного” часу в Росії, а також філософської та релігійної літератури епохи середньовіччя. І. В. Луцицький (1845–1918) був визнаним фахівцем європейської середньовічної історії, а І. П. Крип’якевич — з історії Галицько-Волинської держави. Перша жінка-доктор історичних наук у Російській імперії — О. Єфименко (1848–1918) вивчала політичну та соціальну історію України від найдавніших часів до XVIII ст.

Репресії проти діячів української науки у 1930-х роках призвели до збіднення досліджень у сфері історії України, запер-

чення практично всієї дореволюційної історіографії, перетворення історії України на додаток історії СРСР, встановлення монопольного статусу марксистсько-ленінського підходу до вивчення історії, відсутності плюралізму та зв'язку із зарубіжними історичними школами. Головна увага приділялася вивченню робітничого і селянського руху, а також історії революції та громадянської війни.

Друга половина ХХ ст. визначна новою плеядою талановитих українських істориків. До них належать дослідники українського козацтва Ю. А. Мицик та Л. Г. Мельник; вчені-медієвісти П. П. Толочко і О. П. Толочко, М. Ф. Котляр, О. Б. Головка, В. М. Ричка; медієвіст, фахівець з історії Церкви та історіограф В. І. Ульяновський; історіограф І. Б. Матяш; дослідник українського козацтва, української діаспори та національних меншин в Україні В. І. Сергійчук; фахівці з історії України ХХ ст. В. М. Литвин, М. В. Коваль, С. В. Кульчицький та ін. Плідно працювали у цій галузі також українські історики діаспори (М. Гунчак, О. Субтельний та ін.).

МАУП

1 Найдавніша історія України

Найдавніша історія України (1 млн років тому — II тис. до н. е.)

Найдавніша стоянка первісних людей на території України знайдена біля с. Королеве Закарпатської області і датується 1 млн років тому (саме з цього часу і починається історія людини на українських теренах). Це була епоха раннього палеоліту. На території України загалом виявлено понад 30 стоянок цієї доби (Амвросіївська в Донецькій області, Лука-Врублевецька на Поділлі та ін.). Вчені вважають, що заселення території України відбувалося двома шляхами: із Західної Європи та з Близького Сходу через Кавказ.

Первісні людиноподібні істоти (архантропи, неандертальці³), які домінували до пізнього палеоліту, мали середній зріст 150 см, спадистий лоб із сильно розвиненими надбрівними дугами, потужні щелепи, значний волосяний покрив. Середня тривалість життя неандертальців становила 20–22 роки. Вони жили групами (первісне стадо) по 20–30 осіб, не мали постійного житла, а переселялися з місця на місце у пошуках їжі (тому їх поселення і називаються стоянками). Основним заняттям було збиральництво, рибальство та полювання. Знаряддя праці неандертальці виготовляли з каменю (переважно кременю) та кісток.

40 тисяч років тому неандертальців витісняє людина сучасного типу — кроманьйонець, або *homo sapiens* (“людина розум-

³ Чимало істориків нині заперечують належність неандертальців до предків сучасної людини. Тому неандертальців ліпше іменувати людиноподібними істотами.

на” лат.). Кроманьйонець мав об’єм мозку ідентичний сучасній людині, розвинену пряму ходу, зріст 170–180 см, прямий лоб, витонченіші риси обличчя порівняно з неандертальцем.

Кроманьйонці вдосконалили техніку оброблення каменю, способи полювання та рибальства. Винайшли списометальний пристрій, почали виготовляти кістяні гарпуни, шила, голки тощо. Вміли виготовляти одяг.

Основним видом занять кроманьйонців було колективне загінне полювання на бізонів, північних оленів, мамонтів (вважається, що останні були першим видом тварин, який знищила людина). Допоміжну роль відіграло збиральництво та рибальство, оскільки в цей період ці види здобування їжі були малоєфективні внаслідок льодовикового періоду.

В епоху мезоліту відбулась так звана **мезолітична криза господарства** — внаслідок зміни клімату вимерли великі тварини і людина вже не могла застосовувати старі методи. Вихід було знайдено завдяки вдосконаленню знарядь праці, винайденню лука, і головне — переходу людини в неоліті до відтворювального господарства — тваринництва та землеробства. Ці досягнення допомогли людині подолати кризу господарства, стати менш залежною від природи й дістали назву **неолітичної революції**.

В епоху неоліту, окрім переходу до відтворювального господарства, відбувається також поділ населення на осіле (переважно землероби) та кочове (скотарі). Землеробські племена населяли переважно центральні та західні райони України, а скотарські — південні. На півночі мешкали племена мисливців та рибалок.

Першими землеробсько-скотарськими культурами на теренах України були **буго-дністровська культура** (друга половина VI — межа V–IV тис. до н. е.), поширена на території теперішніх Одеської та Кіровоградської областей, та **культура лінійно-стрічкової кераміки** (друга половина V тис. до н. е.), поширена в Подністров’ї та Західній Волині, а загалом її ареал від України до Франції. В районі від Дніпровських порогів і до узбережжя Азовського моря у V — на початку IV тис. до н. е. проживали нечисленні племена **сурської культури**, які займались переважно рибальством, хоча в них уже помітний перехід до скотарства. Значну частину Лівобережної України та Середнього Подніпров’я у V–III тис. до н. е. заселяли племена **дніпро-донецької**

культури, в яких домінувало мисливство та рибальство, проте поступово починається перехід до скотарства. **Культура ямково-гребінцевої кераміки** у IV–III тис. до н. е. охоплювала територію від Волго-Окського басейну до Північно-Східної України.

Найвідомішою культурою епохи неоліту є **трипільська культура**. Перша знахідка поселення цієї культури була розкопана наприкінці XIX ст. археологом В. Я. Хвойкою в районі с. Трипільля (звідси — назва цієї культури) на Київщині. Трипільська культура існувала у IV–III тис. до н. е. на території Балканського півострова та Правобережної України. У трипільців панував матриархат.

Найвідоміші поселення трипільців на території України: Трипільля, Майданецьке, Доброводи. Поселення мали чітку забудову, наземні житла (дво- і триповерхові). Деякі поселення займали площу 200–300 га і в них мешкало до 20 тис. осіб.

Основним заняттям трипільців було землеробство. Важливу роль відігравало також скотарство. Допоміжну роль виконувало рибальство та мисливство. Високого рівня набуло керамічне виробництво. Посуд фарбували мінеральними фарбами червоного кольору і випалювали у спеціальних печах. За кольорами розпису кераміки цю культуру іноді називають культурою червонолакової кераміки. Малюнки на керамічних виробах трипільців деякі вчені вважають писемністю.

На початку III тис. до н. е. трипільська культура поступово зникає внаслідок підкорення та асиміляції племенами інших культур.

Трипільська культура відіграла важливу роль у формуванні цивілізації на території України та входженні її у загальноєвропейський цивілізаційний простір. Саме із цією культурою пов'язане остаточне утвердження відтворювального господарства на теренах України. Чимало українських істориків та археологів вважають трипільців пращурами українців.

В епоху енеоліту та мідного віку остаточно відбувається закріплення на Півдні України кочових скотарських племен та перехід до патріархату. До найвідоміших археологічних культур цього періоду належали: **кемі-обинська культура**, розвинена у причорноморських степах в IV–II тис. до н. е. ; у Верхньому Подністров'ї та на Волині існували поселення землеробської **культури стрічкової кераміки**, які за своїм культурним

типом нагадували пізньотрипільські племена. У племен культури стрічкової кераміки набули поширення металеві вироби. На Волинь у першій половині III тис. до н. е. прийшли племена **культури лійчастого посуду**, які витіснили племена культури стрічкової кераміки, а територією Лівобережної України заволоділи войовничі скотарські племена **ямної культури**. В епоху бронзового віку (II тис. до н. е.) на зміну ямній культурі на Півдні України прийшла **катакомбна культура** кочових скотарських племен.

У степовій та лісостеповій Україні у середині II тис. до н. е. проживали племена **культури багатоваликової кераміки**. Поселення містилися біля річок, їх населення займалося приселищним скотарством і землеробством. У середині II тис. до н. е. територія сучасної Південної та Лівобережної України була заселена племенами **зрубної культури**. Це були племена осілих скотарів, що мігрували з поволзьких степів. Вони займалися землеробством, а також мали власне бронзолivarне виробництво.

На Правобережній Україні у II тис. до н. е. проживали землеробсько-скотарські племена **культури шнурової кераміки**. Центр цієї культури містився на території сучасної Польщі. У середині II тис. до н. е. на основі племен культури шнурової кераміки виникла **тшинецько-комаровська культура**, яку дослідники вважають праслов'янською. Племена цієї культури на території сучасної України займали Полісся, Прикарпаття та частину Правобережжя, у них переважало землеробство і скотарство, жили в наземних житлах або напівземлянках, поселення були постійні, їх жителі вмiли виготовляти металеві вироби. На базі тшинецько-комаровської культури у XI–X ст. до н. е. виникла **білогрудівська культура** — перша культура на території України, в якій у широкий вжиток входять вироби із заліза. Племена цієї культури були поширені на Правобережній Україні, займалися землеробством, вели осілий спосіб життя — проживали в поселеннях, розташованих на підвищеннях біля річок і добре укріплених. Померлих ховали у безкурганних могильниках як за обрядом тілоспалення, так і тілопокладення. Із покійником ховали чимало речей, що свідчило про розвинутий культ померлих та віру у потойбічне життя. Племена білогрудівської культури частина дослідників вважає предками східних слов'ян.

Кочові племена та давньогрецькі колонії на території України (І тис. до н. е. — поч. І тис. н. е.)

Кіммерійці. Кіммерійці — перший народ на території України, про який згадують писемні джерела (давньогрецькі автори Гесіод, Геродот, Страбон) та давньогрецькі міфи. Більшість учених вважає кіммерійців іраномовними кочовиками, що прийшли у причорноморські степи в XI–IX ст. до н. е. з Поволжя. Кіммерійців ототожнюють з племенами зрубної культури. Вони панували в степах між Дунаєм і Доном з межі II– I тис. до н. е. до VIII–VII ст. до н. е. Початково це були кочові племена скотарів. Але поступово кіммерійці почали переходити до осілого способу життя й займатися землеробством. Вони налагодили торговельні контакти з населенням Близького Сходу та Балканського півострова. Кіммерійське суспільство перебувало на порозі класоутворення, але розвиток державотворення у кіммерійців перервала навала скіфів.

Скіфи. На межі VIII–VII ст. до н. е. зі сходу в Північне Причорномор'я вдерлись племена скіфів. Іраномовні кочовики, батьківщиною яких були степи Центральної Азії, витіснили кіммерійців з Північного Причорномор'я і встановили тут своє панування, яке тривало до середини IV ст. до н. е. Скіфи утворили протодержавне об'єднання — Велику Скіфію, яка охоплювала територію степу та лісостепу між Доном та Дунаєм. Скіфи (за свідченням Геродота) поділялися на чотири групи: скіфи-царські (займали степовий Крим та Нижнє Подніпров'я), скіфи-кочовики (причорноморські степи), скіфи-землероби (лісостеп на схід від Дніпра) та скіфи-орачі (лісостеп між Дністром і Дніпром). Останні дві групи українські історики вважають праслов'янами (праукраїнцями).

Значною подією в історії скіфів стала війна проти перського царя Дарія I (513 р. до н. е.), в якій скіфи перемогли і здобули славу непереможного народу. Скіфи постійно воювали проти сусідів, особливо проти фракійців (населення Балканського півострова). Це призвело до їх зіткнення з Македонією. У 339 р. до н. е. в битві з царем Філіппом II Македонським скіфи були розбиті (загинув і 90-річний скіфський цар Атей, який особисто

брав участь у битві). І хоча скіфи у 331 р. розгромили македонське військо, але й підірвали свою могутність. Велика Скіфія розпалась на дві Малі Скіфії (одна розташовувалась на Нижньому Дунаї, друга займала степову частину Криму та Нижнє Подніпров'я). Остання проіснувала до 375–376 рр. н. е., коли її знищили гуни.

Сармати. Головний удар Великій Скіфії завдали сармати, що прийшли в IV ст. до н. е. у Північне Причорномор'я зі сходу. Сармати панували у причорноморських степах з III ст. до н. е. до III ст. н. е.

Суспільний лад сарматів вирізнявся міцнішим родоплемінним ладом та військовою демократією і складався із союзів племен, очолюваних вождями, проте в управлінні брали участь всі вільні общинники-воїни. Страбон (I ст. до н. е. — I ст. н. е.) поділяв сарматів на племена язигів, роксоланів, сіраків, аорсів та аланів. У джерелах згадуються також сарматські царі, зокрема цар Гатал, що могло свідчити про прискорення розпаду родоплемінного ладу, початок класоутворення та державотворення.

В перших століттях нашої ери сармати були витіснені з Північного Причорномор'я або асимільовані готами.

Готи. У II ст. н. е. з Південно-Східної Прибалтики у Північне Причорномор'я прийшли германські племена готів, які витіснили сарматів. На думку деяких учених, готи створили у Подніпров'ї власну державу (державу Германаріха) і заснували Київ. У III–IV ст. н. е. готи поділилися на західних (вестготів) та східних (остготів). Вестготи перейшли через Дунай і зайняли Балкани. Остготи залишились у Причорномор'ї.

Гуни. Наприкінці IV ст. н. е. в Північне Причорномор'я зі сходу прийшла ще одна кочова орда — гуни. Вони завдали поразки сарматам і готам і змусили їх залишити цей регіон, а також знищили Малу Скіфію. Рештки скіфів і готів закріпились у гірському Криму, де проіснували до другої половини I тис. н. е., поступово змішуючись та асимілюючись з новими народами, що приходили у Крим. Гунське панування тривало до середини V ст., до розгрому цих кочівників.

Давньогрецькі колонії в Північному Причорномор'ї. У VII–V ст. до н. е. Північне Причорномор'я стало об'єктом грецької колонізації. Перше грецьке поселення в цьому регіоні — Борисфеніда — було засноване у VII ст. до н. е. на о. Березань в районі Буго-

Дніпровського лиману. Впродовж наступних двох століть виникли інші грецькі колонії на півдні сучасної України. Найвідоміші з-поміж них: Херсонес (район сучасного Севастополя), Ольвія (біля сучасного Миколаєва), Пантикапей (Керч), Феодосія, Тіра (поблизу Білгорода-Дністровського) та ін.

Греки-колоністи не переривали зв'язків з батьківщиною, і таким чином Північне Причорномор'я потрапило в орбіту тодішнього цивілізованого світу, духовна культура якого значною мірою вплинула на місцеве населення.

Грецькі колонії являли собою незалежні міста-держави (поліси). Формою політичної організації цих міст-держав була рабовласницька республіка (аристократична або демократична). У демократичних республіках (Ольвія, Тіра) участь у житті держави брали всі вільні громадяни чоловічої статі, у аристократичних (Пантикапей) — лише верхівка. Пантикапей став столицею Боспорського царства (IV ст. до н. е. — IV ст. н. е.).

В окремі періоди грецькі міста потрапляли в залежність від скіфів, у II–I ст. до н. е. — від Понтійського царства, а з I–II ст. н. е. — від Риму. У 370-х роках н. е. більшість давньогрецьких колоній у Північному Причорномор'ї була знищена гунами.

Походження слов'ян. Давня історія східних слов'ян

Питання походження слов'ян належить до найпроблемніших внаслідок своєї ідеологізації та заполітизованості. Єдине, що можна стверджувати напевно, це те, що слов'яни — автохтонне населення Європи, яке належить до європеїдної раси та індоєвропейської мовної сім'ї.

Стосовно прабатьківщини слов'ян, то на цю роль, за різними гіпотезами, претендують: Південно-Східна Прибалтика, Вісло-Одерський регіон, район Карпат, Карпато-Дніпровський регіон, район Прип'яті, район Середнього Дунаю та ін.

Поява слов'ян, за різними теоріями, коливається між рубезем II–I тис. до н. е. і першою половиною I тис. н. е. Вперше

слов'яни згадуються у писемних джерелах під назвою “венеди” у I ст. н. е. у римських авторів. Так, Пліній Старший (24–79 рр. н. е.) і Тацит (I ст. н. е.) розміщували їх біля південного узбережжя Балтійського моря. Грецький географ II ст. н. е. Птоломей писав, що вони заселяли землі між Балтійським морем (Венедська затока) та Карпатами (Венедські гори). Подібне зміщення ареалу розселення венедів на південь могло свідчити про початок їх переселення у цьому напрямку. Етнонім “слов'яни” вперше вжили візантійські автори V–VII ст. Псевдо-Кесарій, Іоанн Ефеський, Менандр, Прокопій Кесарійський, Феофілакт Сімокатта і Маврикій, а також готський історик Іордан. Вони оповідають, що раніше цей народ був відомий як венеди, а нині як слов'яни і поділяється він на дві гілки — склавинів та антів. Склавинами, на думку вчених, можна вважати предків західних слов'ян, а антів — південних та східних. Візантійські історики також відзначали, що це були осілі землеробські племена, які не мали власної держави та були язичниками й вели постійні війни з Візантією та кочовиками (у III–IV ст. із готами, з кінця IV до середини V ст. — з гунами, у другій половині VI — на початку VII ст. — з аварами). Анти займали степову Україну між Дністром та Дніпром і на думку вітчизняних учених (Грушевський, Брайчевський та ін.) були давніми українцями. Брайчевський довів, що вони створили своє царство, яке існувало з IV до початку VII ст.

У IV–VI ст. н. е. під час Великого переселення народів слов'яни зайняли значну територію, яка простяглась від Ельби на заході до верхів'їв Волги на сході, від Чорного та Середземного морів на півдні до Балтики на півночі. Розселення по такій великій території призвело до виникнення відмінностей між окремими групами слов'ян. Як наслідок, єдина слов'янська спільнота у VI–VII ст. розпалась на три гілки: західні (поляки, чехи, словаки, лужичани, полабсько-прибалтійські слов'яни), східні (українці, росіяни та білоруси) і південні (серби, словенці, чорногорці, хорвати, македонці та болгари) слов'яни. Особливістю слов'янської колонізації був її переважно мирний характер.

На території сучасної України слов'яни розселялись із Правобережної лісостепової частини в інші її регіони. На півночі вони витісняли фінно-угорські племена, на заході — рештки германців і фракійців, на півдні та сході велася безперервна боротьба з іраномовними та тюркомовними кочовиками. Частково

слов'янам відповідає зарубинецька (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) та черняхівська (III–V ст. н. е.) археологічні культури. Суто слов'янськими були пенківська, київська та ін. археологічні культури (V–VII ст.).

У VIII–IX ст. у східних слов'ян сформувалося 12 союзів племен, або племінних князівств, які являли собою протодержавні утворення. З них на території сучасної України розміщувались 7 союзів — поляни, уличі, тиверці, древляни, волиняни, білі хорвати і сіверяни; на території сучасної Білорусі — дреговичі, кривичі та частково радимичі; на теренах сучасної Росії — в'ятичі, словени та радимичі. Іноземні джерела повідомляють про наявність трьох основних об'єднавчих державних центрів у східних слов'ян: Куявія (Київ), Славія (Новгород) та Артанія (Волинь або Крим). Наприкінці V ст. відбулося заснування Києва, який став центром полянського племінного союзу східних слов'ян.

МАУП

2

Київська Русь. Галицько-Волинське князівство

Київська Русь

У VIII–IX ст. прискорився процес майнового розшарування у східних слов'ян. Водночас зросла зовнішня загроза із приходом у Східну Європу нової орди — хозар. Усе це стимулювало процес державотворення. Постала потреба об'єднання всіх східних слов'ян в одній державі, що було здійснено київськими князями. Це полегшувалося спільністю походження, мови, культури, ментальності й території розселення східних слов'ян.

Спочатку Київ став центром полянського племінного союзу, а у 882 р. варязький князь (точніше — регент) Олег, який правив у Новгороді, захопив Київ і перетворив його на центр своєї держави. Так виникла Київська Русь.

Історики ще й досі сперечаються щодо ролі варягів (норманів) у цих подіях. У XVIII ст. німецькі історики, що працювали в Росії, — Шльоцер, Міллер та Байер сформулювали так звану норманську теорію, згідно з якою варягам належала ключова роль у створенні Київської Русі. Саме варяги, на їхню думку, принесли державотворчий дух та державну організацію східним слов'янам. Цієї теорії дотримувалося чимало дореволюційних російських та українських істориків. Але вже тоді почалась боротьба з нею. Першим виступив із критикою норманської теорії М. Ломоносов, заявивши, що вона принижує слов'ян. У радянський період норманська теорія вважалась ненауковою і всіляко засуджувалась. Натомість під тиском багатьох фактів (свідчення середньовічних вітчизняних і закордонних джерел, археологічні та інші докази) на сьогодні є незаперечною значна роль варягів у творенні Київської Русі. Навіть усі перші київ-

ські князі (до Святослава) мали варязькі імена і спирались на варязькі дружини в управлінні державою. До того ж варяги відіграли також важливу роль у створенні Англійської держави, заснували Неаполітанське королівство тощо. Отже, їх участь у творенні української держави не може розглядатись як принизлива для нас. Єдине зауваження стосується того, що ця роль була важливою, але не виключною. Варяги лише прискорили ті державотворчі процеси, що вже кілька століть відбувалися у східних слов'ян.

Олег (882–912) — засновник Київської Русі. Він виконував обов'язки регента при малолітньому Ігорі — синові першого варязького князя на Русі Рюрика. Він підкорив древлян, сіверян та радимичів, а також ряд неслов'янських племен. Олег заклав модель централізованої держави замість традиційної для східних слов'ян федерації племен.

У 907 р. Олег здійснив переможний похід на столицю Візантії Константинополь (літописний Царгород, сучасний Стамбул). Результатом цього походу стало укладення русько-візантійського договору, за яким Візантія сплачувала контрибуцію і надавала пільги та право безмитної торгівлі руським купцям. Після цього Олег здійснив ряд походів проти Арабського халіфату на південно-західне узбережжя Каспійського моря. Під час одного з цих походів він і загинув.

Ігор (912–945) — син Рюрика. Приєднав до Русі племена тиверців та уличів. Ігор також здійснив ряд успішних походів на узбережжя Каспійського моря. Загострення стосунків із Візантією призвело до нових походів русичів на Константинополь. Перший з них у 941 р. був невдалим (руський флот спалено за допомогою “грецького вогню” — таємної зброї візантійців, що являла собою запальну суміш, яка горіла навіть у воді). Другий похід Ігоря на Константинополь — 943 р. — закінчився укладенням нового договору (944 р.) з Візантією на умовах договору Олега (але руських купців позбавили права безмитної торгівлі). У 944 р. русичі здійснили успішний похід на Кавказ, де здобули ряд великих міст (Дербент, Ширван, Бердаа).

Великі і постійні військові експедиції поглинали значні ресурси і вимагали все нових і нових надходжень до князівської скарбниці. Це призводило до постійного збільшення данини, внаслідок чого зростало невдоволення населення, що вилилось у

945 р. у повстання древлян, які вбили Ігоря під час чергового збирання данини.

Ольга (945–964) — дружина Ігоря. Єдина жінка, яка правила в Київській Русі. Юридично вона виконувала регентські обов'язки при малолітньому сині Ігоря — Святославі.

Ольга придушила повстання древлян, але, розуміючи неминучість інших повстань, впорядкувала збір данини. У 957 р. Ольга здійснила перший в історії Русі візит на найвищому рівні за кордон (до Константинополя). Там вона прийняла християнство. Було відправлено також посольство до германського імператора Оттона I, що мало збалансувати візантійський вектор зовнішньої політики та підкреслити Візантії самостійність Русі. У 964 р. Ольга передала владу Святославу, продовжувала жити в Києві, де і померла близько 969 р.

Її правління було добою вирішального повороту в історії Київської Русі. Країна дістала впорядковане управління і почала інтегруватись у політичну систему християнського світу. Християнство одержало могутній імпульс для поширення на Русі.

Святослав (964–972) — весь час свого правління провів у безперервних війнах. У 964 р. підкорив в'ятичів. У 965 р. розгромив волзьких болгар та буртасів. У 966 р. завдав поразки Хозарському каганату. На землях хозар на Нижньому Дону був заснований руський форпост у причорноморських степах — м. Саркел (Біла Вежа). У 966–967 рр. були розгромлені і обкладені даниною північнокавказькі племена, а території Таманського та Керченського півостровів (Тмутараканське князівство) приєднані до Київської Русі.

На запрошення Візантії Святослав взяв участь у війні з болгарами (967–971), проти яких здійснив два походи і навіть збирався перенести на Дунай столицю своєї держави. Але через протидію Візантії, яка почала побоюватися претензій свого союзника на болгарські землі, які вона сама хотіла підкорити, Святослав був змушений повернутись до Києва. Повертаючись додому з другого болгарського походу у 972 р., виснажені рештки русичів потрапили в засідку, організовану печенігами (нова тюркомовна орда, що на початку IX ст. прийшла у Причорномор'я) на Дніпрових порогах, і були розбиті (загинув і сам Святослав).

Володимир I Великий (978 (980) — 1015) — київський князь з 978 (980) р. У 981 р. він приєднав до Русі Західну Волинь та Га-

личину, а у 981–984 рр. підкорив в'ятичів та радимичів, чим завершив об'єднання всіх східнослов'янських племен в одній державі. Він також остаточно розгромив Хозарський каганат, у 987 р. здійснив похід на Херсонес та вів безперервну боротьбу з печенігами.

Володимир I відзначився і як князь-реформатор. Він провів: 1) судову (кодифікація правових норм); 2) військову (створено постійну професійну армію — дружину і ополчення, поступова відмова від використання варягів); 3) грошову (початок карбування власної монети — златники та срібники); 4) релігійну (980 р. — спроба впорядкувати язичницькі культи в один загальнодержавний, 988 р. — впровадження християнства як державної релігії); та 5) адміністративну (ліквідовано племінні князівства, у регіони почали призначатись як правителі діти великого князя, створено розгалужений апарат великокнязівських урядовців) реформи.

Значну увагу Володимир I приділив розвитку культури та освіти. Велось також активне містобудування та спорудження укріплень на південних кордонах Київської Русі. В Києві збудовано перший кам'яний храм на Русі — Десятинну церкву. В зовнішній політиці він започаткував установаження династичних зв'язків із представниками правлячих династій Європи. Його син Святополк був одружений з донькою польського короля, Ярослав — з донькою шведського короля, одна донька була дружиною угорського короля, друга — польського, третя — чеського.

Перед смертю Володимир I поділив Київську Русь між своїми синами, що призвело до міжусобної боротьби, в якій переміг Ярослав Мудрий.

Ярослав Мудрий (1015–1018, 1019–1054) — прийшов до влади після тривалої боротьби зі своїм братом Святополком. Правління Ярослава було періодом найвищого піднесення Київської Русі.

Діяльність Ярослава Мудрого: 1) прийняв загальнодержавний звід законів — “Руську Правду”; 2) поширював християнство; 3) зміцнив міжнародні зв'язки Русі (династичні відносини були встановлені з правлячими династіями Угорщини, Німеччини, Польщі, Візантії, Норвегії, Швеції і навіть Франції); 4) проводив активне будівництво міст; 5) здійснював культур-

но-освітню діяльність (створено бібліотеку, школи, запрошувались іноземні вчені та майстри); 6) розгромив печенігів (1017 або 1036 р.) і зміцнив прикордонну систему укріплень.

Недоліком діяльності Ярослава було те, що він не зміг подолати згубної практики свого часу і перед смертю поділив Русь між своїми синами на 12 князівств, чим започаткував процес її феодального розпаду.

Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст. Після смерті Ярослава Мудрого його старші сини Ізяслав (правив у Києві), Святослав (правив у Чернігові) і Всеволод (правив у Переяславі) домовились про координацію своєї політики, і таким чином фактично збереглась політична єдність Київської Русі. Така практика співправління тривала з 1054 р. до 1068 р. і дістала назву тріумвірат, тобто — правління трьох. Старші Ярославичі продовжували політику свого батька: сприяли розвитку освіти і культури, продовжували християнізацію Русі, вели активну зовнішню політику, розбили нову кочову орду торків. Проте між ними поступово наростали протиріччя, які були активізовані зовнішнім фактором. У 1068 р. на Русь вдерлася нова кочова орда — половці. Об'єднані війська Ярославичів у цьому ж 1068 р. були вщент розбиті половцями на Київщині, на р. Альта. Це викликало перше велике повстання у Києві. Ізяслав втік і повернувся до Києва 1069 р. за допомогою свого тестя польського короля Болеслава II. Це засвідчило слабкість його влади і заохотило інших князів претендувати на київський стіл.

Міжусобна боротьба за Київ розпочалася 1073 р. — Святослав вигнав з Києва Ізяслава і сам став київським князем (1073–1076). Він намагався продовжувати зміцнення великокнязівської влади, проте період його князювання був нетривалим.

Після смерті Святослава у Києві правив Всеволод (у 1076–1093 рр. з невеликою перервою у 1078 р., коли знову правив Ізяслав). Проте його син Володимир Мономах поступився великокнязівським столом сину старшого Ярославича Святополку Ізяславичу, який вважався законнішим претендентом на київський стіл і правив у Києві до 1113 р.

Володимир II Всеволодович Мономах правив у Києві в 1113–1125 рр. Він провів 25 походів проти половців і змусив їх припинити напади на Русь. Другим важливим напрямом полі-

тики Володимира Мономаха було відновлення єдності Русі та збільшення великокнязівського домену. В Новгород, який першим почав виявляти сепаратистські тенденції, Володимир призначив правити свого старшого сина Мстислава, решта князів змушені були визнати зверхність Володимира Мономаха. Така політика була продовжена сином Володимира Мономаха Мстиславом I Великим (1125–1132).

1132–1139 рр. — князювання в Києві молодшого сина Володимира Мономаха — Ярополка. Це був період переходу від єдиновладдя до поліцентризму. Київська Русь остаточно розпадається на 12 князівств або земель. Із них у межах сучасної території України перебували Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства. Причому їхня кількість постійно зростала і в другій половині XIII ст. сягнула 150. Поза межами сучасної України найсильнішими руськими князівствами були Смоленське, Полоцьке та Володимиро-Суздальське. Більшість правителів цих князівств до кінця XII ст. також присвоїли титул “великий князь”, чим додатково підкреслили свою незалежність від Києва. Руські князі, хоча і належали до однієї династії Рюриковичів, але вели постійні міжусобні війни, чим послаблювали Київську Русь і робили її легкою здобиччю для сусідів. Зі сходу та півдня посилювались напади половців. Із заходу почалися нашествия литовських племен (особливо ятвягів), Польщі та Угорщини (останні претендували головно на Галичину). На початку XIII ст. у Південно-Східній Прибалтиці утворився Тевтонський Орден, який підкорив Прибалтику, а потім почав наступ на Північну Волинь та Полоцьке князівство. Проте головного удару Русі завдало вторгнення нових кочовиків — монголо-татар.

1223 р. — перша навала монголо-татар на Київську Русь. У битві на р. Калка 31 травня 1223 р. татари розбили руські дружини внаслідок неузгодженості дій руських князів, але також зазнали значних втрат і тому відійшли на схід.

У 1237–1238 рр. почалось вторгнення військ монголо-татарського хана Бату (Батия) на Русь. Татари підкорили Рязанське, Володимиро-Суздальське та Смоленське князівства. У 1239 р. вони спустошили Переяславське та Чернігівське князівства.

Грудень 1240 р. — монголо-татари здобули Київ і рушили далі на Захід. До весни 1241 р. вони спустошили Галичину та Во-

линь, а до початку 1242 р. пройшли Польщу, Чехію, Угорщину і з Балкан повернули у Поволзькі степи. На Нижній Волзі Батий заснував столицю своєї держави (Золотої Орди) м. Сарай-Бату. Під владою золотоординських ханів опинились землі від Уралу до Дунаю. Руські князівства потрапили у васальну залежність від Золотої Орди.

Монголо-татарська навала остаточно розірвала зв'язки між окремими частинами Київської Русі, прискорила занепад її державних інституцій, і в другій половині XIII ст. Київська Русь остаточно припинила своє існування. Це був поступовий процес, і тому не можна називати якийсь конкретний рік як дату припинення існування Київської Русі.

Київська Русь була першою українською державою, яка започаткувала українську державотворчу традицію. В період Київської Русі було завершено консолідацію давньоукраїнського етносу, закладено основні підвалини української духовної та матеріальної культури. Величезне значення мало впровадження християнства. Культурно-історична спадщина Київської Русі по праву належить українському народу і є найкращим підтвердженням його невичерпної енергії, високого духовного та творчого потенціалу, а також основою національної гордості українців і джерелом національного патріотизму.

Галицько-Волинське князівство (1199–1340)

Галичина. Як окреме князівство виникло в середині XI ст., коли Галичину отримав у спадок син Володимира Ярославича Ростислав (1052–1065), який започаткував місцеву князівську династію Ростиславичів. Після його смерті Галичиною правили його сини: Рюрик у Перемишлі (1065–1094), Василько у Теревовлі (1065–1124) та Володар у Звенигородці (1065–1124). Василько помер бездітним, і його уділ приєднав син Володаря Володимирко (1124–1153). Він також вигнав сина Рюрика Ростислава з його уділу і таким чином об'єднав Галичину в одне князівство та зміцнив князівську владу. Ця політика була про-

довжена його сином Ярославом Осмомислом (1153–1187). Останній князь вважався наймогутнішим на Русі, але так і не зміг остаточно впоратись з галицьким боярством. Причини такої впливової ролі галицького боярства пояснюються тим, що, на відміну від решти земель Київської Русі, воно мало місцеве коріння, було тісно пов'язане з регіоном, мало значні земельні володіння, а отже, не залежало від князя і нічим не було йому зобов'язане.

Після смерті Ярослава Осмомисла у Галичі правив спочатку його син Олег, а потім Володимир, зі смертю якого у 1199 р. зникла династія Ростиславичів.

Волинь. Князівську династію на Волині започаткував онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич, який отримав цю землю в уділ у 1135 р. Він правив тут до 1154 р. і передав Волинь своєму синові Мстиславу II (1154–1171). Мстиславичі прийшли на Волинь зі своїми боярами, яким вони надавали землі та посади, а тому на Волині боярство залежало від князя і — відповідно — підтримувало його. Тому саме волинські князі виступили з ініціативою об'єднання регіону.

Син Мстислава II — Роман (засновник династії Романовичів) у 1187 р. здійснив першу спробу об'єднання Галичини та Волині, а остаточно це вдалось йому у 1199 р. Після цього він приєднав до створеного ним Галицько-Волинського князівства Київ (1201), поставив у залежність від себе турово-пінських князів. Роман також здійснив переможні походи на половців та ятвягів.

У 1204–1205 рр. Роман Мстиславич розпочав війну з Польщею (існують версії, що він хотів узяти участь також у боротьбі за германську імператорську корону). Але у розпал цієї війни в червні 1205 р. під м. Завихвост у Польщі Роман потрапив у засідку і був убитий. Його малолітні діти — Данило (3 роки) і Василько (1,5 року) не могли керувати країною. Цим одразу ж скористались сусіди, які почали війну за Галицько-Волинські землі. Ця війна тривала до 1245 р. і призвела до тимчасового розпаду Галицько-Волинської держави. Проте поступово Данило Галицький відновив єдність цієї держави. У 1238 р. він остаточно підпорядкував Галич, а у 1239 р. — Київ. У 1245 р. в битві під Ярославом зазнав поразки останній претендент на владу в Галицько-Волинській державі.

Діяльність Данила Галицького (1205–1264): 1) відновлення єдності Галицько-Волинської держави; 2) зміцнення князівської влади і розправа з боярством; 3) будівництво міст (Холм, Львів, Данилів та ін.); 4) війни з сусідами (Польща, Угорщина, Литва, Тевтонський Орден); 5) зміцнення кордонів і розширення території; 6) міжнародні дипломатичні зв'язки (1253 р. отримав від Папи Римського королівську корону, сина Лева одружив із донькою угорського короля, сина Шварна — з донькою литовського князя, сина Романа — з австрійською герцогинею, доньку Предславу віддав за польського князя; у 1246 р. здійснив поїздку до Золотої Орди і цим убезпечив себе з боку золотоординців); 7) боротьба з монголо-татарами і спроба створити широку антимонголо-татарську коаліцію (спочатку йому сприяв успіх, але відсутність підтримки з боку інших держав змусила припинити боротьбу); 8) культурна діяльність (будівництво церков, сприяння освіті, запрошення іноземних майстрів, підтримка ремесел і торгівлі, свого друкаря Кирила зробив київським митрополитом).

Таким чином, після татаро-монгольської навали Галицько-Волинська держава стала головним осередком розвитку економіки та культури в Україні, виступила спадкоємицею надбань Київської Русі, продовжила українську державотворчу традицію.

Після смерті Данила Галицько-Волинська держава була поділена між його синами (Шварно, Лев, Мстислав). Брат Данила Василько правив на Волині до смерті у 1269 р., а потім волинським князем був його син — Володимир Василькович (1269–1289).

Чергове об'єднання держави здійснив **Лев I (1264–1301)**. Він успадкував землі після смерті своїх братів та сина Василька, який помер у 1289 р. бездітним. Лев I також захопив у Угорщини Закарпаття, а в Польщі Люблінську землю. Внаслідок союзу із Золотою Ордою зміг повернути під владу Галицько-Волинського князівства Галицьке Пониззя (землі між Прутом та Дністром до узбережжя Чорного моря).

Його син **Юрій I (1301–1308 або 1301–1315)** домігся створення окремої галицької митрополії. Мав дружні відносини із сусідами, заохочував розвиток торгівлі та ремесел, зміцнював князівську владу. Титулував себе “королем Руським”, що могло свідчити про володіння Києвом.

1308 (1315)–1323 рр. — правління синів Юрія I Андрія та Лева II. Спираючись на союз із Тевтонським Орденем та Польщею, вони вели боротьбу за остаточну ліквідацію залежності від Золотої Орди та протистояли литовській експансії. Загинули у боротьбі з татарами (за іншою версією — у боротьбі з литовцями), не лишивши дітей, і це призвело до припинення династії Романовичів.

Галицькі бояри у 1325 р. обрали правителем мазовецького князя Болеслава, який був одружений із сестрою останніх Романовичів. Він прийняв православ'я і правив Галицько-Волинською державою під ім'ям **Юрія II у 1325–1340 рр.** Але через те що він проводив політику, спрямовану на зміцнення князівської влади, галицьке боярство вчинило проти нього змову та отруїло його в 1340 р. (за іншою версією — причиною його отруєння була політика окатоличення). Після цього волинські бояри запросили правити Волиню сина литовського князя Гедиміна — Любарта Гедиміновича, а в Галичині почав правити один із місцевих бояр Дмитро Дедко, який спирався на союз із татарами. У 1340 р. польський король Казимир III зробив першу спробу захопити Галичину, а у 1349 р. знову напав і остаточно підкорив Галицьку землю. Таким чином, Галицько-Волинське князівство було поділене між Литвою та Польщею і припинило своє існування.

Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства

Культура Київської Русі характеризувалася стрімким розвитком і контекстуальністю із загальноєвропейським культурним процесом. Характерною рисою розвитку культури Київської Русі було те, що вона розвивалася на стикові трьох культурних світів — східного (кочівники та мусульманська культура), візантійського та західноєвропейського — і тому увібрала риси всіх цих культур.

Освіта. Важливий елемент духовної культури та її база. Перша школа в Київській Русі, відома нам із літописів, була заснова-

на Володимиром I у Києві в 988 р. Школи заснував також Ярослав Мудрий та інші князі. У цих школах хлопчиків навчали письму, розтлумачували їм арифметику, тут вони осягали ази богослов'я, історії, риторики. Онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна у 1086 р. заснувала першу школу для дівчат, у якій навчали грамоті, співам, шиттю та іншому рукоділлю. Існувало приватне навчання. Освіту можна було здобути також за кордоном.

Література. Наукові знання. Значну роль у поширенні знань відігравали перекладні твори закордонних, переважно античних та візантійських авторів. Ярослав Мудрий створив першу на Русі бібліотеку. Вона нараховувала близько 500 книг. Великі бібліотеки існували також у Новгороді, Галичі та деяких інших містах Київської Русі.

Однією з найдавніших книг, створених у Київській Русі і яка збереглася донині, було Остромирове Євангеліє (1056–1057). Це богослужбена книга, що має багате оздоблення орнаментом, заставками та мініатюрами. Назва цієї книги походить від імені її замовника — новгородського посадника Остромира.

Від XI ст. збереглося ще чотири книги релігійного змісту: службові мінеї 1095 р., 1096 р., 1097 р., Архангельське євангеліє 1092 р. та дві світські книги — “Ізборники” 1073 і 1076 рр. Останні були збірками етичних та моральних норм, повчальних статей тощо, зібраних на замовлення київського князя Святослава. Серед книг, створених у XII ст., особливо вирізняється багато оздоблене Мстиславове Євангеліє (1115).

На Русі почали творити і власну релігійну літературу. До перших таких творів належали “Сказання про Бориса і Гліба”, що було написано у середині XI ст. і включене до складу “Повісті минулих літ”, “Повчання до братії” новгородського єпископа Луки Жидяти того ж періоду та “Києво-Печерський Патерик” — збірка агіографічного характеру, створена у Києво-Печерській лаврі наприкінці XII — на початку XIII ст., і “Послання пресвітеру Фомі”, написано в середині XII ст. київським митрополитом Климентом Смолятичем.

У добу Київської Русі було також започатковано літописну традицію. З-поміж давньоруських літописів вирізняють “Повість минулих літ”, “Київський літопис” XII ст. та “Галицько-Волинський літопис” XIII ст., які дійшли до нас у пізніших редакціях (Лаврентіївський список 1377 р. та Іпатіївський список

1440-х рр.). Саме в Київському літописі під 1187 р. і 1189 р. вперше вживається назва “Україна” для позначення порубіжних земель (в першому випадку Переяславського князівства, у другому — Галицького).

З літописів відомим є розвиток медицини на Русі, зокрема згадуються хірургічні операції та імена найвизначніших лікарів (Агапіт, Микола Святоша, Пімен, Даміан та ін.). Ігумен Києво-Печерської лаври Феодосій у другій половині XI ст. заснував першу на Русі лікарню, а чернець Микола Святоша — Микільський шпитальний монастир. Княжна Євпраксія Мстиславівна написала перший медичний трактат “Мазі”.

Ігумен із Чернігівщини Даниїл, що на початку XII ст. відвідав Палестину, започаткував географічну науку в Україні. Його подорожні нотатки (“Ходіння”) містять докладний опис кліматичних умов, тваринного та рослинного світу країн, які він відвідав.

Вітчизняна політична та філософська думка були представлені творами митрополитів Іларіона та Климента Смолятича, київського князя Володимира Мономаха, Даниїла Заточника. Так, київський митрополит Іларіон (перший на цій посаді українець) у “Слові про закон і благодать” виступив із прославленням Русі та великокнязівської влади. Ця ідея була продовжена і Володимиром Мономахом (“Повчання дітям”), але останній, відповідно до нових політичних реалій, акцентував увагу на проблемах єдності Русі, на слідуванні християнським принципам, пом’якшанні феодального визиску населення тощо. Засудженню міжусобної боротьби було присвячено “Повчання про сліпця та хромця” єпископа Кирила Туровського (друга половина XII ст.). Політичні та соціальні інтереси окремих верств населення, а не лише центральної влади, були зафіксовані у “Слові Даниїла Заточника” (друга половина XII ст.) та “Молінні Даниїла Заточника” (початок XIII ст.).

Загалом від часів Київської Русі збереглися 192 рукописи. До праць, які не дійшли до нас в оригіналі, але відомі у пізніших списках, належать “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона (середина XI ст.), “Повчання дітям Володимира Мономаха” (початок XII ст.), “Ходіння ігумена Даниїла” (початок XII ст.), “Києво-Печерський патерик” (кінець XII — початок XIII ст.), “Слово о полку Ігоревім” (1180-ті рр.) та ін.

Фольклор. Усна народна творчість Київської Русі була представлена обрядовими піснями (колядки, щедрівки, купальські, плачевні та обжинкові пісні), замовляннями, закляттями і являла собою дохристиянську, язичницьку традицію, яка поєдналась із християнством. Особливо відомими є давньоруські билини. У своїй сюжетній основі билини мали історичну основу (князівські чвари, боротьба з кочовиками, згадка конкретних історичних осіб та подій), яка поступово доповнювалась народною уявою.

Архітектура. Прийняття християнства у поєднанні з політичним зміцненням Київської Русі започаткувало кам'яне будівництво — насамперед будівництво культових споруд. Наприкінці X ст., за часів Володимира I, було зведено Десятинну церкву, князівський палац та розширено саме місто Київ. У 1037–1038 рр. в Києві на згадку про перемогу руських військ над печенігами за велінням Ярослава Мудрого спорудили кафедральний собор — Собор св. Софії. В XI ст. у Києві було зведено Золоті ворота, церкву Богородиці, Юріїв монастир, Ірининську та Успенську церкви; у Вишгороді — храм Бориса і Гліба; в Чернігові — Спасо-Преображенський собор; Софійські собори у Новгороді та Полоцьку тощо. Споруди X–XI ст. характеризувались грандіозністю та багатим оздобленням, однак із посиленням феодальної роздробленості у XII ст. відбувається перехід до переважно невеликих споруд внаслідок зменшення фінансових можливостей. У цей період зведено Трьохсвятительську та Михайлівську церкви і церкву Богородиці Пирогощої в Києві, Юр'ївську церкву в Каневі, Борисоглібський та Успенський собори в Чернігові, собор Різдва Богородиці в Суздалі, Успенський собор у Володимирі-Волинському, церкву Бориса і Гліба у Гродно та ін.

Певною відмінністю вирізнялась архітектура Галицького князівства — тут внаслідок наявності покладів будівельного каменю кам'яне будівництво було поширенішим і також був значно більшим вплив західноєвропейської архітектурної традиції.

Іконопис, мозаїка та фресковий живопис. Появі мозаїк, фрески та іконопису на Русі сприяв перехід до християнства. Давньоруське іконописне мистецтво характеризувалось наслідуванням візантійських канонів. Для нього були властиві насичені, переважно контрастні фарби. Головним сюжетом були об-

рази Богоматері та святих. Відоме ім'я київського іконописця Алімпія. Найвідомішими зразками іконопису Київської Русі є вишгородська ікона Богоматері XII ст., ікона “Борис і Гліб”, “Архангел” та ін.

Важливим елементом внутрішнього прикрашання будівель в добу Київської Русі були мозаїки та фрески. Зразки фрескового живопису збереглись у Софійському соборі Києва. Мозаїка являла собою малюнок, викладений з різнокольорових шматочків смальти. Аби надати малюнку більшої виразності, шматочки смальти кріпилися під різним кутом. Це створювало ілюзію об'ємності, вигляд такої мозаїки змінювався залежно від освітлення. До найвідоміших мозаїк, що збереглись від часів Київської Русі, належать зображення Христа Вседержителя і Богоматері-Оранти у Софійському соборі та зображення Дмитра Солунського у Михайлівській церкві Києва.

МАУП

3 Україна в другій половині XIV — першій половині XVII ст.

Захоплення українських земель іноземними державами у XIV–XVI ст.

Захоплення українських земель Польщею. Відсутність законного наступника і розпад Галицько-Волинської держави поновили боротьбу за неї Польщі, Литви та Угорщини. У 1349 р. поляки захопили Галич. Натомість Волинь лишилась за Литвою. До 1366 р. Польща також захопила Західну Волинь, а у 1434 р. — Західне Поділля.

Політика Польщі щодо України не вирізнялась толерантністю. Поляки мали досить розвинену культуру, а тому не потребували будь-яких запозичень. До того ж вони були римо-католиками, а українці — православними. Відповідно вони розпочали репресії проти української культури і Православної Церкви. Ця політика дістала назву політики колонізації та окатоличення. На українські землі масово переселялись поляки.

У 1434 р. в Галичині було повністю ліквідовано рештки автономії, впроваджено суд та діловодство польською мовою, посилювалось окатоличення. Всі державні посади могли обіймати лише римо-католики, тобто — переважно поляки.

Захоплення українських земель Угорщиною. У 1370–1385 рр. українські землі, що їх захопила Польща, згідно з династичною угодою, потрапили під владу Угорщини, а з 1385 р. остаточно перейшли до Польщі. За Угорщиною лишилось тільки Закарпаття (ним угорці володіли з невеликими перервами з другої половини XI ст.). Тут проводилось окатоличення та мадяризація

населення, що полегшувалося через нечисленність українців Закарпаття порівняно з населенням Угорщини і географічною відрізаністю Закарпаття від решти етнічних українських земель. Як наслідок, почалась консервація культурних і соціальних відносин, оформився особливий етнографічний тип — так звані русини.

Молдавське князівство, яке виникло у 1359 р., підпорядкувало собі населену українцями Буковину. Оскільки молдавани також сповідували православ'я, то українці принаймні не зазнавали під їх владою релігійних утисків. До того ж до середини XVII ст. офіційною мовою в Молдавському князівстві була давньоруська. Проте з XVI ст. Молдавія потрапила під владу Османської імперії, що посилювало її економічну та культурну відсталість і відрізаність від решти Європи.

Південна Україна. Після монголо-татарської навали причорноморські степи та Крим увійшли до складу Золотої Орди. Це призвело до їх спустошення та перетворення в зону кочового скотарства татарських орд. Лише Південний Крим продовжував поступальний економічний розвиток, оскільки він перебував під владою Візантійської імперії. Але в XIII ст. візантійці були витіснені звідси генуезцями, які перетворили Південний Крим на свою колонію, створили тут ряд міст (Кафа, Воспоро, Чембало, Тана та ін.), які виступали головними осередками ремесла і торгівлі та пов'язували даний регіон із Західною Європою. Наприкінці XV ст. Османська імперія захопила Південний Крим та чорноморське узбережжя між Дніпром і Дунаєм. Це спричинило насильницьку ісламізацію населення, на ці землі переселялись турки та інші народи.

Південна Україна та степовий Крим після розпаду Золотої Орди увійшли до складу Кримського ханства. Воно існувало з 1440-х років до 1783 р. і перетворилось на джерело постійної загрози для України. Кримські татари здійснювали напади на українські землі починаючи з 1482 р., коли було спустошено чимало українських міст, зокрема і Київ. Татари здійснювали пограбування України та забирали в полон місцеве населення. Безперервність татарських навал призвела до спустошення значних територій у Центральній Україні і до поступового відходу з них основної маси населення. У 1478 р. Кримське ханство стало васалом Османської імперії.

Українські землі під владою Великого Князівства Литовського. Підкорення українських земель Литвою почалося ще за часів Гедиміна (1316–1341). Його син Любарт став волинським князем. На відміну від поляків, литовці не втручались у внутрішнє життя українців і керувались принципом “ми старовини не змінюємо, а новини не вводимо”. Вони також переймали українську культуру, оскільки в культурній сфері поступалися українцям. “Руська Правда” стала основою законодавства Великого князівства Литовського, а руська (давньоукраїнська) мова — мовою діловодства. Не зазнавала утисків і Православна Церква. Натомість литовці захищали українське населення від нападів татар. Усе це об’єктивно схияло українське населення на їх бік і полегшувало входження українських земель до складу Великого князівства Литовського. По суті, цей процес мав переважно мирний характер. Відповідно під владу Литви перейшла більшість українських земель.

За правління великого литовського князя Ольгерда (1345–1377) до Литви було приєднано Чернігово-Сіверську землю, Переяславщину та Київщину, а після розгрому татар в 1362 р. у битві на Синіх Водах — Поділля. Як наслідок 90 % населення і території Великого князівства Литовського припадало на Україну і Білорусь. Відповідно і Велике князівство Литовське стало фактично Литовсько-Руським. Існувала реальна можливість асиміляції литовців і перетворення руського (тобто українського) елемента на панівний в усіх сферах життя Великого князівства Литовського.

Проте події почали розвиватися інакше. Наступний литовський князь Ягайло (1377–1392) переорієнтувався на союз із Польщею. Причини: спокуса стати водночас і польським королем, потреба в об’єднанні сил для боротьби із хрестоносцями та протидія Москві, яка також почала боротьбу за українські землі. У 1385 р. литовський князь уклав із Польщею Кревську унію, відповідно до якої Ягайло став польським королем під ім’ям Владислав (1385–1434), відтак планувалось об’єднання Литви та Польщі в одну державу. Але брат Ягайла Вітовт очолив литовську опозицію цьому союзу і в 1392 р. домігся призначення себе намісником, а фактично — незалежним князем Великого князівства Литовського (1392–1430). Він продовжив боротьбу з татарами за вихід до Чорного моря і на деякий час

приєднав чорноморське узбережжя між Дніпром та Дністром. Але наступні невдачі змусили Вітовта у 1413 р. укласти Городельську унію, за якою католики набували значних прав у Великому князівстві Литовському, натомість обмежувалися права православних, хоча і визнавалась політична незалежність Великого князівства Литовського від Польщі.

Вітовт розпочав також знищення удільних українських князівств, зміцнюючи великокнязівську владу. Вже у 1393 р. він відібрав Новгород-Сіверське князівство у місцевого князя Дмитра-Корибута. Водночас з Поділля вигнано Федора Коріятовича. У 1394 р. позбавлено Київського князівства Володимира Олельковича.

Українські феодали намагалися запобігти втраті своїх прав. Із цією метою вони підтримали у 30–40-х роках XV ст. литовського князя Свидригайла у боротьбі проти Сигізмунда, оскільки Свидригайло обіцяв зберегти їхні давні привілеї. Проте Свидригайло програв. Нічого не дало і вбивство українськими князями Чарторийськими у 1440 р. литовського князя Сигізмунда, щоб передати владу Свидригайлу. Литовським князем став син Ягайла Казимир IV (1440–1492), який продовжив курс на зближення Литви та Польщі, а з 1447 р. він став також і польським королем. Таким чином польсько-литовська унія фактично відновилась. Після смерті Казимира IV (1492) персональну унію Литви з Польщею знов було розірвано — великим литовським князем став Олександр Казимирович, а польським королем його брат Ян-Альбрехт. Та вже у 1501 р. по смерті останнього обидві держави знов об'єдналися під владою Олександра. Ця ситуація повторилась і за його наступників — Сигізмунда I (1506–1548) та Сигізмунда-Августа (1548–1572).

У другій половині XV ст. були ліквідовані останні удільні українські князівства — Волинське (1452) та Київське (1470). Українські князі зробили ще дві спроби виправити становище. У 1481 р. Михайло Олелькович, Федір Бельський та Іван Гольшанський змовились усунути від влади великого литовського князя Казимира IV і замінити його Михайлом Олельковичем. Проте цю змову викрили і змовників стратили. У 1508 р. остання спроба українських князів повернути старі порядки вилась у збройний виступ Михайла Глинського, який розрахову-

вав на допомогу Москви, проте був зраджений, зазнав поразки і втік до Москви, де й помер в ув'язненні. Після цього українські феодалі припинили опір і змушені були підкоритись поневолювачам задля збереження своїх привілеїв і володінь, переймаючи їхню культуру та віру.

Українські землі під владою Московського царства. Московські князі у XV ст. прибрали титул “государя всея Русі”, що свідчило про їх претензію на право володіти всіма землями, які входили до складу Київської Русі. Відповідно Велике Князівство Московське з кінця XV ст. починає боротьбу за українські землі і в перебігу московсько-литовських війн на початку XVI ст. захоплює у Литви Чернігівщину. Москва також почала колонізацію території сучасної Східної України, яка дістала назву Слобожанщини.

Українські землі у складі Речі Посполитої (1569–1647)

1569 р. — Люблінська унія (остаточне об'єднання Литви і Польщі в одну державу — Річ Посполиту). Литва зберігала автономію в межах етнічних литовських земель та Білорусі, а українські землі, що входили до складу Великого князівства Литовського, перейшли під владу Польщі. З них було створено Волинське, Брацлавське та Київське воєводства. У 1619 р. Польща також захопила у Московського царства Чернігівщину, з якої було створено Чернігівське воєводство.

Наслідки Люблінської унії для України: позитивом було об'єднання більшості українських земель в межах однієї (хоча і чужої) держави та ознайомлення із здобутками західноєвропейської цивілізації через посередництво польської культури, інтеграція до європейського цивілізаційного простору; негативні наслідки — політика полонізації та окатоличення охопила нові українські території і набула ще більшого розмаху, посилився економічний визиск та закріпачення, українські феодалі досить швидко зрадили власну націю задля збереження свого становища і полонізувались та окатоличились.

Це загрожувало українцям повною асиміляцією. Проте сформувалася сила, що стала на захист української нації та звільнила її з-під польського панування. Нею стало козацтво.

Причини виникнення козацтва. Кожен, хто йшов у козаки, мав свої причини, до яких належали: втеча від кріпацтва, прагнення збагачення, намагання самореалізуватись, пошуки пригод. Козацтво стало єдиною силою, яка могла захистити Україну від поневолення іншими державами. Зауважимо, що і в інших поневолених народів Європи у XV–XVII ст. сформувалися військові організації, подібні до українського козацтва: гайдуки — у болгар, ускоки — у сербів, граничари — у хорватів та угорців; певною мірою — таборити у Чехії та гези — у Голландії. Але особливістю українського козацтва була його практично повна незалежність від будь-якої держави, тривале існування та масовий характер.

Теорії походження козацтва: *від черкесів* (за однієї з версій, татари переселили в Україну частину черкесів з Північного Кавказу для несення прикордонної служби); *чорноклобуцька* (чорні клобуки — це печеніги та половці, які перебували на службі в руських князів, а після припинення існування Київської Русі почали вести незалежне життя); *від бродників та берладників* (бродники та берладники — це слов'янське населення причорноморських степів ще за часів Київської Русі); *від болоховців* (болоховцями називали групи людей, які жили на прикордонних зі степом землях Русі і з приходом татар визнали їх владу, натомість не визнавали влади князів і мали самоврядування, назва болоховців походить від одного із центрів цього руху — міста Болохов), *від давньоруських дружинників; уходницька* (внаслідок втечі людей від польського гноблення) та ін.

Вперше термін “козак” згадується в італійсько-половецькому словнику 1301 р. та чеських хроніках XIV ст. Проте власне українські козаки вперше згадуються у джерелах кінця XV ст.: в 1489 р. у “Польській хроніці” Бельських, у привілеї князя Олександра місту Києву 1499 р. та інших документах.

Особою, яка об'єднала українських козаків і створила чітку військову організацію, був **Дмитро Вишневецький (Байда)** — український князь, черкаський та канівський староста. У 1554–1555 рр. він заснував Запорозьку Січ. У 1556–1561 рр. брав участь у походах на Крим. У 1563 р. взяв участь у боротьбі

за молдавській престол, але був підступно схоплений і виданий туркам, які його стратили. Проте козацтво продовжувало розвиватися та чисельно зростало.

З метою контролю за українським козацтвом польська влада намагалася підпорядкувати його собі, взявши на службу, але відсутність коштів змусила обмежитися взяттям лише невеликої частини козаків. До того ж поляки намагались штучно стримати зростання чисельності українського козацтва, яке могло стати загрозою для самої Польщі. У 1572 р. за наказом польського короля Сигізмунда-Августа коронний гетьман Язловецький взяв на військову службу 300 козаків. Остаточо цей крок було узаконено у 1578 р. польським королем Стефаном Баторієм. Було створено козацький підрозділ у 600 осіб для несення прикордонної служби. Ці козаки були включені до спеціального списку — реєстру, звідси їх назва — реєстрові. Реєстрові козаки підкорялись лише своїм командирам, не залежали від місцевої адміністрації, не сплачували податків і отримували від держави плату й амуніцію. Їм дозволялося вільно жити у містах України й вести торгівлю. Їхнім центром було м. Трахтемирів, в якому зберігались зброя, боєприпаси та містився шпиталь реєстровців.

Запровадження реєстру призвело до поділу українського козацтва на привілейовану частину — реєстровців та решту козаків — низових. Назва останніх пов'язана з тим, що їхнім центром була розташована в нижній течії Дніпра Запорозька Січ (їх також називали запорозькими).

З другої половини XVI ст. козацтво перетворюється на помітну силу в Україні і стає на захист інтересів українського народу, організуючи народні маси на збройну боротьбу з поневолювачами.

Перше козацьке повстання відбулось у **1591–1593 рр. під проводом Кшиштофа Косинського**. Воно охопило Київщину, Волинь, Брацлавщину і Поділля. 1 лютого 1593 р. повстанців розбили під П'яткою на Житомирщині. Косинський зібрав нове військо і знов рушив на Україну, але під час переговорів у Черкасах його підступно вбили.

Фактичним продовженням повстання Косинського було **повстання 1594–1596 рр. — під проводом Северина Наливайка**. Воно охопило більшу частину українських земель, що перебували у складі Речі Посполитої. Наприкінці 1595 р. повстанці вступили

ли у Білорусь, проте відірваність від основних баз, невідготовленість до зимової кампанії змусили їх почати відступ на Україну. Біля урочища Солониці (поблизу м. Лубни на Полтавщині) повстанців оточили і 6 червня 1596 р. вони капітулювали.

Козацтво було послаблене цією поразкою і тимчасово припинило боротьбу проти Польщі. Це обумовилось також розгортанням боротьби українського козацтва проти турецько-татарської експансії, яка особливо посилилась на початку XVII ст. і вимагала зосередження всіх сил. У цій боротьбі відзначилися кошові запорожців кінця XVI — початку XVII ст. Самійло Кішка і особливо Петро Сагайдачний.

Петро Конашевич-Сагайдачний (1560 або 1570–1622) — український православний шляхтич з Волині. Випускник Острозької академії. Був обраний кошовим у 1605 або 1610 р. Здійснив близько 15 морських походів на Крим і Туреччину. У 1607 р. здобув Очаків та Перекоп, у 1616 р. — Кафу, а також вперше здійснив напади на турецькі міста у Малій Азії — Синоп, Трапезунд і Стамбул. Брав участь у війні Польщі з Москвою (1612–1618). У 1621 р. врятував Східну Європу від турецької навали, розбивши 200-тисячну турецько-татарську армію у Хотинській битві. У цій битві сам Сагайдачний був тяжко поранений і навесні 1622 р. помер (похований у Києво-Братському монастирі). Після його смерті на Січі знову перемогли прибічники боротьби з Польщею.

У 1625 р. відбулось чергове козацьке повстання, яке очолив новий запорозький кошовий **Марко Жмайло**. Причина: посилення соціально-економічного визиску України. Привід: на Україну направлено гетьмана Станіслава Конецпольського для проведення політики “твердої руки”. Хід: після кількох невдалих сутичок з переважаючими польськими силами козаки обрали кошовим поміркованого Дорошенка, котрий розпочав переговори з поляками і домігся збільшення реєстру до 6 тис. Козаки припинили боротьбу проти польського гноблення і знову зосередились на боротьбі з татарами. Проте загибель Дорошенка під час невдалого походу на Крим призвела до зміни настроїв та влади на Січі, а отже — і до чергового повстання.

У 1630–1631 рр. нове повстання очолив досвідчений козацький ватажок **Тарас Федорович (Трясило)**. Тарас Федорович ре-

тельно підготувався до повстання, зокрема направив в Україну свою агентуру, отримував інформацію про переміщення польської армії і, йдучи слідом за нею, вичікував зручного моменту для нападу. 25 травня 1630 р. козаки вночі напали на польський табір і знищили все польське військо. Козаки також вдало витримали облогу свого табору під Переяславом, але через суперечки між різними козацькими угрупованнями їм не вдалося домогтись переваги на переговорах. Хоча реєстр збільшили до 8 тис. і всім учасникам повстання дарувалась амністія, однак окремі виступи тривали до літа 1631 р.

Щоб перекрити шлях втікачам з України на Січ, поляки доручили французькому військовому інженеру Боплану збудувати фортецю на Дніпрі вище Запорозької Січі. Ця фортеця — Кодак — була збудована до 1635 р. за останнім словом фортифікаційного мистецтва і вважалась неприступною. **У 1635 р. козацький ватажок Іван Сулима захопив і зруйнував Кодак**, але ця подія не переросла у загальне повстання, оскільки реєстрові козаки, побоюючись помсти поляків, підступно схопили Сулиму і видали його полякам, а останні стратили його у Варшаві.

Проте вже через рік, **у 1637 р. в Україні вибухнуло нове велике повстання проти польського гноблення, яке тривало до 1638 р.** Приводом до нього стала чистка реєстру. Це повстання очолив полковник реєстровців Павло Михнович Павлюк (Бут). Спочатку повстанцям щастило, але 16 грудня 1637 р. під Кумейками (біля Канева) їх оточили основні польські сили. Повстанцям вдалось вирватись, але їх знов оточили під Боровицею. Було укладено мир, який поляки одразу ж порушили, схопили Павлюка і в лютому 1638 р. стратили у Варшаві. Як наслідок — повстання розгорілося з новою силою. Його очолив новий кошовий Яків (Яцько) Острянин (Остряниця). Крім того, активно діяли загоны таких повстанських керівників, як Дмитро Гуня, Скидан, Путивлець та ін. Проте після перших успіхів повстанці знову зазнали важких поразок під Лубнами, Жовнином і Старцем у червні–серпні 1638 р. До кінця 1638 р. повстання було остаточно придушене. Частина козаків перейшла на московську територію, чим започаткувала українську колонізацію Слобожанщини.

У Речі Посполитій настав період спокою, який тривав до 1648 р. і дістав назву “золотого віку”. Козацький реєстр було

зменшено до 1200 осіб, всі керівні посади серед реєстровців по- сіли поляки, на Січі було розміщено польський гарнізон. Поси- лилось закріпачення та окатоличення українського населення. Усе це призвело до чергового зростання невдоволення поль- ським пануванням, яке вилилось у нове широкомасштабне пов- стання, що перетворилося на справжню національно-визвольну війну і закінчилось звільненням частини України від польсько- го гноблення та підірвало саму Річ Посполиту.

Українська культура в XIV — першій половині XVII ст.

Загальна характеристика. Українська культура після втра- ти Україною політичної незалежності в XIV ст. позбулась дер- жавної підтримки. Водночас держави, що захопили українські землі в XIV–XVI ст., намагались усіма засобами знищити укра- їнську культуру. Причина такої політики — поки існує відмін- ність у культурі, може існувати бажання створити відмінний державний організм, коли ж культурну відмінність ліквідувати (тобто асимілювати підкорений народ), то зникне і підґрунтя для політичного сепаратизму. Саме тому весь цей час україн- ська культура зазнавала шалених репресій та асиміляції на всіх рівнях з боку пануючих над нею держав, особливо ж — Поль- ського королівства, а згодом — Речі Посполитої. Проте, не зва- жаючи на таку політику з боку поневолювачів, наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. відбувається відродження ук- раїнської культури.

Освіта. Татаро-монгольська навала завдала великих втрат ос- віті. Однак уже наприкінці XIII ст. починається відродження шкільництва. У відбудованих містах відкриваються посадські школи, в яких навчалися діти купців та ремісників. Духовен- ство також доклало значних зусиль для відродження освіти, при- чому не лише у містах, а й у сільській місцевості. В XIV–XV ст. головними предметами навчання в початковій школі були чи- тання, письмо, співи, арифметика. З метою охоплення більшої кількості дітей освітою і перемоги в конкуренції у цій сфері із

зростаючою чисельністю польських шкіл, у містах, починаючи з XVI ст., відкриваються братські школи. Першою була заснована братська школа у Львові (1586). Серед її викладачів були Іов Борецький, Зизаній Тустановський, Кирило Ставровецький. За зразком Львівської братської школи в Україні до початку XVII ст. було засновано близько 30 братських шкіл. Братські школи створювалися на кошти об'єднань (братств) православних міщан для захисту своїх національно-культурних прав. Навчання у таких школах було безкоштовним, викладачів запрошували не лише з України, а й з інших православних країн. Головними братськими школами вважалися Львівська та Київська. Остання була заснована у 1615 р. за сприяння православних міщан, шляхти і козацтва.

Вищу освіту українці здобували і за кордоном — насамперед у Краківському та Празькому університетах, як найближчих географічно, а також в університетах Італії та Німеччини. Один із визначних українських учених-гуманістів Юрій Дрогобич у 1480-х роках навіть був ректором Болонського університету. Проте через опір польської влади тривалий час не вдавалося створити національний вищий навчальний заклад у самій Україні. Лише 1576 р. наймогутніший український феодал князь Костянтин Острозький заснував у своєму родовому місті Остріг на Волині перший український вищий навчальний заклад — Острозьку академію. Викладання в ній здійснювалося за зразком тогочасних західноєвропейських університетів, тобто в ній викладали “сім вільних наук” (граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію та музику). В Острозькій академії працювали визначні вчені з України та інших країн (Герасим Смотрицький, Діонісій Палеолог, Ян Лятос, Іван Княгиницький, Никифор Параксес та ін.). Серед її випускників було чимало відомих українських політичних і культурних діячів, зокрема український письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, митрополит Іов Борецький, церковний діяч Клірик Острозький, кошовий запорозьких козаків Петро Сагайдачний та ін. Викладання в академії здійснювалося староукраїнською мовою. На жаль, невдовзі після смерті Костянтина Острозького академія потрапила під контроль єзуїтів і була перетворена на єзуїтський колегіум.

Другим вищим навчальним закладом в Україні був Києво-Могилянський колегіум. Він виник після об'єднання київської

Братської та Лаврської шкіл у 1632 р. Об'єднаний навчальний заклад почав іменуватись Київським колегіумом (згодом — Києво-Могилянським колегіумом) і таким чином став навчальним закладом середнього типу, а невдовзі — вищого. У 1634 р. Києво-Могилянський колегіум створив свій філіал у Вінниці, а у 1639 р. — у Гощі на Волині.

Література. Татаро-монголи знищили більшість бібліотек на Русі, але літературна традиція не була перервана. У XIV–XV ст. в українській культурі простежується так званий другий південнослов'янський вплив, який позначається працею в Україні діячів культури з Болгарії та Сербії та переписуванням пам'яток літератури південнослов'янського та грецького походження.

До пам'яток оригінальної літератури, створених одразу ж після татаро-монгольської навали і які закликали до об'єднання сил і до боротьби із загарбниками, належали “Слова” Серапіона та “Правило” митрополита Кирила. До яскравих політичних памфлетів належить “Друге послання” митрополита Кіпріана (1378), яке містить критику політики московського князя. У 1460-х роках було створено дві нові редакції Києво-Печерського Патерика.

Важливою подією літературного життя України кінця XVI — першої половини XVII ст. була полемічна література, присвячена Брестській церковній унії 1596 р. До найкращих пам'яток цієї літератури, написаних у православному таборі, належать: “Палінодія” Захарія Копистенського, “Протестація” 1621 р., твори Івана Вишенського (“Пересторога”, “Послання до єпископів”, “Послання до всіх в лядській землі живущих” та ін.), “Патерикон” Сильвестра Косова.

Не припинився розвиток і такого важливого напрямку оригінальної літератури, як літопис. У XVI–XVII ст. створюються Львівський, Острозький, Густинський, Київський та Волинський літописи. Вони були написані давньоукраїнською мовою.

Книгодрукування. Засновником книгодрукування кирилицею був Швайпольд (Святополк) Фіоль. У 1491 р. він надрукував кирилицею у Кракові 4 богослужбні книги (“Часослов”, “Осьмогласник”, “Тріодь пісна” та “Тріодь цвітна”). Але під тиском польської влади його друкарня невдовзі припинила своє іс-

нування. Наприкінці XV ст. видав книгу також Юрій Дрогобич (1483), але вона була написана латиною.

Безперервний розвиток вітчизняного книгодрукування почався у 1560-х роках. 1565 р. Іван Федоров та Петро Мстиславець у маєтку українських магнатів Ходкевичів у Заблудові на Волині заснували одну з перших на українських землях друкарень, яка почала видавництво україномовних книг. У Заблудові було надруковано “Учительне Євангеліє” (1569), “Псалтир” (1570) та “Часослов” (1565). У 1573 р. Федоров, на замовлення Львівського братства, переніс видавничу діяльність до Львова, де вже у 1574 р. видав розкішно оформлений “Апостол”, а невдовзі — перший друкований український підручник — “Азбука”. З цього часу Львів перетворився на важливий центр книгодрукування в Україні. У 1577–1582 рр. Іван Федоров працював в Острозі на запрошення князя Костянтина Острозького. Тут він надрукував нове видання “Азбуки” (1578), Новий Заповіт (1580), а також перше повне видання Біблії кириличним шрифтом — Острозьку Біблію (1581).

У 1615 р. за участі архімандрита Єлисея Плетенецького було створено друкарню при Києво-Печерській лаврі. Лаврська друкарня видавала як церковну, так і різноманітну світську літературу. До важливих світських праць, виданих в лаврській друкарні у першій половині XVII ст., належали “Вірш на жалостний погреб Петра Сагайдачного” 1622 р. та “Лексикон славенороський” Памви Беринди 1627 р. З-поміж книг релігійного змісту були “Служебник”, “Акафіст”, “Псалтир” та ін. Особливе значення для всього православного світу мало видання “Катехізису” київського митрополита Петра Могили.

Тривалий час друкована книга продовжувала співіснувати з рукописною. Саме в XVI ст. було створено і такий шедевр рукописної книги, як Пересопницьке Євангеліє. Перекладене давньоукраїнською мовою Михайлом Вагилевичем у с. Пересопниця (сучасна Рівненська область) у 1556–1561 рр., воно є найкращою пам’яткою давньоукраїнського письменства. На Пересопницькому Євангелії при вступі на посаду приносять присягу на вірність українському народові президенти України.

Наука. XIV–XVI ст. в історії Європи дістало назву доби Відродження (Ренесансу), що була позначена стрімким розвитком наук, насамперед гуманітарних. Не обійшли ці процеси і Україну. Вже

згадуваний Юрій Дрогобич здобув ступінь доктора медицини та богослов'я і поділяв погляди західноєвропейських гуманістів. Вченими-гуманістами були також Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста і відомий український філософ XVI ст. Станіслав Оріховський-Роксолан. Вони сприяли заміні схоластичного релігійного світогляду та філософії на нову гуманістичну, пропагували ідеї рівності людей, релігійної толерантності, сприяли включенню України в загальноєвропейський культурний процес та доносили інформацію про неї до європейського загалу.

Розвиток мовознавства був позначений виданням низки словників (“Лексис” Лаврентія Зизанія, “Лексикон славеноруський” Памви Беринди тощо) та граматик (“Адельфотес”, “Граматика словенська” 1591 р. та “Граматика” 1619 р. Мелетія Смотрицького). У XVI–XVII ст. відбувається становлення та розвиток давньоукраїнської мови, яка поступово витісняє з літератури церковнослов'янську.

Головними осередками науки в Україні у XVI — першій половині XVII ст. були спочатку Острозька академія, а потім Києво-Могилянський колегіум.

Музика. Фольклор. Театр. У музиці набуває поширення багатоголосий спів. Важливу роль у розвитку музики відіграв Києво-Могилянський колегіум, де велось викладання музики на професійній основі та діяв власний хор.

У фольклорі з XV ст. замість билин набувають поширення думи. Перша згадка про українські думи міститься в “Хроніці” польського історика кінця XVI ст. С. Сарницького. В ній при викладенні подій за 1506 р. вміщено повідомлення, що у козаків є звичка співати сумні пісні, що зветься думами, і наводиться дума про братів Струсів. Попри те, поширені були обрядові та календарні пісні (колядки, щедрівки, веснянки).

Тісно пов'язаний з фольклором та музичним мистецтвом театр. Театральні елементи були присутні у народних обрядових іграх. До релігійних свят почали ставити містерії. У Києво-Могилянському колегіумі сформувалась шкільна драма — невеликі постановки на релігійну і героїчну тематику, що їх здійснювали учні та викладачі колегіуму. В Києво-Могилянському колегіумі розвивався і такий жанр, як інтермедія — сцени з життя звичайних людей, які виконувались у перервах між діями драми, аби розважити глядачів.

Архітектура. Прагнення до відновлення традицій Київської Русі відобразилось у намаганні наслідувати давньоруський архітектурний стиль та прийоми оздоблення споруд. Крім того, наприкінці XIV ст. починається відбудова пам'яток архітектури часів Київської Русі — Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенського собору Києво-Печерської лаври та ін. Але нові гуманістичні віяння поступово змінюють архітектурний стиль на так званий барочний, для якого була характерна легкість та пропорційність форм, насичення різними декоративними доповненнями тощо. Яскравим зразком ренесансної світської архітектури є комплекс споруд на львівській площі Ринок (будинки львівського купця Корнякта, Чорна кам'яниця та ін.). У 1630-х роках у Києві відбудовується Софійський та Михайлівський собори, церкви Успенська, Кирилівська та Спаса на Берестові. Яскравим прикладом архітектури першої половини XVII ст. була церква Миколи Притики в Києві. Збудована у 1631 р., вона увібрала в себе риси традиційної української дерев'яної архітектури та нових віянь.

Іконопис. Іконописна традиція Київської Русі не була перервана і продовжила свій розвиток у XIV–XVII ст. у Києві, Чернігові та на Волині. До київської іконописної школи належить знайдена у Свенському монастирі під Брянськом ікона “Печерської Богоматері” (“Свенської Богоматері”). Київською, за походженням, окремі спеціалісти вважають також ікону XV–XVI ст. “Георгій Побідоносець”. У XVI–XVII ст. київськими іконописцями було створено також ікони “Ніколи Мокрого” та “Різдво Богородиці”. До Волинської іконописної школи належать ікони П'ятницької та Успенської церков у Львові.

Церковне життя в Україні у XIV — першій половині XVII ст. У 1347 р. припинила свою діяльність Галицька митрополія, Православна Церква в Україні потрапила під контроль московських митрополитів. Після кількох спроб відновлення самостійності у 1458 р. константинопольський патріарх остаточно дозволив виділення Православної церкви Великого Князівства Литовського в окрему митрополію і призначив київським митрополитом грека Григорія. Під зверхністю київського митрополита було православне населення України, Білорусі та Литви. Кандидата у митрополити обирало православне населення, а цей вибір схвалював король і затверджував константинопольський патріарх.

З XIV ст. церковне життя України характеризувалось постійним зростанням наступу Римо-Католицької церкви і намаганням всіляко підпорядкувати Риму Православну церкву. Ці процеси особливо посилились після Люблінської унії.

Православне духовенство, втративши підтримку світських можновладців і зазнаючи постійних утисків з боку влади, зневірилось у своїх силах і почало шукати допомоги ззовні. У 1590 р. православні українські єпископи Кирило Терлецький та Іпатій Потій стали ініціаторами переговорів з Римом з метою об'єднання (унії) Православної та Римо-Католицької церков. До 1594 р. було завершено розроблення проекту унії. Після тривалої підготовки у 1596 р. у м. Берестя (сучасний Брест у Білорусі) відбувся Церковний Собор, на якому було проголошено Берестейську церковну унію — об'єднання Православної та Римо-Католицької церков. Фактично цей Собор призвів до створення підпорядкованої Папі Греко-Католицької або Уніатської церкви. Одні дослідники (переважно російські) засуджують цю подію, називаючи її зрадою. Натомість українські та закордонні вчені, які підходять до цієї події з меншою упередженістю, доводять, що унія відбулась за ініціативи самого українського православного духовенства, яке цим хотіло отримати в особі Папи захисника перед польським духовенством та магнатами, а також перейняти прогресивнішу та організованішу церковну структуру, очищену від вад, які накопичила перед цим Римо-Католицька церква, але змогла позбутися у процесі боротьби з протестантами. Натомість Православна церква в той час перебувала в стані занепаду. Однак замість подолання конфронтації на релігійному ґрунті Берестейська унія не лише не усунула церковного розколу, а й призвела до виникнення нової Церкви. Митрополит Гедеон Балабан, князь Костянтин Острозький, більшість нижчого духовенства та мирян залишилися вірними православ'ю. Почалась тривала боротьба між прибічниками унії та православними.

У 1608 р. помер Костянтин Острозький. Його донька Анна-Алоїза (вихована єзуїтами) була вже католичкою. Вона закрила Острозьку академію і почала переслідування православних.

Значну роль у захисті прав православних відіграли православні братства. Але головною силою у боротьбі за права православних стало козацтво, особливо за Петра Сагайдачного. Під

час приїзду патріарха константинопольського у 1620 р. він домігся висвячення православних ієрархів і цим відновив Православну церкву в Україні. Після Сагайдачного наступні кошові і гетьмани запорозьких козаків продовжили курс на захист прав православ'я. Під їх тиском у 1632 р. новий король Владислав IV визнав рівність вір, православним було повернуто Софійський собор, Києво-Печерську лавру та багато інших культових споруд; відновлено православні єпископії у Луцьку, Львові та Перемишлі. Важлива роль у відродженні Православної церкви в Україні належала новому київському митрополиту Петру Могилі (1632–1647). Він впорядкував православне богослужіння, ліквідував симонію, сприяв підвищенню культурно-освітнього рівня духовенства.

МАУП

4

Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. Україна у другій половині XVII ст.

Національно-визвольна війна (1648–1657)

Причини: посилення національно-культурного та релігійного гноблення, козацтво опинилось, по суті, поза законом, зловживання місцевої адміністрації, збільшення економічного висиску населення.

Характер: національно-визвольний (оскільки головним завданням було звільнення від іноземного гноблення), релігійний (захист православної віри супроти наступу католицизму) та буржуазний (бо, по суті, відбувалась ліквідація феодальних відносин і перехід до капіталізму).

Рушійні сили: козацтво і православна шляхта (організатори і найдієвіша сила), селянство (найчисельніша сила, але її дії шкодили своєю стихійністю та анархізмом), православне духовенство (як організуюча сила, ідеологи повстання), православні міщани (їх роль була незначною через малу чисельність).

Початок національно-визвольної війни (1648–1649). Січень — 17 квітня 1648 р. — Хмельницький захопив Січ, де був проголошений гетьманом. До квітня вів переговори з Кримом, накопичував сили, розсилав по Україні своїх агентів для агітації та збору інформації про сили поляків та їх розташування.

17 квітня 1648 р. Хмельницький вирушає із Січі в Україну. В цей час в Україні перебувало польське військо на чолі з Михайлом Потоцьким. Чисельна перевага була на боці поляків,

проте вони недооцінили Хмельницького. Проти Хмельницького Михайло Потоцький послав свого сина Стефана, війська якого Хмельницький під Жовтими Водами оточив і вщент розбив 5–6 травня.

Дізнавшись про Жовтоводську битву і про те, що на допомогу Хмельницькому йде кримський хан, М. Потоцький відступає з Корсуня, але 16 травня потрапляє у засідку, і польські війська зазнають повного розгрому.

До того ж 10 травня помер польський король Владислав IV, і таким чином Польща водночас втратила і короля, і військо, і воєначальників, тому поляки укладають із Хмельницьким наприкінці травня 1648 р. перемир'я.

Літо 1648 р. — з обох сторін відбувається накопичення сил. Хмельницький зупинився у Білій Церкві і тут збирає війська. Було сформовано 16 козацьких полків (40 тис.) та ополчення (50–60 тис.). Поляки збирають війська біля Львова (32 тис. поляків + 8 тис. німецьких найманців).

23 вересня 1648 р. між військами Б. Хмельницького та новою польською армією відбулась Пилявецька битва (на Поділлі). В ході кількогодинного бою козацькі війська повністю розгромили поляків. Після цього Хмельницький рушив на Галичину, а в листопаді українське військо вступило на етнічні польські землі. Почалась облога Замостя. Тут до Хмельницького надійшла звістка про обрання польським королем Яна Казимира. Хмельницький бажав обрання саме цієї особи, оскільки вважав Казимира прихильним до козаків. Наближалась зима, військо було виснажене. До того ж воювати доводилося вже на чужій території. Усе це змусило Хмельницького припинити бойові дії і повернутися в Україну.

Кінець 1648 р. — квітень 1649 р. — тимчасове припинення бойових дій. Обидві сторони знову накопичують сили.

У квітні 1649 р. поляки порушили перемир'я і вдерлись в Україну двома арміями. З Волині просувалась армія на чолі з королем Яном Казимиром (25 тис.), а з Галичини — друга армія під проводом Яреми Вишневецького (15 тис.). Хмельницький прийняв мудре рішення не дати польським арміям з'єднатись і розбити їх поодиноці. Тому він швидким маневром пішов назустріч польським військам, оточив Вишневецького у Збаражі, а потім таємно відвів війська від Збаража до Зборова, де оточив польсько-

го короля. У битві під Зборовом польські війська були практично знищені і сам король мало не потрапив у полон, але зрада татар (які не бажали значного посилення Хмельницького і були підкуплені поляками) змусила Хмельницького піти на переговори.

18 серпня 1649 р. між Україною і Польщею був укладений Зборівський договір. Відповідно до нього: 1) козацький реєстр встановлено у 40 тис.; 2) польська армія та євреї не могли перебувати в Україні; 3) в Брацлавському, Київському та Чернігівському воєводствах всі державні посади могли обіймати лише православні; 4) амністія всім учасникам повстання; 5) скасування церковної унії; 6) гетьман ставав найвищим правителем України і підтверджувалось право його виборності.

Зборівський договір 1649 р. відновив українську державність. Україна стала фактично незалежною державою — Гетьманщиною на чолі з виборним гетьманом. За основу державного устрою було взято козацький устрій. Країну поділено на військово-адміністративні одиниці — полки (у різні періоди Хмельниччини їх було від 16 до 20). Полки поділялись на сотні, а сотні — на десятки. Столиця — Чигирин. Міста з магдебурзьким правом зберігали автономію. Було створено регулярну армію, сформовану за територіальним принципом. Із початку 1650-х років почалось також формування найманого війська та особистої гвардії. Формувалась система судочинства, в основу якої було покладено III Литовський статут та звичаєве право.

Бойові дії у 1651–1653 рр. Одразу ж після укладення Зборівського договору і Польща, і Україна почали підготовку до нової війни, оскільки договір не влаштував жодну зі сторін. Навесні 1651 р. відбулись перші сутички, а у травні 1651 р. на територію України вступило головне польське військо. Вирішальна битва відбулась біля м. Берестечка на Волині 18 червня — 10 липня 1651 р. Польське військо нараховувало 150 тис., українське — 100 тис. (проте з них половина — селяни) і 50 тис. татар. Основні бойові дії розгорнулись 28 червня–10 липня. Козацька армія почала перемагати, але у вирішальний момент татари почали відступ і зім'яли козацькі ряди. Б. Хмельницького, який поїхав їх зупиняти, татари фактично взяли в полон і вивезли. Українські війська лишились без керманіча. Все це викликало паніку серед українців і призвело до їхньої поразки. Лише Богун, який узяв командування над козацькими війська-

ми, зміг вивести їх з оточення і таким чином урятував українську армію.

Водночас у червні 1651 р. з півночі на Україну почав наступ литовський гетьман Радзивілл, який ішов на допомогу полякам. Він узяв Київ і наприкінці серпня з'єднався з польською армією під Васильковом. Але польсько-литовська армія була також виснажена, не мала достатньої кількості провіанту і фуражу. Українське селянство розпочало партизанську боротьбу. Хмельницький повернувся від татар і під Білою Церквою збирав нове військо. Все це ускладнювало становище поляків і змусило їх піти на переговори. Хмельницький також змушений був піти на переговори, оскільки ще не встиг відновити українську армію після поразки під Берестечком.

28 вересня 1651 р. між Польщею та Україною був укладений Білоцерківський трактат. Згідно з ним: 1) територія гетьманського правління обмежувалась Київським воєводством; 2) магнати і шляхта отримували свої маєтки; 3) козацький реєстр зменшувався із 40 до 20 тис.; 4) гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримом і позбавлявся права дипломатичних зносин; 5) Хмельницький лишався гетьманом до своєї смерті, а по тому польський король діставав право призначати і звільняти гетьманів.

Таким чином, Білоцерківський договір істотно обмежував самостійність України і тому не задовольняв українців. Не були задоволені ним і поляки, які прагнули повної ліквідації української незалежності. Польський сейм навіть не ратифікував Білоцерківський трактат, що остаточно роз'єднало Польщу та Україну. У квітні 1652 р. Б. Хмельницький провів зі старшиною таємну нараду в Чигирині, на якій було вирішено продовжити боротьбу з Польщею.

22–23 травня 1652 р. — **битва під Батогом** (старший син Богдана Хмельницького Тиміш біля м. Батіг на Поділлі знищив 30-тисячне польське військо). Влада Хмельницького знову поширилась на Брацлавське та Чернігівське воєводства.

Жовтень — початок грудня 1653 р. — **битва під Жванцем** (поляки були повністю розгромлені Б. Хмельницьким, але татари знову змусили Хмельницького укласти з Польщею мир на умовах Зборівського договору). Тому Хмельницький вирішив остаточно розірвати союз з Кримом і шукати нових союзників. Ця політика мала два напрями: створення антипольської коалі-

ції за участю України, Валахії, Молдови, Семигороду та Трансильванії; союз із Москвою.

Перший напрям зазнав невдачі через різницю інтересів союзників і загибель у Молдавії сина Хмельницького Тиміша (серпень 1653 р.). Тому з осені 1653 р. пошавились переговори з Москвою. Московський цар після тривалих вагань погодився на укладення союзу з Хмельницьким. 9 жовтня до Хмельницького вирушило московське посольство. 1–8 січня 1654 р. у Переяславі відбулись переговори представників цього посольства з Хмельницьким та козацькою старшиною. Ці переговори мало не закінчились провалом через відмову московських послів присягати на вірність цьому договору, але потреба у союзниках змусила Б. Хмельницького змиритись із цим, і 8 січня 1654 р. в Переяславі Б. Хмельницький та козацтво присягнули на вірність царю. Зазначимо, що чимало представників козацької старшини, зокрема І. Богун, а також українське православне духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим та чимало простих козаків і міщан, відмовилися присягати на вірність московському царю.

З метою визначення чітких рамок союзницьких відносин між Гетьманщиною та Московським царством козацьке посольство вирушило до Москви. У процесі московсько-українських переговорів у Москві в березні 1654 р. було укладено так звані Березневі статті, зміст яких полягав у такому: 1) Гетьманщина — добровільний васал Москви; 2) цар має зберігати недоторканність і цілісність України та її суспільного устрою та не укладати мир з Польщею до повного звільнення України; 3) Гетьманщина має свого окремого правителя, якого обирають козаки, а цар лише затверджує його; 4) козацьке військо можна використовувати лише для оборони України; 5) козацький реєстр — 60 тис. + 10 тис. гетьманська гвардія; 6) у Києві розміщено гарнізон московитів; 6) всі податки з України йшли до Москви, а звітти їх частина поверталась до України; 7) гетьману заборонялись переговори з Польщею і Туреччиною.

Бойові дії у 1654–1657 рр. Згідно з московсько-українським договором 1654 р. Московське царство мало надати Гетьманщині, як своєму васалу, військову допомогу у боротьбі проти Польщі. Таким чином, у квітні 1654 р. Московське царство оголосило війну Польщі і московські війська почали бойові дії проти поляків під Смоленськом. Їм на допомогу рушили козаки

(20-тисячний корпус на чолі з полковником Золотаренком), які звільнили Південну Білорусь і приєднали її до України. Московити зайняли Східну та Центральну Білорусь.

Жовтень 1654 р. — весна 1655 р. — польські війська і татари, які тепер перейшли на бік Польщі, захопили Брацлавщину.

9 липня 1655 р. проти Польщі почала війну Швеція. Шведський король Карл X Густав розбив польські війська у Прибалтиці і переніс бойові дії на територію етнічної Польщі. До кінця 1655 р. він розгромив основні сили поляків. Водночас стає дедалі очевиднішим, що Москва не збирається дбати про інтереси України, а переслідує власні цілі. Московський цар Олексій Михайлович з другої половини 1655 р. навіть почав переговори про перемир'я з Польщею (поляки підкупили його обіцянкою, що після смерті польського короля Яна Казимира він може бути обраний наступним польським королем), а це означало порушення ним Березневих статей. За таких обставин цілком логічним було переорієнтування України на союз зі Швецією. Відповідно вже влітку 1655 р. між Гетьманщиною та Швецією була досягнута домовленість про спільні бойові дії проти Польщі.

Згідно з цією домовленістю у другій половині 1655 р. Б. Хмельницький послав на допомогу союзникам війська, які розбили поляків під Городком та зайняли все Поділля і Галичину. Таким чином, майже всі етнічні українські землі опинились під владою Хмельницького. Водночас шведи захопили більшу частину території Польщі. 12 листопада 1655 р. під м. Озерною було зупинено наступ татар (останні зобов'язались не нападати на Україну).

Натомість Москва у травні 1656 р. оголосила війну Швеції, а в серпні уклала з Польщею Віленське перемир'я (українську сторону на переговори не допустили). У відповідь Хмельницький вирішує остаточно розірвати з Москвою. Посилились переговори зі Швецією про протекторат. 8 жовтня 1656 р. був укладений військовий союз із правителем Трансільванії Юрієм II Ракоці. На початку 1657 р. проти Польщі Хмельницький направив 30-тисячний корпус під командуванням полковника Ждановича, який зайняв Галичину і вступив на етнічні польські землі, але відсутність допомоги з боку союзників поставила козаків у скрутне становище. У липні 1657 р. Трансільванія капітулювала. Згорнула бойові дії і Швеція. Козаки збунтувались

і повернули в Україну. Похід проти Польщі провалився. Хмельницький не міг витримати потрясіння від цих невдач і 27 липня (6 серпня) 1657 р. помер.

Смерть Б. Хмельницького стала надзвичайною трагедією для України, оскільки він помер у самий розпал боротьби за її незалежність і жодна особа не могла зрівнятися з ним за авторитетом серед козацтва. А це означало початок міжусобної боротьби за владу в Україні. Остання справді почалася фактично одразу ж після смерті Хмельницького і призвела спочатку до повного занепаду України і врешті-решт — до втрати нею політичної незалежності.

Україна у 1657–1663 рр.

Гетьманування І. Виговського (1657–1659). Іван Виговський (? — 1664 р.) походив із сім'ї православного шляхтича з Північної Київщини, закінчив Києво-Могилянський колегіум. З 1648 р. перебував на службі у Б. Хмельницького, який зробив його генеральним писарем.

Перед смертю Б. Хмельницького гетьманом обрали його сина Юрія, але вже на старшинській раді в Чигирині (23–26 серпня 1657 р.) було вирішено, що до повноліття Юрія гетьманська влада передавалась Виговському. Таким чином, Виговський став тимчасово виконуючим обов'язки гетьмана (наказний гетьман). Остаточо був обраний гетьманом на раді у Корсуні 25 жовтня 1657 р.

Березень 1658 р. — початок виступів проти Виговського (Запорожжя, а також полковники Золотаренко та Пушкар, які претендували на гетьманську владу і за якими стояла Москва). 10 червня 1658 р. під Полтавою Виговський розбив війська Пушкаря. З обох боків загинуло до 50 тис. осіб, що знекровило українські сили. Щоб не опинитись у цілковитому ворожому оточенні, Виговський розпочав переговори з Польщею.

16 вересня 1658 р. між Гетьманщиною та Польщею був укладений **Гадяцький трактат**. Його зміст: 1) Україна в межах вєводств Київського, Чернігівського та Брацлавського ставала незалежною державою під назвою Велике князівство Руське і вхо-

дила як рівноправний суб'єкт до федерації з Польщею та Литвою; 2) ця федерація мала спільного короля, який обирався спільно трьома державами; 3) всі три держави мали спільно приєднати Північне Причорномор'я; 4) взаємодопомога у випадку зовнішнього нападу; 5) на чолі Великого князівства Руського стояв обраний українцями гетьман, який правив довічно і затверджувався королем; 6) гетьман був верховним головнокомандувачем і першим сенатором від України до загального сейму федерації; 7) діловодство в Україні мало вестись українською мовою; 8) в Україні дозволялось карбування власної монети; 9) козацький реєстр мав становити 30 тис. козаків плюс 10-тисячна гвардія; 10) польські і литовські війська не мали права перебувати в Україні; 11) козацька старшина набувала шляхетських прав; 12) церковна унія скасовувалась у всіх трьох державах, православні і католики зрівнювались у правах; 13) в Україні мали бути засновані два університети; 14) проголошувалась свобода друку, слова.

Гадяцький договір не був втілений у життя, його неоднозначно сприйняли в Україні, хоча польський сейм і ратифікував цей договір. Московські агенти почали переконувати населення, що переговори Виговського з поляками мають на меті знову підпорядкувати Україну Польщі. Нарешті, Московське царство, не бажаючи втратити Україну, на початку 1659 р. вдалось до відкритої інтервенції проти України.

У березні 1659 р. на Україну почала наступ 100-тисячна московська армія. У квітні московські війська підійшли до Конотопа і почали його облогу, яка затяглась до червня завдяки вдалій обороні, організованій українським полковником Гуляницьким, хоча у розпорядженні останнього і було всього 5 тис. козаків. Наприкінці червня під Конотоп прибув з армією Виговський, і 28–29 червня 1659 р. відбулась генеральна битва. Московські війська були вщент розбиті. Але скористатися цим успіхом Виговський не зміг, бо проти нього виступили запорожці і частина генеральної старшини. Щоб не загострювати протистояння, І. Виговський зрікся влади, і гетьманом на Чорній раді у жовтні 1659 р. обрали Ю. Хмельницького.

Друге гетьманування Ю. Хмельницького (1659–1663). Скориставшись зміною ситуації, нова московська армія, яка вступила в Україну, оточила Ю. Хмельницького у Переяславі і

17 жовтня 1659 р. змусила його укласти з Московським царством новий договір — так звані **Переяславські статті**. Відповідно до них: 1) гетьмана не можна було міняти без згоди царя; 2) московські війська, окрім Києва, розміщувались також у Ніжині, Переяславі, Брацлаві та Умані; 3) Південна Білорусь відходила до Москви; 4) московітам поверталися трофеї, взяті під Конотопом; 5) уся родина Виговського мала бути видана Москві; 6) гетьману заборонялося вести війни і дипломатичні зносини.

Влітку 1660 р. відновились бойові дії між Польщею та Московією. Московські війська рушили у Правобережну Україну, а Ю. Хмельницькому було наказано йти їм на допомогу. У вересні 1660 р. поляки оточили московитів на Волині, а під Слободищами — козаків Ю. Хмельницького. Останній уклав з поляками **Слободищенський трактат** (повторював умови Гадяцького трактату, але в урізаному вигляді): 1) вилучено статтю про Велике князівство Руське; 2) гетьман повністю втрачав права зовнішньополітичних зносин і повинен був надавати військову допомогу Польщі; 3) польській шляхті поверталися всі маєтності в Україні. Ю. Хмельницький також розірвав союз із Московією і визнав зверхність Польщі.

Кінець 1660 — початок 1663 р. — Ю. Хмельницький формально єдиний гетьман. Але фактично Лівобережною Україною управляв наказний гетьман Яким Сомко, а на Правобережній Україні хазяйнували поляки.

На початку 1663 р. Ю. Хмельницький вдруге зрікся влади і постригся в Києві в ченці (під ім'ям Гедеона), а гетьманом у Чигирині обрали Павла Тетерю (1663–1665). Його влада поширювалася лише на Правобережну Україну. Водночас у червні 1663 р. Івана Брюховецького обрали гетьманом Лівобережної України.

Так єдина Гетьманщина розкололася на дві держави — Лівобережну (залежала від Москви) та Правобережну (залежала від Польщі) Гетьманщину. Кордоном між ними був Дніпро. Розпочався період, який в українській історії дістав назву **“Руїна”** (з 1657 або 1663 р. і до 1687 р.). Цей період характеризувався міжусобною боротьбою правобережних і лівобережних гетьманів, постійними заколотами старшини проти гетьманів, втручанням сусідів у внутрішні справи України і прагненням захо-

пити її, існуванням поділу України на дві частини, постійними бойовими діями на її території, занепадом економіки та поступовою втратою незалежності.

Правобережна Гетьманщина у 1663–1683 рр.

Першим гетьманом Правобережної України був Павло Тетеря. Він походив з родини українського православного шляхтича, здобув добру освіту. Розпочав службу в козаків писарем на початку Хмельниччини. Був прибічником союзу з Польщею і тому, ставши гетьманом, почав проводити пропольську політику: повертав маєтки польським панам в Україні, спільно з поляками здійснював походи в Лівобережну Україну, але не зміг підкорити її. Ці війни виснажили Правобережну Україну. Також негативним моментом політики П. Тетері була розправа з визнаними лідерами козацтва І. Виговським, І. Богуном та Г. Гуляницьким. Усе це налаштувало проти Тетері населення Правобережної України, яке у 1664 р. піднялось на повстання. Проти Тетері виступили також запорозькі козаки. Відчуваючи безперспективність подальшої боротьби, Тетеря у жовтні 1665 р. втік до Польщі (прихопивши із собою гетьманську скарбницю).

Наступним Правобережним гетьманом обрали Петра Дорошенка. П. Дорошенко (1627–1698) походив з давнього козацького роду. Його дід Михайло Дорошенко був кошовим на Запорозькій Січі у 1625–1628 рр. П. Дорошенко також обрав військову кар'єру і з 1650 р. став на службу до Б. Хмельницького. Був обраний гетьманом на козацькій раді у Чигирині в січні 1666 р. Дорошенко інтереси України ставив вище за свої особисті амбіції. Йому одразу ж довелося вступити у боротьбу з іншими претендентами на гетьманську булаву, а також з лівобережними гетьманами, Польщею та Московією. Вже наприкінці 1665 р. гетьманом проголосив себе Медведівський сотник Степан Опара, але Дорошенку за допомогою татар вдалося швидко придушити цей виступ.

Дорошенко взяв курс на об'єднання українських земель та зміцнення гетьманської влади. Шукаючи союзників у цій боротьбі, він спочатку почав переговори з Польщею. Але польський король відхилив пропозиції Дорошенка щодо розширення автономії Правобережної Гетьманщини. Тоді Дорошенко уклав союз з Кримським ханством. У середині 1666 р. він отримав татарську допомогу і почав витіснити з Правобережної України представників польської адміністрації та прибічників Польщі. Для посилення своєї влади він створив особисту гвардію з найманців — так звані сердюки. Він також підтримав повстанців, які виступили на Лівобережжі проти Івана Брюховецького.

Значною подією в історії України, яка розколола українські землі по Дніпру, став **Андрусівський договір (перемир'я)**. Він був укладений 30 січня 1667 р. між Москвою та Польщею на 13,5 року (українських представників на його підписання не допустили). Цим договором Україну розподілили на дві частини: Правобережна Україна переходила до Польщі, Лівобережна — до Москви; Запорозжя потрапляло під спільне управління Московського царства та Речі Посполитої (фактично ж — залишалось незалежним); Київ на два роки переходив до Москви, а потім мав повернутись до Польщі.

Дорошенко, дізнавшись про укладення Андрусівського договору, 11 березня 1667 р. звернувся до населення України з універсалом, у якому повідомляв українців про згубні наслідки цього договору для України. Українців закликали підійматися на повстання. Дорошенко також намагався укласти союз із Запорозжям, але невдало. Водночас він висунув ініціативу провести чорну раду задля обрання єдиного гетьмана для всієї України, але через відмову лівобережної старшини та Брюховецького ця рада не відбулась. Отримавши допомогу від татар, Дорошенко в серпні 1667 р. почав наступ на Західну Україну. 6 жовтня 1667 р. він оточив під Підгайцями на Поділлі польську армію, але напад запорожців на татарські володіння призвів до відходу татар, і Дорошенко був змушений 19 жовтня укласти мир із поляками, за яким він визнавав васальну залежність від Польщі, а польська шляхта могла повернути собі маєтки в Україні.

За таких обставин Дорошенко спробував укласти союз із Москвою, але московський цар не пішов на переговори. Тоді Дорошенко переорієнтувався на Османську імперію.

На старшинській раді у Чигирині на початку 1668 р. Дорошенко відкрито проголосив курс на союз із Туреччиною і об'єднання всіх українських земель в одній державі. Зібравши війська, він у червні 1668 р. переправився на лівий берег Дніпра. У Лівобережній Україні ще навесні 1668 р. спалахнуло повстання, спрямоване проти Брюховецького та Москви, яке полегшило Дорошенку її звільнення. Московські гарнізони були знищені (за винятком Києва), самого Брюховецького 8 (18) червня вбили власні козаки, а Дорошенка проголосили гетьманом обох боків Дніпра. Дорошенка підтримали всі верстви українського суспільства. Проте ейфорія була недовгою. На початку липня 1668 р. польська армія вдерлась на Брацлавщину, а на Запоріжжі було висунуто нового претендента на гетьманську булаву — писаря Петра Суховія, якого підтримало також Кримське ханство. Тому Дорошенко змушений був залишити у Лівобережній Україні замість себе наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного з невеликим військом, а сам з основними силами повернувся у Правобережну Україну. Цим одразу ж скористалася Москва. У жовтні 1668 р. московська армія з півночі вступила на Лівобережну Україну. Її підтримала частина промосковськи налаштованої лівобережної старшини, і Многогрішний був змушений визнати зверхність Москви.

Таким чином, під владою Дорошенка залишилась тільки Правобережна Україна. Але й тут був запорозький претендент на гетьманську булаву Петро Суховій та постійно нападали поляки. Війська Суховія Дорошенку вдалося розбити у 1668 та 1669 рр. Але Запорожжя у 1669 р. висунуло іншого претендента на посаду правобережного гетьмана — уманського полковника Михайла Ханенка. Війська цього претендента Дорошенку також вдалось розбити у 1669 та 1671 рр.

Усвідомлюючи небажання Москви та Польщі враховувати інтереси України, Дорошенко знову повертається до союзу з Османською імперією, але тепер наповнює цей союз реальним змістом. У 1671 р. велика польська армія знову вдерлась на територію Правобережної Гетьманщини. Тому Дорошенко визнав васальну залежність від турецького султана, натомість Османська імперія надіслала на допомогу Дорошенку у травні 1672 р. 150-тисячну армію. Річ Посполита не мала сил для протистояння цій коаліції і 18 жовтня 1672 р. уклала з Османською

імперією Буцацький мирний договір. Згідно з ним: Річ Посполита передавала Османській імперії Поділля, а Брацлавщина та Південна Київщина залишались під владою Дорошенка, як васала Туреччини. Під владою Польщі перебувала Північна Київщина, Волинь та Галичина. Проте Польща не збиралась відмовлятися від своїх претензій на Правобережну Україну, тому й надалі була постійною загрозою для Дорошенка, а турки почали грабувати українське населення, перетворювали церкви на мечеті. Як наслідок, населення звинувачує в усьому Дорошенка. Цим звинуваченням сприяла і московська агентура в Україні, поширюючи чутки, що Дорошенко прийняв мусульманство і хоче повернути у нього також усіх українців. Нарешті Москва вирішила відновити боротьбу за Правобережну Україну, вважаючи укладення Польщею Буцацького договору ознакою її відмови від Правобережної України. Почалися так звані Чигиринські походи московських військ та армії лівобережного гетьмана І. Самойловича, які тривали до 1678 р. і призвели до повного спустошення Правобережної України. За наказом Самойловича, населення Правобережної України масово переселялось у Лівобережну Україну. Врешті-решт Дорошенко втратив енергію та бажання продовжувати боротьбу і на початку 1676 р. передав гетьманування над Правобережною Україною лівобережному гетьману Самойловичу. Після цього Дорошенка поселили на Чернігівщині, але невдовзі вивезли вглиб Росії до с. Ярополче Волоколамського повіту під Москвою. У 1679–1682 рр. він був в'ятським воєводою, а потім — проживав у власному маєтку, де і помер у 1698 р.

Третє гетьманування Юрія Хмельницького (1667–1681). Після зречення Дорошенка боротьба за Правобережну Україну не припинилась. Туреччина не бажала втрачати цей регіон, і тому призначила замість Дорошенка новим гетьманом Правобережної України Ю. Хмельницького, який був маріонеткою в руках турків. Не маючи реальної влади і не розуміючи свого народу, він остаточно деградував. Збільшував податки, а проти непокірних здійснював каральні експедиції. Відзначався дедалі зростаючою жорстокістю. Тому у 1681 р. самі ж турки відправили Ю. Хмельницького назад до Стамбула (за іншою версією, його стратили), а правобережним гетьманом призначили молдавського господаря Івана Дуку.

І. Дука виявився добрим правителем. Він почав заселяти спустіле Правобережжя, гарантуючи переселенцям податкові та інші пільги. Заохочував розвиток торгівлі та ремесел, відбудовував міста. Як наслідок, Правобережна Україна почала швидко відроджуватись. Проте така політика викликала занепокоєння з боку Польщі, яка хотіла дочекатись повного спустіння України, сподіваючись, що тоді турки втратять до неї інтерес і її вдасться легко повернути. Тому поляки виступили війною проти Дуки, під час якої у 1683 р. його полонили і стратили.

Після цього гетьманів на Правобережній Україні не призначали, і тому 1683 р. вважається офіційною датою припинення існування Правобережної Гетьманщини.

Лівобережна Гетьманщина у 1663–1687 рр.

У червні 1663 р. гетьманом Лівобережної України був обраний Іван Брюховецький. Це обрання відбулось на Чорній раді під Ніжином. Підтримали обрання І. Брюховецького і запорожці, яких він підкупив щедрим роздаванням викраденої у Ю. Хмельницького скарбниці, та біднота, підкуплена великими посулами та обіцянками І. Брюховецького. Але головною силою, на яку спирався Брюховецький, була Москва. Тому він, ставши гетьманом, проводив промосковську політику. Він був першим гетьманом, який їздив до Москви (1665) і там уклав новий українсько-московський договір (Московські статті). Згідно з цим договором: 1) під контроль Москви переходили всі українські міста, з яких стягувались податки на користь царя; 2) гетьман повинен був власним коштом утримувати московські війська в Україні; 3) кріпаків із Московщини, що втікали в Україну, треба було повертати їх панам; 4) українським купцям заборонено вивозити до Московської держави тютюн і вино, а також заборонено продавати хліб на Правобережну Україну і татарам; 5) вибори гетьмана мали відбуватись у присутності представників царя, а обрана особа повинна була їхати для затвердження у Москву; 6) зв'язки з іншими дер-

жавами мали відбуватися лише за згоди царя; 7) Православна церква в Гетьманщині повинна була підпорядкуватись московському патріарху; 8) гетьман позбавлявся права надавати містам самоврядування; 9) збільшувалась чисельність московських гарнізонів в українських містах; 10) їхні війська, окрім Києва, Ніжина, Чернігова та Переяслава, розміщувались також і в інших українських містах; 11) розширено права московських воевод на території Гетьманщини.

Московські статті 1665 р. і Андрусівський договір 1667 р. посилили антимосковські настрої в Україні та невдоволення Брюховецьким. Останній спробував відійти від союзу з Москвою, але пізно. На Лівобережжі у травні спалахнуло антимоковське повстання, в ході якого Брюховецького 8 (18) червня 1668 р. вбили і знищили більшість московських гарнізонів. Влада над Лівобережною Україною перейшла до Дорошенка. Але останній, як ми вже згадували, був змушений повернутись на Правобережну Україну, аби захистити її від вторгнення поляків, а на Лівобережжі був залишений наказним гетьманом Дем'ян (Демко) Многогрішний. Невдовзі на Лівобережжя повернулись московські війська, які оточили Многогрішного у Чернігові і змусили визнати зверхність московського царя. Натомість його на початку 1669 р. проголосили лівобережним гетьманом.

Д. Многогрішний походив із посполитих і тому не мав поваги з боку козацької старшини. Брав участь у Національно-визвольній війні з 1649 р. При Дорошенкові став чигиринським полковником. Після обрання гетьманом уклав із Москвою Глухівські статті (3 березня 1669 р.): 1) підтверджено права і привілеї старшини та вільності Війська Запорозького; 2) московські війська залишались лише у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острії, а функції воевод обмежувалися лише військовими справами; 3) гетьман обирався козаками, але було зроблено суттєве доповнення — цар затверджував вибір нового гетьмана і вручав йому військові клейноди (раніше це робила козацька рада); 4) гетьманові заборонялись прямі дипломатичні зносини, але представникам гетьмана дозволено бути присутніми на переговорах, де порушувались українські інтереси; 5) реєстр установлювався в 30 тис. козаків, і гетьман мав право формувати наймане кінне військо (1 тис.); 6) обмежувався перехід селян у ко-

заки; 7) узаконено право власності на належну козацькій старшині землю тощо.

Многогрішний намагався проводити незалежну політику, зокрема, самочинно приєднав до Лівобережної Гетьманщини м. Гомель, відновив контакти з Дорошенком, а також зміцнював наймане військо як головну свою опору. Це викликало невдоволення козацької старшини, яка влаштувала проти нього змову. Вона звинуватила Многогрішного у зраді Москві і 13 березня 1672 р. сама схопила Многогрішного і передала його московитам. Многогрішного позбавили гетьманства і відправили до Москви. Звідти його відправили у заслання у Сибір (м. Іркутськ), де він і помер. 17 червня 1672 р. гетьманом Лівобережної України призначили Івана Самойловича.

І. Самойлович походив із сім'ї священика з Житомирщини. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі. З 1660-х років почав службу в козацькому війську сотенним писарем, згодом став сотником. У 1668–1669 рр. — Чернігівський полковник. У 1669–1672 рр. — генеральний суддя.

Самойлович проводив виважену політику. На важливі посади призначав вірних людей, часто родичів, використовував силу Москви для розправи з опозицією. Уклав із Московським царством у 1672 р. **Конотопські статті**, які склались із 10 пунктів і в основному повторювали Глухівські статті, але з подальшим обмеженням прав України: гетьману заборонялося без ради зі всією старшиною судити генеральну старшину або звільняти її; гетьман не міг вести переговори з іноземними державами без погодження зі старшиною; представники гетьмана вже не допускалися на переговори, що стосувалися України; було скасовано наймані війська. Крім цього, в Батурині цілком офіційно і на постійній основі розміщувався полк московитів. Заохочувалися доноси, змішані шлюби і переселення московитів в Україну.

Незважаючи на подальше обмеження автономії Гетьманщини, час гетьманування Самойловича був позначений стабілізацією внутрішньополітичного життя у Лівобережній Гетьманщині внаслідок припинення міжусобиці та іноземних вторгнень. Почалося зростання чисельності населення. Пожвавилась торгівля, розвивались ремесла та промисли. Саме тому прихід Самойловича до влади вважають часом припинення “Руїни” в Лівобережній Україні.

Проте, незважаючи на лояльність щодо Москви, Самойлович постраждав саме завдяки своїм московським друзям. У 1687 р. фаворит фактичної правительниці Московської держави царівни Соф'ї Голіцин організував похід на Крим, але цей похід виявився невдалим. Побоюючись покарання, Голіцин звинуватив Самойловича, який брав участь у цьому поході, у змові з татарами. Як наслідок, у червні 1687 р. Самойловича заарештували і вислали до Москви.

Бахчисарайський договір та “Вічний мир”

Після розколу єдиної Гетьманщини на дві частини сусідні держави посилили спроби захопити Україну. Але небажання жодної із країн-сусідів поступатись у цій боротьбі та приблизна рівність їхніх сил змусили шукати порозуміння. Врешті-решт вони домовились про поділ України. Першим кроком до цього стало Андрусівське перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством у 1667 р., за яким Україна ділилась між цими країнами по Дніпру. Але це було тимчасове перемир'я, укладене на 13,5 року. Проте поступово обидві сторони усвідомили, що це єдиний вихід у боротьбі за Україну між ними. Тому в 1686 р., після тривалих переговорів у Москві було укладено остаточний московсько-польський договір, який дістав назву “Вічний мир”. Написаний на основі Андрусівського договору, він засвідчив перемогу Москви. Остання, окрім Лівобережної України та окремих територій у Східній Білорусі, закріпила за собою також Київ з околицею та Землі Війська Запорозького. За Польщею залишилась решта білоруських земель, Правобережна та Західна Україна. Гарантувались права православного населення у Речі Посполитій, а Москва виступала гарантом цього, що дало їй в майбутньому привід втручатись у внутрішні справи Польщі у власних інтересах. Усе це свідчило про поступове послаблення позицій Польщі. “Вічний мир” остаточно закріпив московсько-польський кордон по Дніпру, який проіснував до кінця XVIII ст.

Третьою силою у боротьбі за Україну була Османська імперія та її васал Кримське ханство. Туреччина володіла у другій половині XVII ст. майже всім чорноморським узбережжям, а Кримське ханство — Кримом та Південною Україною. Після провалу політики, спрямованої на створення української держави під своїм протекторатом, Туреччина вдалась до відкритої агресії. Турки захопили Поділля у Польщі, що було закріплено ще Бучацьким миром 1672 р. Туреччина також зберегла під своїм протекторатом Південну Київщину та Брацлавщину до кінця XVII ст. Після тривалих війн у 1699 р. було укладено Карловицький мир, за яким Польща повернула під свою владу від Туреччини Поділля, Південну Київщину та Брацлавщину.

Претендувала Туреччина також і на ті українські землі, що опинилися під владою Московського царства. Війна 1676–1681 рр. між Москвою з одного боку та Туреччиною і Кримським ханством — з другого завершилась укладенням Бахчисарайського миру (1681). Відповідно до цього договору кордон між Московським царством і Туреччиною та Кримським ханством встановлювався по Дніпру. За Московією визнавалася Лівобережна Україна, Запорозжя та Київ з околицями, а за Туреччиною — Київщина, Брацлавщина і Поділля. Окрім цього, смуга вздовж правого берега Дніпра мала бути нейтральною територією, і її заборонялось заселяти впродовж 20 років.

МАУП

5

Українські землі наприкінці XVII–XVIII ст.

Лівобережна Гетьманщина у 1687–1764 рр.

Гетьманування Івана Мазепи (1687–1709). І. С. Мазепа — походив із шляхетської сім'ї з Південної Київщини. Його батько був білоцерківським сотником, а мати — ігуменею одного з київських монастирів. І. Мазепа навчався у Києво-Могилянському колегіумі та в єзуїтській колегії у Полоцьку, а потім — у Голландії, Франції, Німеччині та Італії. Знав вісім мов. Із 1669 р. — на службі в Дорошенка, а з 1674 р. — прийнятий на службу до лівобережного гетьмана Самойловича. З 1682 р. генеральний писар. У 1687 р. обраний гетьманом.

Ставши гетьманом, Мазепа був змушений укласти з Московським царством новий договір — так звані **Коломацькі статті (25 липня 1687 р.):** 1) формальне підтвердження прав і вольностей старшини; 2) реєстр 30 тис.; 3) гетьману заборонено зміщати з посад старшину без згоди царя; 4) заборона дипломатичних контактів і торгівлі з Кримом; 5) гетьман зобов'язаний посилати козацькі війська проти Криму і Туреччини; 6) підтверджено перебування російських військ у Києві, Острії, Чернігові, Ніжині та Переяславі; 7) заборонено розмови про те, що Україна перебуває під владою гетьмана, а дозволялось лише говорити, що вона належить до єдиної держави під царською владою; 8) вільний перехід населення з Росії до України; 9) гетьманський уряд зобов'язали вживати всіх заходів задля злиття українців і росіян шляхом шлюбів; 10) дозвіл мати наймане військо; 11) гетьмана можна обирати лише за погодженням із Москвою.

Політика Мазепи: 1) зміцнення найманого війська як головної військової опори гетьмана; 2) обмеження оренди; 3) розправа з опозицією; 4) будівництво фортець на південних кордонах; 5) підтримка Церкви, щоб вона була союзником гетьмана; 6) підтримка освіти і науки (збудував нове приміщення Києво-Могилянського колегіуму і домігся для нього статусу академії); 7) створював нове освічене дворянство як опору гетьманської влади; 8) намагання підкорити Запорожжя; 9) протидія наступу Росії на права України; 10) об'єднання всіх українських земель (у 1704 р. війська Мазепи в ході Північної війни зайняли Правобережну Україну, і таким чином було відновлено єдність України); 11) боротьба з татарськими нападами; 12) пошуки союзників для здобуття Україною повної незалежності.

Здобуття Україною політичної незалежності — головна мета Мазепи. Але, як людина обережна, він хотів до цього підготуватись, знайти союзників, дочекатись доброї нагоди і лише тоді виступити відкрито. Коли Москва вступила в Північну війну зі Швецією (1700–1721) і спочатку програвала, Мазепа вирішив, що настав слушний момент для виступу, а Швеція стане природним союзником України.

На початку війни Швеція розгромила московську армію, а в 1706–1707 рр. — Польщу. Таким чином, шведські війська впритул наблизились до України. Звернення Мазепи до московського царя Петра I з проханням про допомогу виявились безрезультатними. Відповідно Мазепа, за тогочасною правовою практикою, вважався вільним від васальних обов'язків щодо Москви, оскільки московський цар, як сеньйор Мазепи, відмовив йому у допомозі. Після цього Мазепа вступив у активні переговори із шведським королем Карлом XII. Він запросив шведську армію в Україну, обіцяючи Карлу XII забезпечити її всім необхідним, аби навесні 1709 р. спільними силами остаточно розбити Росію. Тому шведська армія, яка йшла через Білорусь на Москву, повернула на південь і 17 жовтня 1708 р. вступила в Україну (на Сіверщину).

24 жовтня 1708 р. — Мазепа залишив у Батурині полковника Чечеля (10 тис.), а сам із 5 тис. козаків пішов на з'єднання з Карлом XII. Головна ж частина козацької армії перебувала разом із московським військом, яке в цей же час також вступило на територію України зі сходу. Відповідно, Мазепа не зміг зосередити всі сили для боротьби.

29–30 жовтня 1708 р. відбулись переговори Карла XII і Мазепи у с. Дехтярівка. Було укладено угоду, відповідно до якої: Гетьманщина незалежна держава і має свій герб, Українська держава повинна була включати Гетьманщину, Правобережну Україну та Слобожанщину, непорушність статусу Гетьманщини, Гетьманщина переходила під протекторат Швеції.

Петро I не очікував переходу Мазепи на бік шведів, але зміг швидко зорієнтуватись у новій ситуації. Він почав репресії проти прибічників Мазепи, а самого Мазепу було оголошено зрадником. На старшинській нараді у Глухові 6 листопада 1708 р., скликаній за наказом Петра I, замість Мазепи гетьманом України було призначено стародубського полковника Івана Скоропадського.

Головним завданням московських військ було захоплення гетьманської столиці Батурина, де зберігалась скарбниця, артилерія, порох та інші боєприпаси. Місто було добре укріплене і відмовилось здатися. Але сотник Прилуцького полку Іван Ніс за 300 карбованців показав московським військам підземний хід до Батурина. 3 листопада 1708 р. місто було взято і вщент знищено. Ця акція у поєднанні з іншими репресіями залякала українців, і тому вони побоюлись підтримати Мазепу.

Через відсутність підтримки з боку населення та перехід значної частини старшини на бік Москви Мазепа та Карл XII опинилися взимку 1708–1709 рр. у досить скрутному становищі. Не вистачало провіанту і фуражу, бракувало боєприпасів. Натомість московські війська постійно нарощували свій потенціал. Таким чином, стратегічна ситуація поступово ставала дедалі кращою для Москви, але Петро I продовжував накопичувати сили для вирішальної битви і тому до весни 1709 р. великих боїв не велось.

У березні 1709 р. на бік шведів перейшли запорожці. Але цей здобуток був затьмарений тим, що 17 травня 1709 р. через зраду полковника компанійців Галагана росіяни здобули Січ і знищили її. Було захоплено запорозький флот, артилерію та боєприпаси.

27 червня 1709 р. біля Полтави відбулась генеральна битва (Полтавська битва). Шведи були розбиті і спільно з Мазепою почали відступ до володінь Туреччини. На початку липня 1709 р. рештки українських військ, що підтримували Мазепу, прибули до Бендер (Молдавія). Тут Мазепа помер 22 серпня.

Його наступником (гетьманом на еміграції) козаки обрали Пилипа Орлика.

Пилип Орлик походив із чеського шляхетського роду, який в XVII ст. емігрував до Польщі. Випускник Києво-Могилянського колегіуму. З 1698 р. — кафедральний писар Київського митрополита, а невдовзі перейшов на службу до Мазепи (з 1702 р. — генеральний писар).

5 травня 1710 р., під час обрання гетьманом Пилип Орлик склав першу українську Конституцію (“Дедукція прав України” або “Пакти і конституції законів та вільностей Війська Запорозького”). Згідно з цим документом: Україна має бути вільною і єдиною, влада гетьмана обмежується Генеральною радою (яку мали складати полковники і виборні депутати від кожного стану), тричі на рік скликається сейм із представників станів, полкової та сотенної старшини і депутатів від Запорозжя, скасовуються всі побори із селян та деяких монополій, а також податки.

Орлик продовжив політику Мазепи, спрямовану на здобуття Україною незалежності. Для цього він намагався створити антиросійську коаліцію з європейських країн, але останні після перемоги росіян над Швецією не наважувались на виступ проти Росії. У 1711 р. Орлик, спираючись лише на власні сили, здійснив похід в Україну з метою звільнення її з-під влади Росії. Похід розвивався вдало. Козаки дійшли до Білої Церкви, але відсутність артилерії не дозволила взяти навіть цього міста. Відчувалась нестача й інших видів озброєння та боєприпасів, і тому козаки Орлика невдовзі змушені були відступити. З 1714 р. Орлик жив у еміграції, але продовжував пошуки союзників для звільнення України.

Гетьманування Івана Скоропадського (1708–1722). Розприсягаючись із прибічниками Мазепи і прагнучи повністю підпорядкувати Україну, Петро I водночас розумів, що негайна ліквідація автономії України може призвести до переходу значної частини козаків на бік Мазепи і шведів. Тому він вирішив до повної перемоги над Швецією зберегти автономію України, хоча і суто ефемерну. В Україні були розміщені російські війська, проводились постійні побори з населення, російські чиновники та військово-керівництво стали найвищою адміністративною та судовою владою, тривали репресії проти будь-яких спроб висту-

пити на захист своїх прав. Отже, фактично зберігалась сама видимість автономії. Натомість насправді Гетьманщину було цілковито підпорядковано Росії. Найкраще така політика Петра I щодо України відобразилась у виборі нового гетьмана, яким став стародубський полковник І. Скоропадський — особа похилого віку та малоініціативна.

Вибори Скоропадського відбулись 6 листопада 1708 р. і мали формальний характер. Вибір Скоропадського був визначений Петром I, а козацька старшина лише затвердила його. У липні 1709 р. Петро I надав Скоропадському так звані Решетилівські статті, які визначали правовий статус Гетьманщини у складі Російської імперії. Формально Решетилівські статті підтверджували права і свободи України, але водночас у них закріплювалось перебування російських воевод та військ в українських містах, козацькі війська та навіть гетьман мали підпорядковуватися російському військовому керівництву, гетьман позбавлявся права самостійно призначати і звільняти старшину, гетьманською резиденцією призначено розміщений на самому кордоні з Росією Глухів, у якому розквартирувались два російських полки. На доповнення до таких принизливих положень наказом Петра I визначалося, що при гетьмані постійно перебуває царський резидент.

Усі податки з Гетьманщини йшли до Петербурга. Вести зовнішню торгівлю українським купцям з 1701 р. дозволялось лише через Архангельськ (з 1711 р. — через Ригу). Указами 1711 і 1714 рр. було обмежено ряд важливих статей українського експорту та імпорту. Водночас провадилась протекціоністська політика щодо російської торгівлі. Єдиною грошовою одиницею, узаконеною для обігу в Гетьманщині, було визначено російський рубль. Українська митниця була поставлена під російський контроль.

У Гетьманщині постійно перебувала російська армія, яка утримувалась коштом українського населення. Натомість українські війська постійно перебували поза межами України, захищаючи імперські інтереси. Їх також почали використовувати при будівництві каналів на півночі та півдні Росії. Ці каналні роботи завдали особливих втрат козацькому війську, оскільки проводились у незвичних для українців кліматичних умовах, без будь-якого матеріального забезпечення, і сам їх характер

підривав бойовий дух козаків. Царським указом 1715 р. порядок вибору козацької старшини було замінено призначенням за погодженням із царською владою. П'ять полків Гетьманщини з десяти очолили неукраїнці.

Не оминув Петро I своєю увагою і такий впливовий інститут тогочасного суспільства, як Церква. Духовенству доручили прищеплювати масам імперську ідеологію. Богослужіння переводилось на російську мову, церковні посади почали заміщувати вихідці з Росії. У 1718 р. було заборонено видання церковних книг українською мовою.

Щоб підірвати інтелектуальний потенціал українського народу, проводилось своєрідне “викачування мізків” з України — талановиті українці переводились до Росії, де отримували добрі посади та повне державне забезпечення. Таким чином, вони починали розвивати культуру Росії і їх інтелектуальний потенціал втрачався для України. Окрім цього, Петро I почав надавати землі в Гетьманщині своїм сановникам, які переводили на них селян з Росії і запроваджували у цих своїх маєтках кріпацтво.

Російська агентура в Україні активно поширювала серед українського населення чутки, що у всіх бідах народу винна козацька старшина і якби Україна повністю перейшла під владу Росії, то жити простим людям стало б набагато краще. Таким чином, російський уряд намагався (і досить вдало) протиставити різні верстви українського суспільства одна одній, що призводило до послаблення опору суспільства зовнішнім впливам і таким чином полегшувало справу підпорядкування України Росії.

I Малоросійська колегія (1722–1727). Апофеозом асиміляторської політики стало видання у квітні 1722 р. імператорського указу про створення Малоросійської колегії. Офіційно ця установа мала навести лад у фінансовій та судовій системі Гетьманщини, а фактично перетворювалась на головний орган влади в Гетьманщині. Малоросійська колегія складалась із шести російських офіцерів на чолі з російським генералом Вельяміновим і була вищою судовою інстанцією та контролювала фінанси і діяльність козацької старшини. У липні 1722 р. помер гетьман Скоропадський. Петро I заборонив вибори нового гетьмана, і всі повноваження гетьмана були передані Малоросійській колегії. Спроби наказного гетьмана Павла Полуботка захистити

права Гетьманщини призвели до його арешту влітку 1723 р. під час приїзду до Петербурга, де він і помер в ув'язненні у грудні 1724 р. Російські урядовці почали поводитися в Гетьманщині особливо брутально. Масово захоплювали землі та втручались у місцеве управління.

Фактично Петро I збирався остаточно знищити Гетьманщину. Але смерть царя у січні 1725 р. перешкодила цим планам. В Росії почалась тривала боротьба за трон, яка послабила центральну владу. До того ж у 1726 р. загострилися відносини між Росією і Туреччиною. Виникла загроза війни, і Україна в ній повинна була стати головним плацдармом для тієї або іншої сторони. Все це змусило російських урядовців піти на задобрування українців, аби здобути їхню підтримку. Тому в 1727 р. Вища таємна рада, яка в той час фактично керувала Російською імперією, скасувала нові податки, запроваджені у Гетьманщині. Невдовзі справи, пов'язані з управлінням Гетьманщини, були знову повернуті до Колегії закордонних справ, що означало юридичне визнання автономного статусу Гетьманщини у складі Російської імперії. У травні 1727 р. було видано царський указ про дозвіл обрання гетьмана. У червні 1727 р. скасовано Малоросійську колегію, а в жовтні цього ж року у Глухові в урочистій обстановці відбувся вибір гетьмана. Ним став миргородський полковник Данило Апостол.

Гетьманування Д. Апостола (1727–1734). Данило Апостол (1654–1734) належав до давнього козацького роду з Лівобережної України. Отримав добру освіту. Зробив військову кар'єру. У 1683 р. став миргородським полковником. Підтримував Мазепу, але бачучи безперспективність подальшої відкритої боротьби, після видання маніфесту Петра I про амністію, повернувся в Україну, і тому зберіг свою посаду. Проте він залишився вірним оборонцем прав України, хоча і діяв не силовими, а легітимними методами.

На початку 1728 р. Д. Апостол спеціально їздив до Петербурга на інавгурацію нового російського імператора Петра II, аби використати цю подію для розширення прав України. Апостол подав російському царю петицію (“Статейні пункти”), в якій містилося прохання відновлення прав Гетьманщини. Натомість Росія надала на це прохання так звані Рішительні пункти, які стали фактичною конституцією Гетьманщини до кінця її існування.

Основні її положення: підтверджувалось право мати гетьмана, але його вибір міг здійснюватись лише за згодою російського імператора; гетьману заборонено вступати в контакти з іншими країнами; підтверджено передачу справ Гетьманщини з відання Сенату до Колегії закордонних справ; підтверджено розміщення гетьманської резиденції у Глухові; гетьману дозволялось мати наймане військо, але його чисельність обмежувалась трьома полками; обмежувалась кількість російських військ на території Гетьманщини, але козацькі війська підпорядковувались російському військовому командуванню; гетьман мав право затверджувати вибір лише полкової та сотенної старшини, натомість вибір полковників та генеральної старшини затверджував російський імператор; вищою апеляційною інстанцією замість Малоросійської колегії ставав Генеральний суд, але відтепер він складався з трьох українців та трьох росіян тощо.

Таким чином, новий гетьман отримав урізаніші повноваження, які загалом поступались навіть тим, що їх початково мав його попередник Скоропадський. Незважаючи на це, Д. Апостол використовував всі можливі засоби для захисту автономії Гетьманщини.

Йому вдалось провести переобрання більшості генеральної старшини та частини полковників. Причому ці посади були заміщені переважно ставлениками самого Д. Апостола. Таким чином, Апостолу вдалося зміцнити становище гетьманської влади, залучивши на свій бік найвищих посадовців Гетьманщини. Завдяки численним клопотанням Апостола царським указом у 1733 р. Київ було підпорядковано владі гетьмана. Зусиллями Апостола російська влада дозволила запорозьким козакам у 1734 р. повернутись на українські землі.

Данило Апостол здійснив реформу судочинства. Відтепер судові справи обов'язково мали вестись у письмовій формі. Суди поділялись за територіальним принципом і ставали колегіальними. Гетьманським універсалом 1730 р. чітко визначались компетенції кожної судової інстанції, їх чисельність та порядок оскарження судових рішень. Оскільки Гетьманщина не мала єдиного законодавства, указом гетьмана було створено кодифікаційну комісію, на яку покладалося вироблення єдиного зводу українських законів. Наслідком роботи кодифікаційної комісії, яку очолив прибічник Данила Апостола Яків Лизогуб, стало

прийняття у 1743 р. зводу прав, який називався “Права, за якими судиться малоросійський народ”.

З метою впорядкування системи землеволодіння та подолання зловживань у цій сфері у 1729–1731 рр. було проведено перевірку прав на земельну власність. Ті, хто мав документальне підтвердження цих прав, зберіг своє землеволодіння. Натомість самочинно захоплені землі поверталися їх законним власникам. Наслідком проведення ревізії земельних володінь було створення земельного кадастру Гетьманщини.

Д. Апостол приділяв значну увагу економічній сфері життя Гетьманщини. Він уперше чітко розмежував державну скарбницю та особисті кошти гетьмана. Було також уперше розроблено бюджет Гетьманщини, причому визначено розміри як прибуткової, так і видаткової частин. Проводилась протекціоністська політика у сфері торгівлі. Гетьман домігся скасування ряду обмежень діяльності українських купців. Відновлювалося кредитування купців та впроваджувався мораторій на сплату їх боргових зобов'язань, було прийнято укази про захист купців від зловживань місцевої адміністрації, а також упорядковано податкову політику та обмежено експлуатацію селян.

Д. Апостол дбав і про розвиток освіти. Власним коштом він створив у гетьманській столиці першу в Україні співочу школу для обдарованих дітей. Зросла кількість друкарень. Розширилась мережа початкових шкіл.

Правління гетьманського уряду (1734–1750). У січні 1734 р. Данило Апостол помер. На цей час змінилася влада в Російській імперії. Російською імператрицею стала Анна Іоанівна, яка спиралась на німців в управлінні країною. Фактично почалось німецьке засилля в імперії. Не обійшли ці процеси і Україну, яка перетворилася на одне з головних джерел збагачення німецьких фаворитів імператриці. Отже, експлуатація України російськими чиновниками та поміщиками була доповнена експлуатацією також і німецькими царедворцями. Вибори нового гетьмана заборонялися, а для управління Гетьманщиною створювався колегіальний орган — “Правління гетьманського уряду”. Він діяв з 1734 р. до 1750 р. і складався з трьох росіян і трьох українців. Офіційно “Правління гетьманського уряду” мало керуватись в управлінні Гетьманщиною Рішительними пунктами, але реально управління здійснювалось на основі от-

риманих керівником Правління гетьманського уряду князем Шаховським таємних інструкцій. Їх суть полягала у максимальному сприянні інтеграції України до складу Росії, ставилося завдання всіляко дискредитувати ідею автономії України, вчиняти розправу над свідомими українцями.

У 1735–1739 р. — Росія вела чергову війну з Туреччиною за вихід у Чорне море. Україна знову перетворилася на головну базу російської армії у цій війні. В Україні було розміщено головні сили російської армії, які утримувались за рахунок Гетьманщини, масово вилучались коні, підводи, провіант та фураж. Українців забирали до російської армії та для супроводження обозів, багато українських селян та козаків залучалися до будівництва укріплених ліній на південних кордонах. Російсько-турецька війна 1735–1739 рр. призвела до підриву економіки Гетьманщини (лише прямі матеріальні збитки становили 1,5 млн рублів) та значних людських втрат. Ця війна також спричинила посилення татарських нападів на Україну.

Гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764). У 1741 р. внаслідок чергового палацового перевороту в Росії до влади прийшла Єлизавета I (1741–1761). Її фаворитом був українець Олексій Розумовський. Саме завдяки йому нова імператриця прихильно ставилася до України. Єлизавета у 1744 р. здійснила подорож в Україну, під час якої отримала безліч прохань про відновлення гетьманського правління. Єлизавета пообіцяла задовольнити це прохання. Гетьманом було вирішено поставити молодшого брата фаворита Єлизавети Кирила Розумовського (1728–1803), лише малолітство якого затримало цю справу. Його відправили на навчання за кордон, а водночас розпочалися приготування до відновлення гетьманської влади. Так, після смерті президента Правління гетьманського уряду Бібікова у 1746 р. не було призначено його наступника, натомість управління перейшло безпосередньо до Правління. Нарешті 16 жовтня 1749 р. з'явився указ імператриці Єлизавети про дозвіл обрати гетьмана. Урочистий вибір гетьмана відбувся у Глухові на початку 1750 р., а царським указом від 5 червня 1750 р. цей вибір було затверджено.

Гетьману повернули всі маєтки, які належали попереднім гетьманам за посадою. К. Розумовському також передали контроль над фінансовою системою Гетьманщини. Російським чи-

новникам заборонили втручатися в управління Гетьманщиною. Указом сенату від 24 липня 1751 р. Запорозжя передавалося під управління гетьмана.

Задля стабілізації внутрішнього становища Гетьманщини та зміцнення своєї влади Розумовський розгорнув реформаторську діяльність. Провалилися судова, військова, економічна, освітня та політична реформи.

Судова реформа передбачала відновлення діяльності Генерального суду. Було розширено його склад. Будь-яка особа дістала право апелювати на рішення місцевих судів до Генерального суду, який, таким чином, остаточно визнавався найвищою судовою інстанцією Гетьманщини. Було впорядковано судове діловодство та систему судів.

Військова реформа полягала у запровадженні єдиного озброєння та уніформи армії. Також вводилася обов'язкова військова підготовка. Було започатковано переозброєння армії новими зразками вогнепальної зброї і створено пороховий завод у Шостці.

Реформи у сфері економіки передбачали поновлення права гетьмана самостійно формувати бюджет Гетьманщини і здійснювати податкову політику на її території. Зміцнювалась власна митна система. Поліпшились умови торгівлі для українського купецтва.

Освітньою реформою планувалося розширення мережі початкових шкіл та створення двох університетів (у Батурині та Києві). Діти-сироти отримували право на безкоштовну освіту.

Політична реформа офіційно не проводилася, але фактично вся політика Розумовського передбачала перетворення Гетьманщин на шляхетську державу з монархічною владою на зразок Речі Посполитої. Для цього К. Розумовський відновив склад генеральної старшини та особисто призначав її. Вона остаточно перетворилася на гетьманський уряд. Відповідно в часи відсутності гетьмана в Україні, що траплялося часто, управління Гетьманщиною здійснювала саме генеральна старшина. К. Розумовський також почав скликати з'їзди старшини — Генеральні збори, які нагадували польські шляхетські сейми. Задля підтримання економічних інтересів старшини Розумовський продовжив політику обмеження селянських переходів та закріпачення селян. Старшині надавалася перевага у придбанні

земельної власності та зайнятті урядових посад. На Генеральних зборах у Глухові наприкінці 1763 р. старшина підтримала ідею перетворення гетьманської влади на спадкову в роду Розумовських. Розумовський також вирішив повернути гетьманську столицю до Батурина, аби задекларувати цим кроком відновлення державної традиції в Україні. Робилися спроби встановити чіткі кордони Гетьманщини.

Проте всі реформи Розумовського були реалізовані лише частково через постійний опір Росії. До того ж з 1754 р. царський уряд відновив наступ на автономію Гетьманщини. У цьому році було ліквідовано кордон між Росією та Гетьманщиною, а українську митну систему підпорядковано Росії. Було також скасовано мито з експорту, яке становило головне джерело поповнення гетьманської скарбниці. Гетьману заборонили призначати полковників, а в 1755 р. — скасовано внутрішні мита і встановлено безмитну торгівлю між Гетьманщиною та Росією. У 1761 р. з-під влади гетьмана вивели Київ.

Остаточного ж удару по автономії Гетьманщини завдала імператриця Катерина II (1762–1796), незважаючи на те, що К. Розумовський допоміг їй у боротьбі за владу. В січні 1764 р. Катерина II викликала Кирила Розумовського до Петербурга і примусила зректися гетьманування. 10 листопада 1764 р. вийшов указ Катерини II про заміну старшинського правління в Гетьманщині II Малоросійською колегією, яку очолив граф П. Румянцев. Він отримав таємні інструкції від російської імператриці Катерини II, суть яких полягала в обережному і поступовому, але невідворотному перетворенні України на частину Росії шляхом русифікації всіх сфер життя. Для цього пропонувалось продовжити традиційну царську політику, спрямовану на протиставлення різних соціальних верств Гетьманщини. У 1765–1767 рр. було проведено нову ревізію населення та господарства Гетьманщини. Ця перевірка дала можливість російській владі отримати чіткі дані про чисельність та соціальний статус населення, землеволодіння та ряд економічних показників і як наслідок — визначити можливості експлуатації України.

У 1767 р. ліквідували Генеральний військовий суд та Генеральну військову канцелярію, а решту установ Гетьманщини підпорядкували Малоросійській колегії та поступово реорганізували її в департаменти. У 1781 р. полковий військово-адмініс-

тративний поділ Гетьманщини був замінений поділом на три намісництва — Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, чим завершувалась інтеграція Лівобережної України до адміністративної системи імперії. У 1783 р. козацьке військо (десять гетьманських полків і три компанійські) було перетворено на підрозділи російської армії. Ті, хто служив у них, зберегли свободу і не були закріпачені. Натомість українських селян і решту козаків царським указом 1783 р. перетворили на кріпаків. Також все населення чоловічої статі, що належало до третього стану, з 1783 р. обкладалося єдиним державним грошовим податком, що дало змогу втричі збільшити надходження коштів з колишньої Гетьманщини до державного бюджету Росії.

У 1786 р. було проведено секуляризацію монастирських маєтків, що остаточно завершило підпорядкування Української православної церкви російській владі. Відтепер духовенство у матеріальному плані цілковито залежало від цивільної російської адміністрації і перетворилось на головне знаряддя русифікації населення. На церковні посади в Україні дедалі частіше почали призначати росіян.

Імператорський указ від 21 квітня 1785 р. надав українській козацькій старшині права російських дворян, чим фактично підкупив її та перетягнув на свій бік. Лише окремі свідомі представники козацької старшини наважились виступити на захист автономних прав України. Певні привілеї (право приватної власності на рухоме та нерухоме майно і торговельні операції) отримало і міське населення відповідно до царської грамоти від 21 квітня 1785 р. Таким чином, українці практично втратили власну еліту, і тому не могли вести організовану боротьбу щодо захисту своїх прав.

Слобідська Україна у другій половині XVII–XVIII ст.

Ще один регіон України — Слобожанщина — розвивався в дещо інших історичних умовах. Хоча він і був прикордонною територією Московського царства, проте менше ніж Гетьман-

щина страждав від нападів турків і татар. Не велося тут і внутрішньої боротьби за владу, оскільки не існувало посади гетьмана і краєм управляв московський воєвода. Водночас Слобожанщина до 1765 р. зберігала внутрішню автономію. Територія Слобожанщини була поділена на Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький та Ізюмський полки. Полки поділялись на сотні. Козаки мали власний суд та управління. Всі посади були виборні, але вибраних козаками осіб затверджували царські урядовці. Внаслідок того, що полковники часто виступали у ролі засновників поселень, то вони мали особливі права і через це іноді передавали свою посаду у спадщину.

Українці, які втомились від безперервних війн, почали переселятись на ці землі, оскільки тут життя було спокійнішим, і царський уряд, зацікавлений у заселенні регіону, надавав поселенцям різні пільги. У 1652 р. переселенці з Гетьманщини заснували міста Суми та Острогозьк, у 1654–1659 роках був заснований Харків, у 1686 р. — Біловодськ, а до кінця XVII ст. — ряд менших міст, і тут проживало загалом понад 100 тис. козаків.

Податкові пільги та вільний статус більшості поселенців сприяли швидкому економічному розвитку Слобожанщини. Сільське господарство поступово переорієнтовувалось на ринок. Вирощували переважно зернові та технічні культури. Важливу роль відігравали промисли, особливо — соляний, винокурний, млинарський, дьогтярний. У містах розвивалися ремесла і торгівля.

У 1765 р. автономний статус Слобідської України був скасований. Полковий адміністративно-територіальний устрій замінювався поділом краю на п'ять провінцій, об'єднаних у Слобідсько-Українську губернію. Судочинство та все діловодство переводилося на російську мову. Козацькі полки були перетворені на гусарські полки російської армії. Козацьку старшину зрівняли у правах із російським дворянством. До 1783 р. завершилося закріпачення простих козаків.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. Слобідська Україна, так само як і Гетьманщина, повністю втратила автономію і була остаточно інтегрована до складу Російської імперії.

Запорозька Січ у другій половині XVII–XVIII ст.

У 1652 р. Січ перенесли до гирла р. Чортомлик, і там на острові Базавлук вона проіснувала до 1709 р. (це так звана Стара, або Чортомлицька Січ). Територія, що належала запорожцям, поділялась на вісім паланок, а самі запорожці поділялись на 38 куренів. Форма управління та організація влади залишились ті ж самі, що і в попередні часи. Проте відбувалось поступове соціальне розшарування і як наслідок посади старшин, які були пов'язані з певними матеріальними перевагами, поступово ставали спадковими. Вирішальна роль в управлінні почала належати заможним козакам.

У другій половині XVII ст. Запорожжя відіграло помітну роль у боротьбі за владу в Україні. На жаль, ця роль мала негативний характер. Не бажаючи підпорядкування гетьманській владі, як це відбулося за часів Б. Хмельницького, запорожці свідомо протидіяли централізаторській політиці гетьманів.

Найвідомішим кошовим другої половини XVII ст. був **Іван Сірко**. Він очолив запорожців орієнтовно на початку 1660-х років і керував ними до своєї смерті у серпні 1680 р. Незважаючи на його негативну роль у міжусобній боротьбі за владу в Україні, він відзначився у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Ним було здійснено понад 50 походів проти турків і татар. Особливо уславився Сірко зруйнуванням турецької фортеці Очаків (1669) та великим походом на Крим (1675), під час якого запорожці вперше у військовій практиці форсували Сиваш, завдяки чому обійшли Перекопські укріплення і несподіваним нападом спустошили весь степовий Крим.

Загалом запорозькі козаки відіграли значну роль у зупиненні турецького наступу на Європу, беручи участь у відсічі турецької агресії також і поза межами України, зокрема під час оборони Відня у 1683 р.

Наприкінці XVII ст. запорожці намагались протистояти централізаторській політиці Мазепи, який прагнув підпорядкувати Запорожжя гетьманській владі. Проте посилення московської експансії, яка загрожувала й незалежності самого Запорожжя, змусило запорожців у березні 1709 р. піти на союз із

Мазепою та шведами. За це Запорозьку Січ було знищено московськими військами 14 травня 1709 р. Запорожці, що емігрували разом із Мазепою у 1709 р. за межі Російської імперії, заснували під владою Туреччини Січ у гирлі Дніпра (Олешківська Січ). Тут вони перебували до 1734 р., але запорожці постійно прагнули повернутись в Україну. За сприяння гетьмана Д. Апостола у 1734 р. російський уряд дозволив запорожцям повернутись на їхні старі землі. На р. Підпільній, недалеко від місця розташування попередньої Січі, була заснована так звана Нова Січ, яка проіснувала до 1775 р.

В економічному відношенні запорозькі козаки також намагались зберегти незалежність і залишалися цілковитими господарями у своїх володіннях, які наприкінці XVII ст. охоплювали значні території степової України. Територія була велика, але мало заселена (наприкінці XVII ст. тут мешкало до 50 тис. осіб) і практично не освоєна в економічному відношенні. Певного розвитку набули тільки рибальство, бджільництво, мисливство. Натомість Запорожжя цілковито залежало від довозу продовольства та ремісничих виробів з Гетьманщини. У XVIII ст. ситуація почала поступово змінюватись, особливо ж після заснування Нової Січі. Почалось інтенсивне освоєння запорозьких земель, чому сприяла їх родючість і відсутність феодальних форм експлуатації. Як наслідок — сюди масово втікали селяни із сусідніх земель. Вони отримували землі і за невеликий податок охоче вели на них господарство. У 1775 р. на запорозьких землях проживало близько 200 тис. осіб, переважно це були не козаки, а селяни, що втікали від закріпачення. Такі зміни стурбували російський уряд, який ліквідував автономію сусідніх українських земель і почав запроваджувати в Україні кріпацтво. Тому у червні 1775 р. за наказом Катерини II Запорозьку Січ знищили вдруге, а запорозькі землі включили до складу Російської імперії.

Запорожці після зруйнування Нової Січі знову перейшли на землі, що були під владою Туреччини — тепер у гирло Дунаю, де вони заснували Задунайську Січ (1775–1828). Звідси частина запорожців у 1785 р. перейшла під владу Австрії і заснувала Січ у Банаті, але у 1811 р. вони повернулися на Дунай. Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. кошовий Задунайської Січі Йосип Гладкий перейшов із невеликою частиною запорож-

ців на бік Росії. Російський уряд надав цим козакам землі у гирлі Дону, і вони утворили там Азовське козацьке військо, яке проіснувало до 1865 р., а потім його розформували і азовських козаків переселили на східне узбережжя Чорного моря в район Анапи. Туреччина після переходу частини задунайських козаків на бік Росії ліквідувала Задунайську Січ (1828).

Російська імперія, поновивши війни проти Туреччини у 1780-х роках, знову відчула потребу у професійних військових, які б добре знали місцевість і способи ведення війни з турками. Тому в 1787 р. царський уряд дозволив колишнім запорожцям в обмін на охорону кордону з Туреччиною відновити козацький устрій (хоча і в урізаному вигляді) на причорноморських землях між нижньою течією Південного Бугу і Дністра. Тут утворилося Бузьке козацьке військо. Воно відзначилось під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. (зокрема, при здобутті Очакова). Але після відсунення російсько-турецького кордону далі на південний-захід потреба в існуванні тут козаків відпала, і тому Бузьке козацьке військо у 1792–1793 рр. перевели на нові землі — уздовж р. Кубань, де вони спочатку існували під назвою чорноморських козаків, а у 1864 р. разом із російськими козаками утворили нове військове формування — Кубанське козацьке військо, яке проіснувало до початку ХХ ст.

Південна Україна у другій половині ХVІІІ ст.

Територія сучасних Одеської, південних районів Миколаївської, Херсонської, Запорозької, Донецької областей та Крим у середині ХVІІІ ст. залишалися під владою Кримського ханства, яке було васалом Османської імперії. Південне узбережжя Кримського півострова, сучасна Південна Одещина та землі в гирлі Дніпра безпосередньо входили до складу Османської імперії. Ці території використовувались як опорні бази для здійснення рейдів у глиб України і перешкоджали виходу українських купців на ринки середземноморських країн через Чорне море і, таким чином, гальмували економічний розвиток самої України.

Ще з XVI ст. одним із важливих напрямів московської політики була боротьба за вихід до Чорного моря. З метою захоплення Північного Причорномор'я у другій половині XVIII ст. Російська імперія вела тривалі війни з Кримським ханством і Турецькою імперією (1768–1774, 1787–1791). В російсько-турецьких війнах Україна використовувалась як джерело людських та матеріальних ресурсів для російської армії і несла на собі основний тягар цих війн.

Внаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Російська імперія отримала фортецю Азов у гирлі Дону, Керченський півострів та землі між Дніпром і Південним Бугом до узбережжя Чорного моря включно. Але цей вихід до Чорного моря блокувався турецькими фортецями, розташованими на виході з Дніпровського лиману. Відповідно Російська імперія продовжила боротьбу за вихід до Чорного моря.

У 1783 р. російська армія захопила і приєднала до Росії Кримське ханство, а у 1787 р. почалася нова війна з Турецькою імперією, в якій Росія знову перемогла. Турецька імперія у 1791 р. змушена була укласти Ясський мир, за яким вона визнавала перехід до Російської імперії території Кримського ханства, а також передала Росії землі між Південним Бугом і Дністром.

Таким чином, на кінець XVIII ст. Північне Причорномор'я увійшло до складу Російської імперії. Для України зникла турецько-татарська загроза і з'явилась можливість освоєння родючих земель Півдня та встановлення економічних та інших контактів через чорноморські порти з європейськими країнами, хоча у той час це і слугувало головним чином інтересам російського самодержавства. Регіон дістав назву Новоросія. Тут утворилися Азовська та Новоросійська губернії і Таврійська область. У 1802 р. виникла Катеринославська губернія.

До моменту приєднання до Російської імперії Південна Україна мала незначну кількість населення. Таким чином, головним завданням російської влади було заселення цього регіону. Заселення Південної України здійснювалося головним чином силами самих українців. Але поряд з ними на ці землі ще з 30-х років XVIII ст. царський уряд почав переселяти сербів, греків, болгар, німців, румунів, молдаван та ін. Російські поміщики, отримуючи тут землі, почали переселяти на них своїх російських кріпаків. Внаслідок такої політики на півдні України виникли

райони компактного проживання ряду переважно південноєвропейських народів та росіян.

Почалось створення міст як головних опорних пунктів російської влади в регіоні. У 1776 р. фаворит Катерини II Потьомкін заснував м. Катеринослав (сучасний Дніпропетровськ). У 1778 р. засновано і перший порт Російської імперії на Чорному морі — Херсон. У 1788 р. засновано Миколаїв, а у 1794 р. — Одесу.

Правобережна та Західна Україна у XVIII ст.

Політичний статус. Західну Україну звільнити з-під влади Польщі під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. не вдалось, а в період “Руїни” поляки змогли повернути під свою владу і Правобережну Україну. Щоправда, у 1672 р., відповідно до Бучацького договору, Поділля перейшло під владу Туреччини, а південна частина Правобережної України потрапила під протекторат Турецької імперії. Але після тривалих війн, у 1699 р., згідно з Карловицьким миром, ці землі знову повернулися під владу Речі Посполитої.

Під час Північної війни Правобережна Україна була зайнята, за наказом Петра I, військами Мазепи (1704) і таким чином фактично приєдналася до Лівобережної Гетьманщини. Потім вона була окупована російською армією. За Прутським миром 1711 р., Росія вивела свої війська з Правобережної України. Формально ці землі переходили під владу П. Орлика, але вже у 1714 р. був укладений турецько-польський договір, за яким Правобережну Україну повертали Речі Посполитій.

У XVIII ст. Річ Посполита вступила у фазу остаточного занепаду. Королівська влада втратила будь-які важелі впливу і не контролювала ситуацію на місцях. Магнати перетворились на фактичних правителів країни. Посилилась анархія та втручання у внутрішні справи Польщі сусідніх держав — Російської та Австрійської імперій і Пруського королівства — кожна з яких прагнула захопити Річ Посполиту. Оскільки жодна з цих країн не змогла повністю підпорядкувати Польщу, то вони домовились про поділ польських во-

лодінь між собою. У 1772 р. відбувся перший поділ Речі Посполитої, за яким Російська імперія отримала Східну Білорусь і частину Латвії, Австрійська імперія — Галичину, Пруське королівство — Помор'я. Побоюючись повної втрати незалежності, прогресивна частина польського суспільства у 1791 р. змусила короля провести реформи, спрямовані на зміцнення країни. У відповідь на це російські війська окупували Польщу, а у 1793 р. відбувся другий поділ Речі Посполитої: Росія заволоділа Центральною Білоруссю, Східною Волиною, Брацлавщиною та Поділлям. Пруссія — північною та західною частинами етнічних польських земель. Австрія у другому поділі Польщі участі не брала.

У відповідь на другий поділ Речі Посполитої польські патріоти у 1794 р. підняли повстання, намагаючись відстояти незалежність своєї держави. Але Австрія, Росія та Пруссія використали це повстання як привід для остаточного знищення Польщі. Російські війська захопили Варшаву, і у 1795 р. відбувся третій поділ Польщі, який ліквідував цю державу. Росія отримала Західну Волинь, Західну Білорусь, Литву та Курляндію. Пруссія — Центральну Польщу з Варшавою. Австрія — Південну Польщу з Краковом та Любліном. Окрім цього, Австрія володіла Закарпаттям, а у 1774 р. захопила у Молдавії Буковину. Таким чином, на кінець XVIII ст. етнічні українські землі були поділені між Австрійською та Російською імперіями. Невелика територія, заселена українцями в гирлі Дунаю, належала Туреччині.

Соціально-економічний розвиток. До початку XVIII ст. в Західній Україні остаточно завершується полонізація української шляхти, зникають останні православні церкви та монастирі. На Закарпатті, яке перебувало під владою Австрійської імперії, становище українців було особливо важким внаслідок географічної відрізаності від решти України. Тут панівне становище продовжували займати угорці. В Західній Україні українці майже повністю належали до селянського стану і зазнавали нещадної економічної експлуатації, особливо гостро стояло питання малоземелля.

Аналогічною була ситуація і в Правобережній Україні. Тут було збережено панівне становище польських феодалів. Посилювалась панщина, національні та релігійні утиски. У 1696 р. було завершено переведення діловодства та судочинства на польську мову. Поступово втрачають своє значення привілеї міст із магде-

бурзьким правом, і воно більше не надається. Сейм 1717 р. позбавив православних громадян права брати участь в управлінні державою і запланував остаточно ліквідувати Православну церкву в межах Речі Посполитої. Українці, окрім утисків в релігійному питанні, були практично позбавлені можливості навчання рідною мовою та розвитку національної культури. Зростає також економічний визиск населення Правобережної України (панщина у XVIII ст. доходить до 6 днів на тиждень).

Виняток у цій політиці становили прикордонні землі, головним чином Південна Київщина та Південна Брацлавщина, які дуже постраждали внаслідок безперервних війн другої половини XVII ст. і продовжували зазнавати нападів татар. Тому, задля заохочення переселення людей на ці землі та економічного відродження краю, польський уряд погодився на відновлення тут козацького устрою, а переселенці почали отримувати звільнення від податків та панщини і не закріпачувались. Завдяки цьому на Київщину пішов масовий потік переселенців з інших регіонів України. Але термін цих пільг, починаючи з 1720-х років, закінчується, зникає загроза з боку Криму і Туреччини. Як наслідок — Правобережна Україна стає досить спокійним регіоном. Відповідно місцеві феодали починають збільшувати панщину, інші види відробітків, зростає оброк, посилюється закріпачення. Зміна соціально-економічної політики Речі Посполитої щодо Правобережної України вилилась у нову хвилю народних повстань.

Визвольне повстання 1702–1704 рр. Рух гайдамаків та опришків. Після укладення Карловицького миру 1699 р. Правобережна Україна, як уже зазначалось, повернулась під владу Речі Посполитої. Зникла потреба у козаках, і тому цього ж року польський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацького устрою в Правобережній Україні. Сюди було перекинуто польську армію. Поява на початку 1702 р. польських військ і захоплення ними кількох міст на Київщині стали приводом до повстання. Під Фастовом польські війська були розбиті українськими повстанцями. Ця перемога привела до швидкого поширення повстання на всю Правобережну Україну. Центром повстання стала Фастівщина, а фастівський полковник Семен Палій — його керівником. На півдні Київщини діяли повстанські загони, керовані полковниками Самусем та Іскрою, а на По-

діллі та Брацлавщині — Андрієм Абазиним. У жовтні 1702 р. повстанці оволоділи Немировом — колишньою столицею Правобережної Гетьманщини у 1670–1680-х роках. Були також захоплені такі значні фортеці Правобережжя, як Бердичів та Біла Церква, а на Поділлі — Могилів, Бар та ін. Проте максимальне зосередження всіх сил проти повстанців дозволило уряду на початку 1703 р. придушити повстання на Поділлі та Брацлавщині. Але вже навесні 1704 р. повстанці знову перейшли у наступ і визволили Поділля та Брацлавщину. Лише допомога з боку Росії дала можливість придушити цей виступ.

Землі Правобережної України знову були розподілені між польськими магнатами та шляхтою, які почали відновлювати на них кріпацтво та посилили переслідування Православної церкви. Ліквідація ж козацького устрою дозволяла полякам поводитись особливо безцеремонно. Все це призвело до чергового зростання невдоволення українського населення і вилилось у так званий гайдамацький рух, який тривав на Правобережній Україні практично до самої ліквідації Речі Посполитої.

Термін “гайдамак” походить із тюркських мов і в перекладі означає “гнати”, “переслідувати”. Гайдамаками іменували учасників невеликих збройних загонів, які виникали у порубіжних степах із втікачів з України. Початково гайдамаки здійснювали переважно грабіжницькі напади на панські маєтки, вбивали найбільш ненависних панів, лихварів, корчмарів та представників королівської адміністрації, нападали на невеликі урядові військові підрозділи. Частина здобичі віддавали місцевим селянам. Після цього гайдамаки втікали у степ. Знаходили вони притулок та підтримку також на Запорозжжі та у Лівобережній Україні.

Перший великий гайдамацький виступ відбувся у 1734–1738 рр. Він був пов’язаний з посиленням анархії в Речі Посполитій під час боротьби за королівський престол між Августом III і Станіславом Лещинським. Користуючись із повної безконтрольності, озброєні підрозділи польської шляхти займалися грабунком українського населення Правобережжя. Водночас на Правобережжя вступили російські війська, які мали підтримати Августа III у боротьбі за престол, але українське населення витлумачило їх появу як прихід на допомогу українцям від утисків католиків і піднялось на повстання. Гайдамацькі за-

гони, які прийшли з Запорозжя, швидко поповнилися місцевим населенням, і почався великий повстанський рух. Головними ватажками на першому етапі повстання були Верлан та Грива. Повстання охопило Київщину, Брацлавщину, частково — Поділля та Волинь. На допомогу Польщі прийшли російські війська. Це було несподіванкою для повстанців і призвело до швидкого придушення перших виступів. Проте саме повстання не припинилось, і після відходу російських військ у 1736 р. спалахнуло з новою силою. Основним центром повстання стала Київщина, де діяли численні гайдамацькі загони під проводом Медведя, Харка, Гриви, Жили, Запорозця та ін. На боротьбу з гайдамаками піднялась польська шляхта та магнати. Ними було зібрано значну армію, і в 1737 р. основні сили повстанців були розгромлені, а Верлан з рештками гайдамацьких підрозділів відступив до Молдавії. Проте окремі гайдамацькі виступи тривали до кінця 1738 р.

Незважаючи на жорстоке придушення повстання 1734–1738 рр., на півдні Київщини і у 1740-х роках продовжували діяти досить значні гайдамацькі загони. Найвідомішими ватажками цього періоду були Гнат Голий, Іван Борода, Роман Чорний, Іван Вечірка, Таран та ін. А наприкінці 1740-х років піднімається нове велике гайдамацьке повстання. Особливого розмаху повстання набуло з 1750 р., оскільки саме цього року у багатьох селах Правобережної України закінчувався термін звільнення від панщини, і селяни, не бажаючи ставати кріпаками, вирішили силою відстояти свої права. У цей час активні бойові дії вели повстанські загони Сухого, Мамає, Подоляки, Мочули, Письменного, Лисого, Вуса та ін. Повстання поступово охопило всю Київщину, Брацлавщину і перекинулось на Поділля та Волинь. Найвищого розмаху це повстання досягло влітку 1750 р., коли гайдамаки захопили Фастів, Вінницю та ряд інших значних укріплених міст Правобережної України. Російський уряд, занепокоєний перекиненням цього повстанського руху на Лівобережну Україну, надіслав на придушення гайдамацького виступу війська. Завдяки цій допомозі Польщі вдалося до кінця 1750 р. придушити повстання. Настав період тимчасового затишшя. Проте польські феодали не зробили висновків і не пом'якшили утисків українського населення. Як наслідок, почалось чергове гайдамацьке повстання, яке отримало назву Коліївщина.

Безпосереднім поштовхом до Коліївщини стало посилення релігійних утисків, а також чергове беззладдя у Польщі. Воно було спричинене королівським маніфестом 1767 р., який гарантував рівність прав представників усіх конфесій. У відповідь фанатична частина польської аристократії виступила проти уряду. Вона на початку 1768 р. утворила у м. Бар так звану Барську конфедерацію — збройне ополчення шляхти, яка домагалась збереження виключного становища римо-католиків, а фактично — грабувала та мордувала українське населення, руйнувала православні храми та монастирі. Польський король не мав сил для придушення цього виступу, і тому звернувся до Росії. Російські війська вступили на територію Правобережної України, і місцеве населення знову витлумачило їх появу як допомогу з боку православної Росії і сигнал до повстання.

Значну допомогу в організації повстання надало Запорозжя. Запорожці висунули зі свого середовища чимало ватажків Коліївщини, зокрема й одного з головних її лідерів — Максима Залізняка та надали цьому виступу організованості. Навесні 1768 р. в урочищі Холодний Яр під Чигирином Залізняк сформував перший збройний загін, з яким наприкінці травня 1768 р. розпочав повстання. Коліївщина швидко охопила всю Правобережну Україну. Залізняк захопив Смілу, Лисянку, Черкаси, Корсунь, Богуслав, а 10 червня повстанці взяли найбільшу фортецю регіону — Умань. Тут на бік повстанців перейшов уманський сотник Іван Гонта, який сприяв швидкому здобуттю цієї фортеці. Це була кульмінація Коліївщини.

Але розростання повстанського руху налякало російську владу, яка боялась, що Коліївщина може перекинутись і на підконтрольні Росії землі. Окрім того, існувала версія, що запорозький кошовий Калнишевський хоче знищити Польщу і створити із Запорозжя та Правобережної України окрему українську державу. Тому російські війська, що перебували у Польщі, отримали наказ придушити Коліївщину. Полковник донських козаків, що були у складі російської армії в Польщі, Гур'єв прибав 26 червня 1768 р. під Умань і запросив до себе головних ватажків гайдамаків нібито для переговорів, але їх підступно схопили та ув'язнили. Позбавлені керівників, повстанці були швидко розбиті російським та польським військами. Проте окремі виступи тривали до початку 1769 р.

Гайдамацькі повстання зазнали поразки, але польська влада змушена була певною мірою рахуватися з релігійними потребами православного населення та утримуватись від занадто великих розмірів панщини. Гайдамацькі виступи також сприяли послабленню Речі Посполитої і врешті-решт — її ліквідації.

Не кращим, ніж на Правобережній Україні, було становище українського населення і в Західній Україні. Тому і тут виникли форми масового протесту, схожі з гайдамацьким рухом — це були **опришки**, або левенці. Перша згадка про опришків у документах датується 1529 р. Головним регіоном дії загонів опришків були Карпати. Тут сходились кордони Польщі, Австрії та Молдавії, що давало змогу загонам опришків, у випадку їх переслідування, переходити з території однієї держави на територію іншої. Опришки діяли невеликими групами по кілька десятків чоловік. Вони здійснювали напади на панські маєтки та представників влади і після цього одразу ж відходили у гори. Частину награбованого роздавали простому населенню, а також приходили на допомогу останньому для розправи з найбільш не-нависними експлуататорами. Все це забезпечило опришкам підтримку з боку українського населення і створило їм імідж борців за народні права.

У першій половині XVIII ст. головними ватажками опришків були Солонинка, Панчишин, Сабат, Василь Баюрак, Іван Бойчук та ін. Але найвідомішим ватажком опришків по праву вважається Олекса Довбуш (1700–1745), який керував загonom опришків упродовж 1738–1745 рр. Лише внаслідок зради полякам вдалося вбити Довбуша. Проте рух опришків не припинився. Він “пережив” польське панування і його вдалось знищити лише новій, австрійській владі у 1830-х роках.

Українська культура у другій половині XVII–XVIII ст.

Загальна характеристика. Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. дала потужний поштовх для подальшого розвитку української культури. Чимало українських культурних дія-

чів дістали підкріплення своїм національним почуттям внаслідок відродження української державності. Сформувалась українська політична еліта, яка також сприяла розвитку вітчизняної культури. Українська культура звільнилася від репресій з боку польської влади. Але після розколу Гетьманщини на дві частини і початку “Руїни” зазнає збитків також і культурне життя. Культурний розвиток кожної з українських земель відбувається окремо, і тому формуються культурні відмінності між окремими її регіонами.

Освіта. Національно-визвольна війна кардинально змінила ситуацію в цій сфері. Б. Хмельницький та більшість його наступників чудово розуміли те важливе значення, яке має освіта для формування самостійної держави та нації. Відповідно освіта незмінно отримувала значну матеріальну підтримку з боку більшості гетьманів, а освічені особи могли досить швидко зробити блискучу кар’єру.

Система освітніх закладів України XVII–XVIII ст. складалася з двох вищих навчальних закладів (Львівський університет та Києво-Могилянська академія), середніх навчальних закладів (колегіумів) та початкових шкіл. Останні були як світськими, так і духовними. Львівський університет, заснований у 1661 р., був цілковито польським (навчання велось польською мовою, і навчались у ньому переважно поляки), а тому не мав принципового значення для розвитку української освіти того часу. До того ж він був взятий під контроль єзуїтами і до 1784 р. фактично існував як духовний навчальний заклад. Таким чином, головним осередком вищої освіти в Україні був Києво-Могилянський колегіум. Ще відповідно до Гадяцького трактату 1658 р. планувалось надання йому статусу академії та заснування в Україні університетів. Але остаточно надання Києво-Могилянському колегіуму статусу академії відбулось у 1701 р. Повний термін навчання у Києво-Могилянській академії становив 12 років. Тут вивчали латину, грецьку мову, богослов’я, музику, філософію та ряд інших дисциплін переважно гуманітарного профілю. З-поміж відомих викладачів академії були В. Ясинський, Й. Галятовський, А. Сатановський, Й. Крюковський, Ф. Прокопович, С. Яворський, С. Кулябка, Ю. Кониський та ін. В Академії на початку XVIII ст. навчалось до 2 тис. студентів, причому не лише з України, а й також з Росії, Чехії,

Сербії та інших країн. Серед вихованців академії особливо ушлавивались Антоній Радивілович (визначний проповідник), Симеон Полоцький (теолог), Стефан Яворський (просвітник, науковець та релігійний діяч), Дмитро Туптало (єпископ Ростовський, згодом канонізований), Григорій Сковорода (філософ, письменник), Феофан Прокопович (релігійний та громадський діяч), Григорій Полетика (письменник, політичний та громадський діяч), Василь Рубан (історик та поет), Олександр Безбородько (визначний політик Російської імперії), Артемій Ведель (композитор) та ін.

У XVIII ст. царський уряд повів наступ на Києво-Могилянську академію, небезпідставно вважаючи її головним центром українського національно-культурного руху. Найталановитіших викладачів переводили на роботу в Росію, штучно обмежувалась чисельність студентів. У 1783 р. навчання в академії було переведено на російську мову, а у 1817 р. Києво-Могилянську академію закрили. Водночас заборонялося створення інших вищих навчальних закладів.

У 1786 р. на території Російської імперії було проведено освітню реформу, яка полягала в остаточному закріпленні станової освіти та введенні різних типів навчальних закладів, які поділялись залежно від терміну та характеру навчання. В губернських містах створювали чотирикласні училища, в яких вивчали російську мову та історію, фізику, механіку, арифметику та архітектуру; в повітових містах — двокласні училища, в яких навчали читанню, письму, лічбі та історії. Вся система освіти у Підросійській Україні наприкінці XVIII ст. стала російськомовною і слугувала головним засобом русифікації.

Література. У другій половині XVII ст. відродилась релігійна полеміка. Головним її літературним вираженням був твір Лазаря Барановича “Нова міра старої віри” (1676), а також збірник проповідей “Ключ розуміння” Йоаникія Галятовського 1655 р. З-поміж релігійної літератури важливе місце посідають також праці св. Дмитрія Ростовського “Руно зрошене” та чотири томна агіографічна праця “Четї-Мінеї”.

Поетичний жанр розвивали Климентій Зиновіїв та Іван Величковський. Глибоким патріотизмом пронизані вірші Семена Дівовича (“Розмова Великоросії з Малоросією”) та Василя Капніста (“Ода на рабство”), створені у другій половині XVIII ст. і

в яких засуджувалася дискримінаційна політика Росії щодо України. Чимало поетичних творів були пов'язані з проблемами буденного життя (“Ярмарок” Івана Некрашевича, “Пісня світська” Левицького, “Піснь о біднім сироті” Пешковського, “Піснь о світі марнім” Федора Кастевича та ін.).

У 1798 р. Іван Котляревський видав перші частини “Енеїди”. Написана живою розмовною українською мовою, замість застарілої церковнослов'янської, вона була зрозумілою для сприйняття більшістю населення і започаткувала нову українську літературу.

Літописи. Історична наука. У XVIII ст. історія продовжувала розвиватись у літописному жанрі. В цей час було створено літописи Самовидця (анонімний твір, внаслідок значної його політичної опозиційності російській владі, ймовірний автор — Роман Ракушка-Романовський), Григорія Грабянки, Самійла Величка. Ці літописи дістали назву козацьких, оскільки їх створювали представники козацької старшини і головним історичним героєм у них виступало козацтво. В цих творах обстоювалась ідея самобутності України та українського народу, доводилась тяглість української історії від Київської Русі до козацької доби. Треба також зазначити, що, на відміну від літописів Київської Русі та літописів XIV–XVII ст., у козацьких літописах XVIII ст. помітна тенденція до аналізування подій, виділення причинно-наслідкових зв'язків, використання значної джерельної бази. У літописі Величка було вперше подано визначення поняття “український народ” як сукупності всіх груп населення, що проживали на території України, а також подається географічне позначення України як території по обидва боки Дніпра.

Наприкінці XVIII ст. створюються перші власне історичні праці. До них належать “Короткий опис козацького малоросійського народу” Петра Симоновського, видана Василем Рубаном праця “Краткая летопись Малой России” невідомого автора та “Історія русів”. В “Історії русів” вперше було подано етапи української історії (Київська Русь — Галицько-Волинська держава — Литовсько-Руський період — доба козацтва) та доводиться її безперервність. В “Історії русів” також проводиться ідея необхідності самостійного розвитку України та відмінності між росіянами та українцями. Твір є анонімним.

Ймовірним автором вважається Григорій Кониський або Григорій Полетика.

Філософія була тісно пов'язана з літературою та історією. Головним осередком розвитку філософії в Україні залишалась Києво-Могилянська академія. Відомими філософами середини XVII — першої половини XVIII ст. були Йосиф Горбацький, Інокентій Гізель, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Василь Ясинський, Григорій Кониський. Головними рисами української філософії другої половини XVII–XVIII ст. був гуманізм, який поєднувався з глибокою релігійністю та патріотизмом.

Цілу віху в українській філософії становить творчість Григорія Сковороди (1722–1794). Він походив з бідної козацької сім'ї, здобув освіту у Києво-Могилянській академії (вступив до неї у 14 років). Головним положенням філософії Сковороди була ідея “сродної праці”. Це означало, що кожна людина повинна займатись тією професією, до якої у неї є покликання. Лише тоді людина буде щаслива і зможе пізнати саму себе, а це відкриє їй шлях до пізнання Бога.

Загалом в Україні розвивались головним чином гуманітарні та природничі науки. Це було обумовлено тим, що наука залишалась тісно пов'язаною з релігією і чимало вчених походило з духовного стану. До того ж колоніальний статус України перешкодив прогресу у науковій сфері та повноцінному вивченню закордонного досвіду, що особливо згубно позначилось на розвитку фізико-математичних та природничих дисциплін. Хоча з XVIII ст. починається поступовий розвиток і цих наук. Зокрема, у 1793 р. українець І. Фальковський видав перший в Російській імперії підручник змішаної математики. Ф. Прокопович та інші діячі української культури спеціально закликали своїх учнів до вивчення фізико-математичних та природничих дисциплін. Ф. Прокопович також створив курс лекцій з математики.

Музика та театр. Продовжувався розвиток музики у Києво-Могилянській академії. Тут навчання музичному мистецтву здійснювали досвідчені фахівці за рукописними або друківаними нотними збірками духовних пісень (так звані ірмологіони). У 1650-х роках ректор академії Лазар Баранович організував при Києво-Могилянській академії спеціальну музично-хорову школу. Остаточно утверджується багатоголосий спів, теоретич-

ну основу якого було впорядковано в 1677 р. у “Граматиці мусикійській” українського композитора Миколи Дилецького. Новим осередком музичної освіти та культури була також співоча школа у Глухові. Окрім цього, при гетьманській резиденції Розумовського у Глухові діяла капела.

Українськими композиторами XVIII ст., що здобули світове визнання, є М. Березовський, Д. Бортнянський та А. Ведель.

Михайло Березовський (1745–1777) здобув освіту у Києво-Могилянській академії, потім — в Італії, де створив свої перші музичні твори (опера “Демофонт”, соната для скрипки та ін.). Після повернення з Італії працював у Петербурзі, але не був визнаним і невдовзі помер. Є автором 18 хорових концертів, з яких до нашого часу дійшло три, але й вони засвідчують тонке відчуття музики та неперевершену майстерність, вміле поєднання західноєвропейської та української музичних традицій.

Дмитро Бортнянський (1751–1808) одержав музичну освіту в Італії. Повернувшись у Росію, працював у Петербурзі спочатку капельмейстером, а невдовзі — директором Придворної співацької капели. Залишив значну музичну спадщину у сфері як духовної, так і світської музики. Найвідомішими його музичними творами є опери “Алкід”, “Креонт” та “Сокил”. Сприяв наближенню вітчизняної музичної традиції до західноєвропейської.

Артемій Ведель (1767–1808) навчався у Києво-Могилянській академії, а згодом очолював академічний хор. Був талановитим скрипалем. Поєднав у своїй музиці класичний та народний елементи. Першим вніс народні мотиви у духовну музику. Є автором понад 30 духовних концертів, зокрема “Літургії”, “Херувимської”, “Всенощної”, “На річках Вавилонських”.

Театральне життя було представлено діяльністю мандрівних лялькових театрів (вертепів) та шкільною драмою. Драматичні твори у XVIII ст. створювали Дмитрій Ростовський (“Успенська драма”), Семен Полоцький (комедія “Про блудного сина”), Феофан Прокопович (трагікомедія “Володимир”), Лаврін Горка (“Йосиф Патріарха”), Митрофан Довгалевський (“Комическое действо”), Георгій Кониський (“Воскресеніє мертвих”) та ін. У 1798 р. в Україні було створено перший постійний театр (у Харкові).

Архітектура. В українській архітектурі XVII–XVIII ст. домінував стиль бароко, який прийшов із Західної Європи, але

на українських землях набув певних специфічних рис і тому дістав назву українського бароко. До найвідоміших українських архітекторів XVIII ст. належать І. Зарудний (найвідоміша споруда — Богоявленська церква Братського монастиря у Києві), С. Ковнір (Ковнірівський корпус і дзвіниця на Дальніх печерах у Києво-Печерській лаврі, а також Кловський палац у Києві), І. Григорович-Барський (фонтан “Самсон”, Покровська та Набережно-Микільська церкви, надбрамна церква Кирилівського монастиря у Києві та собор Різдва у Козельці, Трьохсвятительська церква в с. Лемеші на Чернігівщині, споруди Межигірського монастиря під Києвом). В Україні в цей час працювали також російські архітектори Г. Шедель, Й. Старцев, І. Мічурін. Останній збудував за проектом італійського архітектора Б. Растреллі Андріївську церкву в Києві. У Західній Україні в 1747–1762 рр. було споруджено собор св. Юра (Львів), а у 1760–1770-х роках Успенський собор Почаївської лаври.

Одним із напрямів архітектури стають садово-паркові комплекси. Вони створюються в маєтку Румянцева в Качанівці (на Чернігівщині), в маєтку Розумовського в Батурині та ін. Найкращим зразком садово-паркової архітектури в Україні вважається Софіївський дендропарк, створений у маєтку графа Потоцького на Черкащині.

З другої половини XVIII ст. в архітектурі України поширюється класичний стиль. Він характеризувався зменшенням декоративних елементів, чіткістю та спрощенням форм. Українське бароко продовжує існувати, але царським указом 1800 р. було заборонено будівництво споруд в українському стилі. Таким чином, навіть в архітектурі російський уряд прагнув до нівелювання відмінностей між Росією та Україною задля повної асиміляції останньої.

Образотворче мистецтво. Іконопис. У XVII–XVIII ст. продовжувала розвиватись Лаврська граверна школа у Києві, яка була представлена творчістю братів Тарасевичів, Аверкія Козачківського та Григорія Левицького. Наприкінці XVII та у XVIII ст. в Україні працювали і такі відомі гравери, як Ширський, Зубрицький, Мігура та ін.

У Києво-Печерській лаврі продовжувала свій розвиток київська іконописна школа (Григорій Маляренко, Данило Красов-

ський, Василь Дворецький). Настінні розписи Успенського собору Києво-Печерської лаври здійснили в середині XVIII ст. лаврські художники Іван та Феоктист. Відомими західноукраїнськими іконописцями кінця XVII — початку XVIII ст. були Іллєч Бродлакович та Іван Руткович, творець іконостасу П'ятницької церкви у м. Жовква, а в галузі фрескового живопису — Строїнський.

У другій половині XVII–XVIII ст. розвивається світський живопис. Головним жанром залишається портрет. Від другої половини XVII–XVIII ст. відомі портретні зображення Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського, С. Сулими та ін. У XVIII ст. визначними українськими живописцями були Володимир Боровиковський, Антоній Лисенко, Дмитро Левицький. Поширеним живописним сюжетом стають зображення козака Мамає, а в іконописі — ікони Покрови.

МАУП

6 Українські землі наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Українські землі під владою Російської імперії у першій половині XIX ст.

Адміністративно-територіальний устрій. Чисельність та етнічний склад населення. Українські землі, що належали на початку XIX ст. Російській імперії, поділялись на три генерал-губернаторства: Малоросійське (Харківська, Полтавська і Чернігівська губернії), Київське (Київська, Подільська, Волинська губернії), Новоросійсько-Бессарабське (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії, а також Бессарабська область). Губернії поділялись на повіти. Головні посади в адміністрації займали росіяни, що посилювало русифікацію України. У 1831 р. у Правобережній Україні було ліквідоване магдебурзьке право, а у 1841 р. чинність Литовських статутів. Таким чином, до 1840-х років адміністративний устрій, діловодство, судочинство та управління України були повністю нівельовані до російських стандартів.

У Підросійській Україні на початку XIX ст. проживало 8,2 млн осіб, але внаслідок інтенсифікації приросту населення його чисельність на середину XIX ст. зросла майже у 2,5 рази і становила 20 млн осіб. Серед населення України на початку XIX ст. найчисельнішою групою було селянство (95 %).

Відбулись зміни у соціальній та національній структурах населення Підросійської України. Зокрема зник козацький стан. Козацька старшина перетворилася на дворянство. Відбулось закріпачення селянства. Почався процес формування нових суспільних

класів — буржуазії, інтелігенції та робітників. Серед цих нових соціальних груп українці становили меншість. У національному відношенні українці на початку XIX ст. становили майже 90 % населення України, але внаслідок переселенської політики царизму, спрямованої на змішання та асиміляцію націй, частка українців постійно зменшувалась. Натомість в Україні з'явилося чимало представників російської національності, більшість з яких належала до привілейованих станів або робітництва. Російська меншина зосереджувалась переважно в містах Лівобережної та Південної України. На Правобережжі найбільшою національною меншиною були поляки та євреї. У загальній чисельності населення України поляки становили 6 %, а євреї — 8 %. Особливо строкатим був національний склад Південної України. Там, окрім українців, проживали росіяни, вірмени, серби, болгари, греки, євреї, татари, грузини, угорці. З початку XIX ст. посилювалось переселення німців до України (2 %). Водночас самі українці почали переселятися на Кубань (Малиновий Клин), Північний Кавказ та Поволжя, де до кінця XIX ст. їх нараховувалось близько 2 млн і вони становили від 20 до 70 % населення цих регіонів.

Економічний розвиток. Економічний розвиток України першої половини XIX ст. характеризувався: 1) посиленням інтеграції до загальноросійського ринку; 2) посиленням кризи феодального господарства і поступовим переходом до капіталізму; 3) початком промислового перевороту; 4) появою нових галузей промисловості; 5) розвитком товарно-грошових відносин; 6) контролем економіки іноземним капіталом; 7) колоніальним характером економіки. Колоніальний статус обумовив розвиток в Україні переважно сировинної промисловості та сільського господарства: на їх частку припадало понад 85 % виробленої в Україні продукції. Натомість готова промислова продукція надходила в Україну з Росії та інших країн Європи. А збереження феодальних відносин обумовило тривале використання на промислових підприємствах праці кріпаків.

Головною галуззю економіки України й надалі залишалося сільське господарство. Впродовж першої половини XIX ст. його товарність швидко зростала, і воно дедалі більше почало переорієнтовуватися з внутрішнього на зовнішній ринок. На середину XIX ст. Україна давала 80 % експорту цукру, 70 % експорту зернових та 60 % експорту вовни, що їх експортувала Російська

імперія. З'явилась спеціалізація регіонів України з вирощування окремих груп сільськогосподарської продукції. Так Правобережна Україна спеціалізувалась на вирощуванні цукрових буряків, Східна — льону, картоплі, тютюну, соняшників, Південна — зернових, кукурудзи, соняшнику, а також фруктів. Активно розвивалась і тваринницька галузь сільського господарства, продукцію якої поставляли не лише до Росії, а й до Австрії, Німеччини та інших європейських країн.

Поступово зростала частка промислового сектора виробництва. Утвердження фабрично-заводського виробництва виявилось у зростанні кількості промислових підприємств в Україні в 3,7 раза: в 1825 р. їх нараховувалося 650, а у 1860 р. — 2230. Особливо швидко промислові підприємства почали з'являтися з 30–40-х років XIX ст. Це було початком промислового перевороту у Підросійській Україні. Головними центрами зосередження промисловості були райони великих міст (Харків, Одеса, Київ, Катеринослав) та Донбас. На середину XIX ст. в Донбасі діяло 32 металургійних та 11 чавуноливарних заводів, а видобуток вугілля становив 6 млн пудів на рік.

Розвиток промисловості та розширення економічних зв'язків руйнували натуральний характер господарства та сприяли розвитку торгівлі в Україні. Особливо великого значення набуває торгівля через причорноморські порти. Територія України виступала також у ролі транзитного коридору між Росією та західноєвропейськими країнами. Важливу роль відігравала також торгівля України з Росією. Торгові операції здійснювалися на ярмарках, які поділялись на ярмарки місцевого значення, яких на середину XIX ст. в Підросійській Україні нараховувалось близько 12 тис., та ярмарки, що мали статус регіональних і навіть міждержавних. До останніх належали: Контрактовий ярмарок у Києві, три харківські ярмарки, Введенський ярмарок у Сумах, Сорочинський на Полтавщині, Петропавлівський у Катеринославі та Георгіївський у Єлисаветграді. В торгівлі до появи залізниць важливу роль відігравало чумацтво. Зокрема, чумаки перевозили до 640 тис. т зернових щороку, що становило 75 % вивозу зернових з України.

Розвиток промисловості та торгівлі стимулював зростання міст. До найбільших міст Підросійської України належали Одеса, Харків та Київ. Особливо швидко розвивались міста Південної України, зокрема, вже згадувана Одеса, а також Єлисавет-

град (сучасний Кіровоград), Катеринослав (Дніпропетровськ), Олександрівськ (Запоріжжя), Кам'янське (Дніпродзержинськ), Миколаїв та Херсон. Водночас почав розвиватися транспорт і комунікаційна система. Прискорилося прокладання нових доріг і покращилось їх обслуговування. 1823 р. започатковане пароплавство на Дніпрі і на середину XIX ст. тут було 17 пароплавів.

Селянські повстання. Загострення кризи феодалізму особливо помітно проявилось у погіршенні становища селянства. Пан мав необмежену владу над своїми кріпаками: він давав дозвіл на шлюб, передання селянського майна у спадок. Пан міг піддавати селян тілесним покаранням, віддавати найбільш неугодних в солдати або засилати на каторгу до Сибіру. Кріпаки повинні були відробляти панщину, сплачувати оброк та виконувати інші повинності на користь пана.

Розвиток товарно-грошових відносин і торгівлі спричинив появу на ринку великої кількості товарів і зростання споживання. Дворяни, які виступали головними споживачами товарів на ринку, задля отримання грошей для їх придбання переважно вдавались не до інтенсифікації та модернізації виробництва, а почали посилювати експлуатацію селян. Зростала панщина та оброк. Це призводило до погіршення економічного становища селянства і як наслідок — до посилення боротьби селян за звільнення від кріпацтва.

До найпоширеніших форм селянських протестів належали: втечі (ця форма протесту, досить поширена у першій половині XIX ст., поступово зникає), подання скарг на панів представникам влади (спеціальними царськими указами кріпакам було заборонено скаржитись на своїх панів, і тому ця форма протесту також зникла), відмова відробляти панщину та виконувати інші повинності, підпалювання панських маєтків, потрава панських полів, самовільне вирубування лісу та використання інших панських угідь без спеціального дозволу, псування або захоплення панського майна, вбивство поміщиків та їх управителів, повстання. Остання форма протесту, внаслідок посилення феодальної експлуатації, набула особливого поширення. Поступово зростали масштаби та гострота селянських виступів. Проте селянські виступи мали стихійний, неорганізований та розрізнений характер, що обумовлювало легкість їх приду-

шення владою. Але із середини ХІХ ст. характер селянських виступів поступово змінювався: селяни кількох населених пунктів почали домовлятися про одночасні виступи, намагались виробити програму дій тощо. Подібні зміни у характері селянських виступів свідчили про зростання свідомості селянства і перетворили селянський рух на потужну силу, з якою мусила рахуватися влада.

У 1803 р. відбувся великий виступ селян, що охопив 24 села Південної Київщини. У 1815–1820 рр. відбувались тривалі масові виступи у селах Полтавської губернії (тут особливо нещадними були форми експлуатації селян та малоземелля).

У липні–вересні 1817 р. відбулось велике повстання бузьких козаків на Херсонщині. Його очолили бузький козак, учасник Вітчизняної війни 1812 р. Панас Бабиченко та Герасим Гетьманенко. Повстанці, маючи досвід військової справи та зброю, організувались в озброєні загони і вигнали зі своєї території поліцію та інших представників влади. Цей виступ вдалося придушити лише завдяки залученню до боротьби з повстанцями 10-тисячного війська з артилерією.

Упродовж 1818–1820 рр. тривали виступи селян у Катеринославській губернії. В 1826 р. відбулось повстання на Уманщині. В 1832–1833 рр. тривали селянські виступи у Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Їх причиною була відмова поміщиків зменшити розміри оброку, незважаючи на те, що в регіоні був неврожай.

Понад 20 років (1812–1835) тривав повстанський рух селян на Поділлі. Його керівником був виходець з місцевого селянства Устим Кармелюк (1787–1835). Кармелюк згуртував повстанський загін, який налічував близько 1 тис. осіб. Повстанці нападали на панські маєтки, представників адміністрації та поліцію. Цей рух вдалося придушити лише після вбивства Кармелюка.

Численні селянські виступи відбувались у Правобережній Україні під час проведення інвентарної реформи. Так, протягом червня–липня 1848 р. тривало повстання міщан м. Жаботин та селян прилеглих сіл. Повстанці розбили викликані на придушення цього виступу козацькі підрозділи і почали запроваджувати самоврядування. Лише направлені додаткові військові підрозділи змогли придушити цей виступ.

Специфічним рухом серед селян України у першій половині XIX ст. були повстання військових поселенців. Військові поселення були організовані у Слобідській Україні у 1814 р. Їх ініціатор граф Аракчєєв (найдовіреніша особа імператора Олександра I) вважав, що задля наведення ладу у сільському господарстві та заспокоєння селян останніх треба перевести на військовий стан. На практиці це означало, що все життя в селах, які переводились в розряд військових поселень, підпорядковувалось військовій дисципліні. Постійні безглузді накази керівництва накопичували незадоволення селян і призводили до повстань. Так, наказ косити сіно для полкових коней у розпал жнив став приводом до повстання в липні 1819 р. військових поселенців під Чугуєвом. Цей виступ вдалось придушити за допомогою двох армійських полків та артилерії. В 1829 р. відбулось Шебелинське повстання, приводом до якого була відмова місцевих селян ставати військовими поселенцями. Цей виступ також був жорстоко придушений. Проте виступи військових поселенців не припинялись і в подальшому. Тому в 1857 р. уряд був змушений ліквідувати військові поселення.

Загалом селянський рух в Україні впродовж першої половини XIX ст. відзначався постійним зростанням і свідчив про кризу феодальних відносин. Так, якщо з 1797 р. до 1825 р. в Україні відбулось 140 селянських виступів, то у 1826–1847 рр. — вже 250, а у 1849–1854 рр. — 104. Така прогресуюча тенденція наростання селянських виступів свідчила про серйозну небезпеку для збереження дворянством влади в країні.

Вже Олександр I (1801–1825) на початку свого правління виступив з ідеєю скасування кріпацтва, але далі розмов справа не пішла. А його наступник Микола I (1825–1855) був відданим захисником інтересів дворянства, і тому навіть не вів мову про скасування кріпацтва. Однак для царського уряду дедалі зрозумілішою ставала необхідність скасування кріпацтва, аби запобігти тому, щоб селяни звільнили себе самі. Тому репресії проти селян поєднувалися з певними поступками селянству з боку уряду. Так, царський указ 1803 р. дозволяв селянам викуп із кріпацтва. В 1839–1841 рр. було проведено реформу, яка поліпшила становище державних селян. Зокрема, заборонялося віддавати державні маєтності в оренду, оскільки орендарі часто припускались різних зловживань щодо економічної експлуата-

ції селян, а щодо самих державних селян застосовували постійний фіксований податок на користь держави. У 1847–1848 рр. була проведена інвентарна реформа. Вона стосувалась панських селян Правобережної України. Інвентарна реформа була викликана як намаганням пом'якшити соціальні протиріччя в регіоні, так і бажанням російської влади економічно послабити місцеву польську шляхту через обмеження її можливостей щодо експлуатації селянства. Суть цієї реформи полягала в тому, що в кожному маєтку заводилась інвентарна книга (звідси і назва реформи), у якій чітко фіксувались норми панщини, характер панщинних повинностей, який залежав від статі та від віку селян, всі роботи селян на пана понад встановлену норму мали оплачуватися за встановленими державою розцінками. Дні панщини також були розкладені за місяцями року, заборонялося переносити панщину із зимових місяців на літні. Заборонялася панщина у дні свят, скасовувались всі натуральні побори із селян. Обмежувалось право пана втручатись у приватне життя селян та право віддавати селян у рекрути або відправляти на заслання в Сибір.

Проте всі ці реформи мали частковий характер і не могли істотно вплинути на покращання становища селян. Більшість з них одразу ж обмежувалась різними доповненнями, а інвентарна реформа у 1855 р. внаслідок доповнень фактично була ліквідована. Відповідно боротьба селян за свої права зростала, що об'єктивно наближало скасування кріпацтва.

Українське національно-культурне відродження

Кінець XVIII ст. був позначений ліквідацією решток автономії українських земель у складі Російської імперії. Цей процес був боляче сприйнятий патріотичною частиною української козацької старшини. Саме вона перетворилась на українську еліту, яка очолила перший етап українського національно-культурного відродження. Відповідно, окрім соціальних протестів селянства, в Україні впродовж першої половини XIX ст. почав наростати український національно-визвольний рух, який мав особливо важливе значення для зростання національної само-

свідомості українців та політичного звільнення України. Характерними рисами українського національно-визвольного руху були: обмеженість вимог сферою освіти та культури, готовність йти на поступки і намаганням зберегти політичний зв'язок із Росією (абсолютна більшість українських громадських діячів стояла на засадах федералізму, тобто збереження політичного зв'язку з Росією на федеративних засадах), намаганням досягти своїх цілей мирними, ненасильницькими та легітимними засобами. Відповідно український національний рух кінця XVIII — першої половини XIX ст. точніше було б іменувати не національно-визвольним, а національно-культурним.

Українське національно-культурне відродження почалося наприкінці XVIII ст. і пройшло три етапи. Перший етап українського національно-культурного відродження розпочався наприкінці XVIII ст. і тривав до середини 1840-х років. Цей етап дістав назву “період збирання спадщини”, оскільки для нього був характерний пошук, вивчення та видання пам'яток української історії, писемності та фольклору. Провідна роль на цьому етапі належала українському дворянству, тому цей етап також називається дворянським. Другий етап українського національно-культурного відродження (1840–1880) дістав назву дворянсько-різночинського і характеризувався тим, що провідна роль у ньому поступово переходила від дворянства до різночинців, оформленням програмних цілей та поступовою радикалізацією самого українського національного руху. Третій етап (кінець XIX — початок XX ст.) характеризувався подальшою радикалізацією вимог та виникненням перших українських політичних партій, а тому дістав назву політичного.

Початок українського національно-культурного відродження ознаменувався виникненням першої української опозиційної організації — **Новгород-Сіверський таємний гурток**. Він функціонував у 80–90-х роках XVIII ст. у Новгород-Сіверському і ставив за мету відновлення автономії Гетьманщини. Членами цього гуртка були представники канцелярії новгород-сіверського намісника, які належали до українських старшинських родів, М. Значко-Яворський, Г. Полетика, П. Коробчевський, О. Пригара, В. Капніст та ін. Останній навіть їздив у 1791 р. в Пруссію з метою залучення цієї країни до боротьби проти Російської імперії задля звільнення України, проте ця місія закін-

чилась безрезультатно. Не мали позитивних наслідків (у плані відновлення політичної самостійності України) також інші дії гуртка, а тому до початку XIX ст. він припинив свою діяльність.

На межі XVIII–XIX ст. в Україну проникли ідеї Просвітництва та Французької революції. Вони сприяли політизації українського національно-культурного руху і початку його трансформації у національно-визвольний. Щоправда, революційні ідеї через свій радикалізм були сприйняті лише окремими представниками українського суспільства. Так, відомо про існування у Лівобережній Україні на початку 1820-х років нелегального Малоросійського товариства. Товариство очолював предводитель дворянства Переяславського повіту, заможний український поміщик з Полтавщини В. Лукашевич. Члени товариства (І. Котляревський, В. Тарновський, С. Кочубей, О. Величко, П. Капніст та ін.) також належали до дворянства, що походило від старовинних українських старшинських родів. Програмний документ **Малоросійського товариства** передбачав досягнення незалежності України, ліквідацію кріпацтва і запровадження демократичних свобод. Планувалося поширювати програмні ідеї членами товариства шляхом агітації серед різних верств українського суспільства. Проте товариство обмежувалось лише обговоренням програми і не вживало реальних кроків для її реалізації. У 1826 р. члени товариства були заарештовані, але невдовзі звільнені внаслідок відсутності доказів їх антидержавної діяльності.

У першій третині XIX ст. головним центром українського національно-культурного відродження в Підросійській Україні став Харків. У 1820–1840-х роках у Харківському університеті існував гурток, який дістав назву **“гурток харківських романтиків”**. Він об'єднував патріотично налаштовану українську студентську молодь і частину викладачів Харківського університету. До цього гуртка, зокрема, належали Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, Л. Боровиковський, О. Корсун, О. Левицький та ін. Члени цього гуртка видавали поетичні та прозові твори, написані українською мовою, чим, як вони вважали, рятували українську мову від вмирання. Так, Г. Квітка-Основ'яненко у 1834 р. видав **“Малоросійські повісті”** і започаткував українську прозу, а також сприяв розвитку українського театру, створивши для нього комедійні твори

“Сватання на Гончарівці”, “Шельменко-денщик”, “Шельменко-волосний писар” та ін.). Професор Харківського університету І. Срезневський започаткував наукове вивчення українського фольклору і в 1830-х роках видав три випуски записів українського фольклору під назвою “Запорозька старовина”. Він також закликав до широкого використання української мови в усіх сферах життя.

З відкриттям у 1834 р. київського Університету св. Володимира центр українського національно-культурного відродження поступово перемістився у Київ. Перший ректор Київського університету М. О. Максимович — талановитий історик та щирий український патріот, чимало зробив для пробудження свідомості українців. Наполегливою науково-дослідною працею він створив міцну базу наукового вивчення української історії та фольклору у стінах Київського університету. Не дивно, що саме в Києві у 1840-х роках виникли нові українські нелегальні організації — Київська молода та Кирило-Мефодіївське товариство, більшість членів яких були пов’язані з Київським університетом.

Київська молода — нелегальний гурток студентів та частини викладачів Університету св. Володимира. Метою цього гуртка було сприяння пробудженню національної свідомості українців та звільнення селян від кріпацтва. Члени гуртка обговорювали та переписували праці французьких філософів-утопістів (Фур’є, Сен-Симона) та вчених-панславистів (Шафарика, Ганки, Колара). Але відсутність чіткої програми дій та суперечки між членами гуртка призвели до розпаду і припинення існування Київської молоді.

Активна частина членів Київської молоді в березні 1846 р. створила нову нелегальну організацію — **Кирило-Мефодіївське товариство (братство)**. До цієї організації ввійшли М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш, І. Посяда, Г. Андрузький, М. Савич, О. Навроцький, О. Тулуб, Д. Пильчиков, Т. Шевченко, П. Маркович.

До програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства належали “Книга буття українського народу” або “Закон Божий”, “Статут слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія”, а також, певною мірою, “Пояснювальна записка до статуту” В. Білозерського та прокламація “До братів українців”.

Головними завданнями Кирило-Мефодіївського товариства були: сприяння розвитку освіти, християнської моралі та культури серед українців та інших слов'янських народів (саме тому товариство і було назване на честь слов'янських просвітників святих Кирила та Мефодія), ліквідація кріпацтва, соціальної нерівності та станових привілеїв і встановлення рівності громадян, впровадження демократичних прав та свобод, об'єднання всіх слов'янських народів в одну федерацію зі столицею у Києві. Кирило-Мефодіївське товариство планувало використовувати виключно мирні засоби (агітація, збільшення кількості прибічників, підвищення свідомості, освіти та культури народних мас), що було обумовлено великим ступенем релігійності членів товариства.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго — у березні 1847 р. воно було викрите і ліквідоване владою. Однак, незважаючи на невеликий термін існування, саме Кирило-Мефодіївське товариство започаткувало перехід до організованої боротьби українців Наддніпрянщини за свої національно-культурні та соціально-економічні права.

Російський революційний та польський національно-визвольний рухи у Підросійській Україні в першій половині XIX ст.

Колоніальний статус України у складі Російської імперії обумовив таку особливість розвитку опозиційних рухів в ній, як те, що, окрім українського в Україні існували також потужні російський та польський опозиційні рухи. Причому до цих рухів приєднало чимало українців, головним чином молоді, яка, отже, втрачалася для справи українського національного відродження.

Першим, позбавленим національного контексту, суспільним рухом на українських землях було масонство. Воно проникло до України із Західної Європи ще у середині XVIII ст. і набуло особливого поширення у середовищі дворянства наприкінці XVIII — на початку XIX ст. В складі масонських організацій, що існували в Україні, окрім українців, було чимало росіян, поляків та представників інших національностей. Масони не ставили за мету вирішення національного питання, а натомість

вважали, що слід об'єднати всі народи у так зване розумне суспільство — тобто весь світ мав об'єднатись у єдину республіку, якою б керували масони. Відповідно масони робили ставку на залучення до своїх організацій, які називались ложі, осіб, що мали впливове становище у суспільстві і належали до привілейованих станів. Таким чином, масонство мало вузьку соціальну базу. Масонські ложі діяли переважно у містах, а також у маєтках великих феодалів. До найвідоміших масонських лож, що діяли в Україні в першій чверті XIX ст., належали: дві одеські ложі “Понт Евксінський” (генерал-губернатор Іван Ланжерон, І. Орлай та ін. — всього до 70 осіб) та ложа “Трьох царств природи” (Кирило і Петро Розумовські та ін.), ложа “Любов до істини” в Полтаві (близько 20 осіб, переважно українці, зокрема І. Котлярєвський, В. Лукашевич, С. Кочубей, В. Тарновський), ложа “Об'єднаних слов'ян” у Києві (мала понад 80 членів, зокрема П. Олизар, П. Харлінський, В. Роснишевський). Масони обмежувались лише розмовами про кращий устрій, а відсутність у їх програмі національного питання знеохотила до участі у масонських організаціях більшість їх українських членів. Тому після офіційної заборони масонства в Російській імперії у 1819–1822 рр. масонські ложі в Україні самоліквідувались, хоча діяльність масонів в Україні і не припинилась. Єдиним наслідком їх діяльності було те, що вони сприяли накопиченню українцями досвіду нелегальної діяльності.

Наступним опозиційним рухом, що мав загальноросійську спрямованість, хоча у ньому також було задіяно чимало представників українського дворянства, був рух декабристів. Перші організації **декабристів** діяли у Петербурзі (“Союз спасіння”) та Москві (“Союз благоденства”) у 1816–1821 рр. Але через відсутність чіткої програми дій і суперечки між поміркованими та радикальними членами вони самоліквідувались. Проте вже у 1821 р. відбулось створення двох нових організацій декабристів — Південного товариства в Україні та Північного товариства у Петербурзі. Обидві організації склалися з представників офіцерства елітних військових частин.

Північне товариство, яке очолював М. Муравйов, у своїй програмі (“Конституція”) виступало за встановлення в Росії конституційної монархії; за звільнення селян із кріпацтва, але без наділення їх землею; за виборність посад, але при встанов-

ленні високого майнового цензу. Південне товариство складалося з офіцерів (за національністю — росіян та українців) військових частин, розквартированих у Правобережній Україні. До найактивніших членів товариства належали П. Пестель (керівник), С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, С. Волконський, К. Рилєєв та ін. Південне товариство поділялось на окремі філіали — управи: Тульчинську, Каменську, Васильківську, Полтавську. Програма Південного товариства — “Руська Правда” — мала демократичнішу спрямованість порівняно з Конституцією М. Муравйова. Вона передбачала: перетворення Росії на республіку, ліквідацію кріпацтва і наділення селян землею, скасування військових поселень і станових привілеїв, встановлення загального виборчого права (для осіб чоловічої статі після досягнення 20-річного віку), рівність громадян перед законом і запровадження інших демократичних свобод.

Обидва товариства у своїх програмних документах виступали за збереження територіальної цілісності Російської імперії, заперечували право націй на самовизначення (за винятком поляків) і виступали за посилення русифікації. Таким чином, декабристи не виступали за ліквідацію національно-культурного гноблення українців. До недоліків програми декабристів належали також змовницький характер їх організації (сподівались досягти своєї мети завдяки фізичному усуненню лише самого імператора), відсутність контакту з масами та небажання залучати останні для повалення самодержавства.

У 1825 р. до Південного товариства на автономних правах приєдналось “Товариство об’єднаних слов’ян”, яке утворило Слов’янську управу. Засновники цього товариства брати Андрій та Петро Борисови представляли нижче офіцерство непривілейованих частин. Більшість членів “Товариства об’єднаних слов’ян” за національністю були українцями, що у поєднанні з їх демократичнішим (порівняно з декабристами) походженням обумовило і більший демократизм їх програми. Програмні документи “Товариства об’єднаних слов’ян” (“Правила” та “Клятвена обіцянка”) передбачали: звільнення всіх слов’янських народів від монархічного правління та кріпацтва; об’єднання всіх слов’янських народів в одній федеративній республіці, в якій кожний народ отримував широку автономію у внутрішніх питаннях, запровадження демократичних свобод, скликання кон-

гресу для вирішення справ всієї федерації. Для досягнення цих цілей Товариство об'єднаних слов'ян, на відміну від декабристів, передбачало залучення народних мас.

Декабристи планували вбити імператора Олександра I під час його приїзду в Україну влітку 1826 р. для інспекції військ і таким чином захопити владу, але Олександр I раптово помер у листопаді 1825 р. Водночас поліція викрила існування декабристських організацій та почала арешти їх членів (зокрема, заарештували Пестеля). Все це змусило декабристів почати повстання, хоча вони і не були готові до цього та не були встановлені взаємодії між Південним і Північним товариствами. Як наслідок — виступи цих товариств відбулись розрізнено. Усе це, в поєднанні з вищезазначеними недоліками програмних документів, призвело до поразки обох виступів декабристів.

Виступ Північного товариства відбувся 14 грудня 1825 р. (звідси і назва учасників цього руху). Тут офіцери, що належали до Північного товариства, вивели на Сенатську площу 3 тис. солдатів. Але бездіяльність керівників повстання дала можливість вірним новому царю Миколі I військам оточити повстанців і придушити цей виступ.

З 29 грудня 1825 р. по 3 січня 1826 р. тривало організоване Південним товариством повстання Чернігівського полку. Недоліком виступу Південного товариства було те, що на момент повстання керівник товариства П. Пестель був арештований, і тому окремі управи товариства не узгодили своїх дій. Керівниками виступу стали менш рішучі та авторитетні С. Муравйов-Апостол та М. Бестужев-Рюмін, що в сукупності прирєкло виступ на поразку.

29 грудня 1825 р. на повстання було піднято 5 рот Чернігівського полку, розквартированих у с. Триліси на Київщині. 30 грудня повстанці вступили до Василькова. Тут 31 грудня солдатам було зачитано написану С. Муравйовим-Апостолом прокламацію "Православний катехізіс". Після цього повстанці вирушили в напрямку на Київ. Увечері 31 грудня вони вступили до с. Велика Мотовилівка, де перетягли на свій бік розквартировані там ще дві роти Чернігівського полку. Таким чином, майже весь полк (близько 1 тис. солдатів та 18 офіцерів) піднявся на повстання. Але С. Муравйов-Апостол не наважився штурмувати Київ і 2 січня 1826 р. повів повстанців на Білу Церкву. Звідти планувалось йти на Волинь, оскільки там служило чима-

до членів Південного товариства. Але 3 січня 1826 р. в районі сіл Устимівка та Ковалівка Васильківського повіту Київської губернії Чернігівський полк наразився на гусарську дивізію, направлену на придушення повстання. Повстанці рушили на гусар, сподіваючись, що ті перейдуть на їх бік. Однак артилерія гусарської дивізії відкрила по повстанцям вогонь картеччю. Понад 50 повстанців одразу ж були вбиті або поранені. С. Муравйов-Апостол був контужений і не міг організувати оборону. Як наслідок, оточені та здеморалізовані повстанці здались.

13 липня 1826 р. після тривалого слідства п'ятьох лідерів декабристського руху, серед них — трьох представників Південного товариства (П. Пестеля, С. Муравйова-Апостола та М. Бестужева-Рюміна), повісили. Всіх інших учасників повстання Чернігівського полку було заслано на каторгу в Сибір або ж відправлено в діючу армію на Кавказ.

Повстання декабристів мало великий резонанс у свідомості суспільства і започаткувало революційний рух у Російській імперії. Наступні покоління борців із самодержавством запозичували програмні положення декабристів, певні методики діяльності та водночас позбавлялись хибних ілюзій. Так, стала зрозумілою безперспективність намагання здійснити зміну суспільно-політичного ладу без залучення народних мас.

Під впливом діяльності декабристів **виникли нелегальні гуртки у Харківському університеті (1826–1827) та у Ніжинській гімназії вищих наук (1827–1830)**. Членами цих нелегальних організацій була студентська молодь та викладачі, що мали демократичні погляди. Керівником нелегального гуртка у Ніжинській гімназії вищих наук був її директор, український емігрант із Закарпаття І. Орлай, а серед членів гуртка були, зокрема, М. Гоголь та Є. Гребінка. Обидві організації займалися вивченням та поширенням творів західноєвропейських опозиціонерів, революційних поезій Байрона, Рилеєва та ін. Але владі вдалося викрити обидві організації, і вони були ліквідовані.

У 1820-х роках активізувався також польський національно-визвольний рух, який відбувався під гаслом відновлення незалежної Польської держави в кордонах 1772 р. Головним його недоліком для українців було те, що він жодним чином не враховував національні інтереси українців. Польські революціонери, які були переважно представниками шляхти, навіть не

збирались скасовувати кріпацтво. Відповідно польський рух, нічого не обіцяючи українцям, не міг здобути підтримки на українських землях, за винятком хіба що представників польської національної меншини та й то — шляхетського походження. Як наслідок — головна подія польського національно-визвольного руху першої половини XIX ст. — збройне повстання 1830–1831 рр. проти російського панування, яке спочатку охопило Польщу, Литву та Правобережну Україну, досить швидко було придушене російською владою. В серпні 1831 р. російські війська зайняли Варшаву. У Правобережній Україні значну допомогу російським військам у боротьбі з польськими повстанцями надало місцеве українське селянство, яке розглядало польську шляхту як головних своїх ворогів. Поразка польського повстання 1830–1831 рр. призвела до послаблення польського впливу на Правобережній Україні, але натомість посилилась русифікація. Єдиним позитивним наслідком для українського селянства Правобережжя було проведене урядом обмеження його феодальної експлуатації, але це сталося через намагання Росії послабити економічні позиції поляків у регіоні і не означало скасування самої феодальної експлуатації.

Місце України у міжнародній політиці першої половини XIX ст.

У першій половині XIX ст. Україна, не маючи власної державності, продовжувала відігравати у міжнародній політиці роль об'єкта територіальних зазіхань ряду сусідніх держав. Так, Туреччина прагнула повернути собі Крим та Північне Причорномор'я. Австрія, яка володіла Західною Україною, претендувала на Волинь та Поділля. Певні плани щодо України мала і Пруссія, але вона в цей період не наважувалась їх реалізувати. Навіть Франція, володіння якої внаслідок Наполеонівських війн на початку XIX ст. наблизились до території Російської імперії, бажала захопити Україну. Частина цих претендентів вирішила реалізувати свої плани за допомогою сили. Як наслідок — у першій половині XIX ст. спричинилося немало війн, у яких одним із об'єктів зазіхань було також і українські землі.

У 1806–1812 рр. відбулась перша у XIX ст. російсько-турецька війна. Бойові дії велись у придунайських українських землях, а також у Молдавії та Валахії. Для російської армії України в цій війні була головним джерелом поповнення людських та матеріальних ресурсів. В Україні також були розквартировані служби забезпечення та самі російські війська. Були перервані торговельні контакти через чорноморські порти. Все це негативно позначилось на економіці українських земель. Бойові дії почались у листопаді 1806 р. і успіх був на боці російських військ — вони зайняли Молдавію та Валахію. Проте під тиском Франції Росія змушена була укласти в серпні 1807 р. перемир'я з Туреччиною, але залишила свої війська у Молдавії та Валахії. Наприкінці 1808 р. бойові дії відновились. Російські війська захопили ряд важливих турецьких фортець і форсували Дунай. Османська імперія змушена була піти на укладення з Росією Бухарестського миру (16 травня 1812 р.). Згідно із цим договором до Росії відходила Бессарабія, південь якої становили заселені українцями землі (південно-західна частина сучасної Одеської області). Таким чином, було звільнено від турецького панування останні підвладні Туреччині українські землі і ліквідовано загрозу турецького вторгнення в Україну. Поразка в цій війні послабила Туреччину, і вона не наважилася напасти на Російську імперію під час російсько-французької війни 1812 р.

Російсько-французька війна 1812 р. 12 (24) червня 1812 р. 640-тисячна французька армія під командуванням Наполеона напала на Російську імперію. Наполеон мав конкретні плани щодо України. Вони полягали в тому, щоб використати частину українських земель як предмет розплати із союзниками, а решту перетворити на плацдарм подальших завоювань. Правобережну Україну Наполеон обіцяв передати Герцогству Варшавському, Волинь — Австрійській імперії. А у разі вступу у війну проти Росії Туреччині останній планувалось віддати Крим та Північне Причорномор'я. Решта ж українських земель (Лівобережжя та Слобожанщина) мали стати французькою колонією і поділялись на три військово-адміністративні області (**наполеоніди**).

Ще до 1812 р. на території України з'явилися французькі агенти, які знищували військові бази і вели агітацію серед населення з метою підняття антиросійського повстання. Але українці в основній своїй масі виявились інертними і не відгукнулись

на французькі заклики. Правда, траплялись і поодинокі епізоди профранцузьких настроїв серед українців (дворянин Мочуловський у Південній Полтавщині, відставний солдат Гуцан у Переяславському повіті, дворянин Лукашевич у Переяславському повіті та ін.), але вони далі розмов не йшли. Єдиний випадок активних антиросійських дій — створення польським шляхтичем Чайковським у своєму маєтку на Волині козацького “рушення” на допомогу наполеонівським військам. Натомість абсолютна більшість українського суспільства вирішила підтримати у цій війні Росію. При цьому кожна суспільна група керувалася власними інтересами. Дворяни боялись запровадження революційних порядків у випадку перемоги Франції, а просте населення вважало французів іновірцями, що особливо підкреслювалось православним духовенством, яке також не хотіло опинитися під владою неправославного правителя. Значно вплинули на зайняття проросійської позиції селянством також обіцянки російського уряду про звільнення від кріпацтва і відновлення козацтва.

Територія України не була ареною головних бойових дій російсько-французької війни 1812 р., оскільки основні сили наполеонівської армії пройшли північніше — через Білорусь до Москви. Проте окремі підрозділи армії Наполеона проникли на територію України влітку 1812 р. Так, наприкінці липня 1812 р. австро-саксонський корпус зайняв Ковельський, Володимирський та Луцький повіти Волинської губернії. Водночас ще одна частина наполеонівської армії на початку серпня 1812 р. прорвалась на північ Чернігівщини. Виникла загроза захоплення Києва.

Вояки наполеонівської армії поводитися на окупованих українських землях брутально. У відповідь на такі дії окупантів населення піднялось на партизанську боротьбу. Партизани перешкоджали сполученню між військами, нападали на транспорт, вбивали кур'єрів та знищували невеликі підрозділи ворожих військ.

Окрім стихійного захисту свого особистого майна, участь українців у Вітчизняній війні 1812 р. мала й інші форми. До них належали: створення ополченських підрозділів, захисного ланцюга вздовж північних рубежів України, участь у бойових діях у складі регулярної російської армії та у партизанських з'єднаннях, матеріальне забезпечення російської армії, участь у будівництві укріплень тощо.

6 липня 1812 р. російський імператор Олександр I видав маніфест, який закликав населення створювати земське ополчення. Малоросійському генерал-губернатору князю Лобанову-Ростовському цар надав спеціальні повноваження на формування ополчення для захисту України від наступу наполеонівських військ із півночі. У “Відозві до малоросійського народу” уряд закликав українців активно включитись у боротьбу з наполеонівською армією, а всім, хто вступав до ополчення, обіцяли права і привілеї козацтва та особисту волю. Були натяки і на можливість відновлення автономії України. Українці активно відгукнулись на ці заклики і до початку вересня 1812 р. на добровільних засадах сформували 15 козацьких полків (9 полтавських та 6 чернігівських). Активну роль у формуванні 5-го Полтавського полку взяв І. Котляревський. Окрім козацьких, в Україні було сформовано також 5 кінних підрозділів (загони “лісових козаків” та ескадрон херсонських козаків). У вересні 1812 р. формування козацьких полків та земського ополчення завершилось. Початково планувалось набрати 80 тис. ополченців з Київської, Полтавської, Чернігівської, Слобідсько-Української, Катеринославської та Таврійської губерній. Але уряд, наляканий активністю українців, згодом обмежив чисельність ополчення і воно збиралось лише з Полтавської та Чернігівської губерній. Всього Україна виставила 68,9 тис. ополченців та козаків. У селах та містечках на півночі України були створені дружини оборони по 100–150 осіб у кожній. 15 козацьких полків до початку вересня 1812 р. сформували суцільну лінію оборони (кордонний ланцюг), яка простяглась більш ніж на 700 км вздовж північного кордону України. На екіпіровку та утримання ополченців в Україні було зібрано понад 9 млн крб, 13,5 пуда срібла і кілька кілограмів золота.

Україна також стала основним джерелом постачання російської армії продовольством та фуражем. Загалом до кінця 1812 р. російська армія отримала з України 167 тис. чвертей борошна, понад 21 тис. чвертей круп, 283 тис. чвертей вівса та 64 тис. чвертей сухарів, а також понад 22 тис. стройових коней.

Напружено працювали розташовані в Україні військові заводи. Особливе значення мав Шосткінський пороховий завод, який був розташований найближче до району дислокації російських військ і забезпечував дві російські армії. На ньому було

виготовлено 24535 пудів пороху, десятки тисяч снарядів і тисячі пудів селітри. Близько 240 гармат і 90 тис. пудів боєприпасів виготовив впродовж 1812 р. Луганський ливарний завод. Значно збільшив випуск продукції Київський Арсенал. На ньому було відремонтовано 134 гармати, виготовлено 40 тис. рушниць і пістолетів, 35 тис. списів та шабель. Українські мануфактури поставили російській армії тисячі метрів тканини.

Важливою формою участі українців у російсько-французькій війні 1812 р. була й інтенсивна праця на фортифікаційних роботах. Особливо інтенсивний характер вона мала на півдні Бессарабії (для створення оборонних рубежів від можливого нападу Туреччини) та в районі Києва, де вони особливо посилювались наприкінці літа 1812 р. у зв'язку із загрозою французького нападу.

Завдяки всім вищезгаданим формам допомоги регулярній російській армії українці послабили наступ наполеонівських військ на Україну та сприяли зміцненню російської армії. На початку вересня 1812 р. об'єднані сили російських 3-ї та Дунайської армій загальною чисельністю 55 тис. осіб перейшли в контрнаступ і звільнили Волинь та Чернігівщину.

Треба зазначити, що українці не обмежились лише захистом власної території, а й взяли активну участь у боротьбі з наполеонівськими військами також і поза межами України. Особливим героїзмом відзначились сформовані з українців Київський та Чернігівський драгунські полки під час Бородінської битви 26 серпня 1812 р. В ході цієї битви окремі полки, що складались переважно з українців, втратили до 80 % особового складу.

Український народ висунув зі свого середовища талановитих організаторів партизанського руху. Так, виходець із с. Мефодіївка на Сумщині Єрмолай Четвертак організував на Смоленщині партизанський загін, який знищив понад 1 тис. ворожих солдатів та офіцерів. Ще один партизанський загін, що діяв на Смоленщині, очолював рядовий Московського полку українець Степан Єременко.

Українці у складі регулярних підрозділів взяли також участь у закордонному поході російської армії 1813–1814 рр. Під час цього походу українські військові частини відзначились при штурмі Замостя, Варшави, Дрездена та Гамбурга; під час Битви народів 4–7 жовтня 1813 р. під Лейпцигом, а також у боях за Париж у березні 1814 р.

Російсько-французька війна 1812 р. не лише змінила розстановку політичних сил у Європі, перетворивши Російську імперію на одну з потужних європейських держав, а й мала наслідки також і для України. Зокрема, було остаточно закріплено поділ українських земель по р. Збруч між Австрійською та Російською імперіями. Цей кордон проіснував понад століття, і тому Збруч став своєрідним символом поділу України. До Росії перейшла значна частина Герцогства Варшавського (зокрема, й етнічні українські землі — Холмщина та Підляшшя). Водночас Росія повернула Австрії Тернопільщину, яка перебувала у її складі з 1809 р. Приєднання до Російської імперії етнічних польських земель призвело до посилення польських впливів на Правобережній Україні.

Російська влада не виконала жодних обіцянок по відношенню до українського населення. Козацькі та ополченські підрозділи були розформовані. Кріпацтво не було скасоване і учасники російсько-французької війни, які належали до кріпаків, знову мусили повертатись до своїх панів. Держава навіть не компенсувала населенню України матеріальні витрати на спорядження та утримання ополчення.

Російсько-турецька війна 1828–1829 рр. У другій половині 1820-х років відбулось чергове загострення російсько-турецьких відносин, що в 1828 р. призвело до нової російсько-турецької війни. Російська імперія у цій війні намагалась розширити свої володіння на Кавказі, а також посилити свій вплив на Балканах. Османська імперія сподівалась повернути втрачені у попередніх війнах землі, зокрема і Північне Причорномор'я.

Бойові дії почались у квітні 1828 р. і велись на Балканах, у Закавказзі та на Чорному морі. Україна в цій війні виступала як прифронтна смуга та головна база поповнення матеріальних та людських ресурсів для російської армії. Влітку 1829 р. російські війська здобули Адріанополь і зупинились за 60 км від Стамбула. Туреччина одразу ж пішла на мирні переговори, і 2 вересня 1829 р. було укладено Адріанопольський мир, за яким: до Російської імперії відійшло гирло Дунаю та чорноморське узбережжя Кавказу, російський флот отримав право вільного проходу через чорноморські протоки, Туреччина визнала автономію Дунайських князівств та Сербії. Для України це означало остаточно усунення загрози турецького вторгнення та

створило сприятливу економічну кон'юнктуру внаслідок полегшення торговельного сполучення через чорноморські протоки. Під час цієї війни відбулось також повернення частини задунайських козаків на територію України.

Українські землі під владою Австрійської імперії (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Адміністративний устрій. Чисельність та етнічний склад населення. До складу Австрійської імперії в XVI ст. потрапило Закарпаття, а внаслідок поділів Речі Посполитої — Галичина. У 1774 р. Австрія також анексувала у Молдавії Буковину. Таким чином, під владою Австрії опинилась значна частина Західної України. На цих землях проживало близько 2 млн українців та понад 0,5 млн представників інших національностей. У Галичині найбільшою національною меншиною були поляки (понад 20 % населення), в Закарпатті — угорці (26 %), на Буковині — румуни (до 30 %). Також в регіоні проживало багато євреїв (10–15 % населення).

Галичина та Буковина були об'єднані в Галицьке намісництво (так зване королівство Галіції та Лодомерії) з центром у Львові. Галицьке намісництво поділялось на 6 округів, а з 1786 р. — на 18. Округи поділялись на дистрикти, яких було 59. Галицьке намісництво очолював призначуваний з Відня губернатор (спочатку — це були виключно австрійці), а Закарпаття — надзупан (як правило, належав до угорської аристократії). На місцях адміністративні та судово-поліцейські функції зберегло за собою місцеве панство, а після реформ Йосифа II — ці функції частково перейшли до призначуваних державою чиновників (мандаторів). Райони (жупи), на які поділялось Закарпаття, управлялись спеціальними чиновниками (жупанами). В містах самоврядування продовжували здійснювати магістрати, але їх склад призначав уряд. Органом крайового самоуправління в Галичині був Становий сейм, а в Закарпатті — комітатські збори.

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II. В Австрійській імперії у другій половині XVIII ст. правили Марія-Терезія (1740–1780) та Йосиф II (1780–1790). Вони проводили політику освіченого абсолютизму, суть якої полягала у ліквідації найодіозніших пережитків феодалізму, гуманізації законодавства, покращання становища підданих (насамперед у сфері освіти й культури). Австрійська влада, як європейська, у принципі не чинила перешкод для розвитку мов та культур тих народів, що проживали в Австрійській імперії. Керуючись принципом раціональності, австрійських правителів більше цікавило не те, якою мовою спілкуються їх піддані, а те, як сприяти ефективному розвитку економіки у приєднаних землях задля отримання максимального матеріального зиску від володіння ними.

Марія-Терезія, а згодом і її син Йосиф II, приділили чимало уваги розвитку сільського господарства. Було проведено державну перевірку та оцінку наявного земельного фонду. Оскільки основними виробниками сільськогосподарської продукції були кріпосні селяни, то імператриця провела ряд реформ задля поліпшення їхнього становища. Патентом від 1772 р. було проведено впорядкування феодальних повинностей та запроваджено єдиний поземельний податок у грошовій формі (1775). Водночас у 1775 р. був виданий патент, яким уряд зобов'язував феодалів гуманно поводитися зі своїми кріпаками і не вимагати від них повинностей більше, ніж встановлено інвентарями 1772 р.

Проводилась протекційна політика щодо торгівлі та промисловості, були ліквідовані внутрішні митниці та зміцнена грошова одиниця з одночасною заборонаю використовувати для розрахунків інші грошові знаки. Все це сприяло розвитку промисловості та торгівлі і прискорило їх перехід на капіталістичні рейки. На західноукраїнських землях почала активно розвиватись як внутрішня, так і зовнішня (зокрема транзитна) торгівля, зростала чисельність мануфактур.

На всю територію Австрійської імперії поширювалася чинність австрійських законів, що сприяло подоланню зловживань у судочинстві. Була проведена реформа кримінального права. Новий звід кримінального права (“Терезіана”), прийнятий у 1768 р., передбачав обмеження застосування тілесних покарань.

Греко-католицьке духовенство зрівняли у правах з римо-католицьким і заборонили перешкоджати у відбуванні релігійних пот-

реб віруючими Греко-Католицької церкви. Задля підвищення освітнього рівня уніатського духовенства були засновані греко-католицькі семінарії в 1774 р. у Відні (Барбарерум) та в Сучаві.

У 1774 р. було проведено освітню реформу. Утворилися три типи шкіл: однокласні (“парафіяльні”), у яких викладання здійснювалось національними мовами; трикласні (“тривіальні”), у яких викладали як мовами місцевих національностей, так і німецькою; чотирикласні (“нормальні”), у яких викладали німецькою. З 1777 р. навчання у початковій школі було повністю переведене на рідну мову кожної національної меншини імперії.

Політика Марії-Терезії була продовжена її сином Йосифом II. Він поглибив і розвинув реформи своєї матері, надавши їм більшого радикалізму.

Патентом від 1781 р. Йосиф II (для Галичини — патентом від 5 квітня 1782 р.) звільнив селян від особистої залежності від панів. Йосиф II також обмежив термін панщини 3 днями на тиждень (патент від 16 червня 1786 р.). У 1785–1789 рр. проведено опис землеволодінь і в 1789 р. складено земельний кадастр, відповідно до якого встановлено новий принцип оподаткування, за яким 70 % отриманої сільськогосподарської продукції зі свого наділу селянин залишав собі, 12 % віддавав державі, а 18 % — пану. Причому державний податок відтепер стягували не пани, а державні чиновники. Окрім цього, селянські землі (рустикальні) були відокремлені від панських (домінікальних) і заборонено панам розпоряджатися ними. Селяни отримали право спадкового користування своїми земельними наділами та право вільного продажу сільськогосподарської продукції. Нарешті, 10 лютого 1789 р. Йосиф II видав патент про заміну панщини та всіх феодалних повинностей грошовим податком, але під тиском дворянства він змушений був відмінити цей патент.

Продовжувалось реформування судочинства. Зокрема, всі бажаючі стати суддями мали скласти іспит на знання імперського законодавства, а сільські громади дістали право призначати до судів своїх представників. Патент 1781 р. заборонив панам бити селян. У 1784 р. селянські громади отримали право самоврядування.

Тривали реформи і у сфері культури та освіти. В 1784 р. було надано світського характеру Львівському університету (до цього він контролювався єзуїтами) і при ньому був створений Русь-

кий інститут (українці в Західній Україні іменували себе русинами), який мав філософське та богословське відділення. Викладання у ньому здійснювалось українською мовою. В 1784 р. Барбарерум був переведений з Відня до Львова, а іншу греко-католицьку семінарію із Сучави в 1789 р. перевели до Чернівців. Це сприяло зростанню частки українців серед семінаристів та посилило українізацію системи навчання у цих навчальних закладах. Окрім цього, декларувались обов'язковість початкової освіти і система освітніх закладів (за винятком духовних) виводилась з підпорядкування Церкви.

Закон 1781 р. закріпив рівність християнських церков. Запроваджується державний контроль за підготовкою священиків, що сприяло моральному очищенню духовенства та підвищенню його освітнього рівня. Церква була підпорядкована державі, а священики прирівняні до державних службовців. Отже, вони почали отримувати стабільну державну оплату за свою працю, що поліпшило їхнє матеріальне становище.

Таким чином, внаслідок реформ Марії-Терезії та Йосифа II підвищився соціальний статус та освітній рівень греко-католицького духовенства, яке перетворилося на елітарний прошарок населення Західної України. Відбулось полегшення соціального, правового та економічного становища селян. Селяни стали особисто вільними. Було обмежено панщину та свавілля панів щодо селян. Зростав рівень освіти населення.

Але більшість цих реформ саботувалась феодалами, а після смерті Йосифа II в Австрії відбувся перехід до реакції і реформи були згорнуті. Вже син Йосифа II Леопольд II (1790–1792) почав поступове обмеження реформ свого батька. Остаточний перехід до реакції відбувся при Францеві II (1792–1835) та Фердинанді I (1835–1848). У цей час ліквідували практично всі нововведення Йосифа II. У 1809 р. закрили Руський інститут, а у 1816 р. — греко-католицьку семінарію в Чернівцях. У 1812 р. скасували обов'язковість початкової освіти. Період правління Франца II був також позначений економічною та політичною кризою Австрійської імперії внаслідок тривалих наполеонівських війн, у яких Австрія спочатку зазнала поразки. Погіршення економічного становища селян спричинило також запровадження у 1819 р. нових інвентарів, на основі яких був збільшений ґрунтовий податок при одночасному відході до панів більшості угідь,

які до цього належали сільським громадам. Чергове погіршення становища селянства посилило його боротьбу за свої права.

Селянські виступи в Західній Україні у першій половині XIX ст. Селянські протести проти феодальної експлуатації в Західній Україні відбувались у формі: судових процесів між селянськими громадами та панами, подання скарг уряду на зловживання панів, відмови виконувати несправедливі з точки зору селян феодальні повинності, відмови сплачувати податки, втечі в гори, потрапи панських посівів, підпалів панської власності, самовільного вирубування панських лісів та самовільного використання інших угідь, повстань. Основними вимогами селян були: ліквідація панщини, збільшення їхніх земельних наділів, передання угідь у власність сільських громад, ліквідація монопольних прав панства та його втручання в життя сільських громад та окремих селян.

У Прикарпатті продовжувалась традиція збройної антифеодальної боротьби у формі руху опришків. Особливого розмаху рух опришків набув у 1810–1825 рр. Найвідомішими ватажками опришків у цей час були Оженюк, Якимчук, Штолюк, Бойчук, Мельничук. Для боротьби з опришками австрійська влада почала використовувати війська, загони гірських стрільців, прикордонні підрозділи. Ці заходи призвели до послаблення руху опришків і його поступової ліквідації до початку 1840-х років.

Відбувались стихійні виступи в селах Східної Галичини. Так, із 1817 р. селяни сіл Бучани, Хлопи та інших відмовились віддавати натуральний податок поміщикам. А коли у 1819 р. проти них кинули каральний загін, то селяни, озброївшись знаряддями праці, розбили його. Після цього селяни оголосили себе вільними, погромили панські маєтки, вирубали панський ліс. Лише військовим з'єднанням вдалося придушити цей виступ.

Значні селянські заворушення відбувались у Східній Галичині також у 1820, 1822 і 1824–1826 рр. Найчастіше селяни відмовлялися відробляти панщину і проголошували себе вільними.

Великого розмаху набуло заворушення селян у 1838 р. на Чортківщині, яке охопило 38 громад. Селяни відмовились виконувати панщину, обрали власні представницькі органи, розправилися з адміністрацією і надіслали до уряду петицію, в якій обґрунтовували свої дії зловживаннями з боку панства та адмі-

ністрації. Цей виступ вдалося придушити за допомогою військ лише у вересні 1838 р. Великі повстанські виступи відбувались у Галичині також у 1846 р., коли ними було охоплено до 150 сіл.

У 1843–1844 рр. спалахнуло повстання у Русько-Довгопільському районі Північної Буковини. Причиною цього повстання стала заборона селянам користуватись лісами, які відтепер оголошувалися виключною власністю поміщиків. У відповідь, восени 1843 р. 22 селянські громади захопили спірні лісові ділянки, переобрали сільську старшину і відмовились виконувати феодалні повинності. Цей виступ очолили Лук'ян Кобилиця, І. Гапиця, М. Повідаш та С. Степанчук. Проти повстанців уряд використав армію, яка придушила цей виступ та заарештувала його ватажків.

Найбільші виступи селян у Закарпатті відбувались у 1820, 1826, 1831, 1836, 1840 та у 1846 рр. У 20–40-х роках ХІХ ст. великого розмаху у Закарпатті набув рух опришків, яких тривалий час очолювали С. Товта і Й. Кокоша. Особливо значного розмаху набули заворушення селян у 1831 р., які дістали назву “холерних бунтів”. Їх приводом стало різке зубожіння селян, а безпосереднім поштовхом — епідемія холери, яка особливо відчутно позначилась на селянстві. Карантинні заходи уряду (обмеження пересування між населеними пунктами) були витлумачені селянами як засіб їх остаточного винищення, і тому селянство піднялось на боротьбу, яку владі вдалось придушити за допомогою значних військових підрозділів.

Суспільно-політичні рухи в Західній Україні в першій половині ХІХ ст. В останній чверті ХVІІІ ст. в Західній Україні починається українське національне відродження, головними осередками якого стали Ужгород та Львів, а основною силою греко-католицьке духовенство. В Ужгороді в цей період функціонувала нормальна школа, яка готувала викладачів і священиків, а єпископську кафедру Греко-Католицької церкви у Закарпатті очолював свідомий українець А. Бачинський, який надавав моральну та матеріальну підтримку розвитку української освіти і культури. Тому в Ужгороді сформувалась група українських культурних діячів (І. Базилевич, М. Лучкай, В. Довгович, І. Фогорашій, Ю. Гуца-Венелін та ін.). Львів також став у цей період визнаним культурним центром регіону. Це було обумовлено відкриттям у Львові в 1784 р. греко-католицької духовної

семінарії та модернізацією місцевого університету. У ньому викладали вчені-просвітники (П. Лодій, І. Мартинович, М. Куральт та ін.), які сприяли пробудженню національної самосвідомості українців. Проте наступ реакції з кінця XVIII ст. призвів до придушення свободи слова та переслідування передових діячів культури. У 1809 р. був закритий Руський інститут у Львові. На Закарпатті посилювався наступ угорської культури, а в системі освіти і культури цілої імперії посилювалась германізація. Тому на початку XIX ст. чимало діячів української культури з Закарпаття та Львова емігрували за межі Австрійської імперії, і це призвело до занепаду осередків українського національно-культурного відродження в Ужгороді та Львові. Але процес відродження української культури в західноукраїнських землях не припинився.

Із відновленням у 1808 р. Галицької митрополії центр українського національно-культурного відродження перемістився до Перемишля, який став резиденцією галицьких митрополитів, і тому в цьому місті зосередились представники уніатського духовенства та діяли духовні навчальні заклади. На початку XIX ст. в місті діяв так званий Перемишльський гурток, головними ідейними лідерами якого були греко-католицький єпископ, а згодом митрополит Михайло Левицький та його помічник у шкільних справах Іван Могильницький. Перемишльський гурток зосереджував свої зусилля навколо розвитку освіти, вивчав вітчизняну історію, фольклор та займався видавничою справою. У 1830 р. зусиллями членів Перемишльського гуртка було видано першу граматику української мови.

Не припинився розвиток української культури і на Закарпатті. Зокрема, О. Духнович у 1847 р. видав першу на Закарпатті українську абетку та ряд підручників для українських шкіл. А вірш Духновича “Я русин був, є і буду” став гімном закарпатських українців. М. Лучкай, І. Кутка та В. Довгович видали українською мовою “Катехізіс”, що сприяло розвитку богослужіння українською мовою.

З 1830-х років центр українського національно-культурного відродження в західноукраїнських землях знову і відтепер остаточно переміщується до Львова. У 30-х роках XIX ст. в Галичині сформувалась група освіченого українського греко-католицького духовенства, яка виявила потяг до свого національного ко-

ріння. Представники молодшого покоління цієї соціальної групи Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які були студентами греко-католицької семінарії у Львові та львівського університету, в 1833 р. утворили гурток, який сучасники назвали “Руська трійця”. Представники цього гуртка поставили собі за мету відродити українську мову, сприяти освіті українців та поверненню їм знань про національну історію задля підвищення свідомості. Для цього вони їздили по селах і збирали український фольклор. У 1833 р. членами “Руської трійці” створена рукописна збірка власної поезії “Син Русі”. У 1835 р. був надрукований вірш Шашкевича “Голос Галичини” українською мовою. Цього ж року члени “Руської трійці” почали виголошення проповідей українською мовою. У 1836 р. Вагилевич переклав українською мовою “Слово о полку Ігоревім”, а Шашкевич підготував “Читанку”. Учасники “Руської трійці” також встановили зв’язки з М. Максимовичем, вивчали твори Т. Шевченка та інших українських письменників з Наддніпрянщини, що започаткувало процес об’єднання культур західних та східних українців.

Вершиною діяльності членів “Руської трійці” було створення двох альманахів — “Зоря” (1834) та “Русалка Дністрова” (1837), написаних розмовною українською мовою. Влада заборонила видавати “Зорю”, а “Русалку Дністрову” дозволили видати у Будапешті. Але невдовзі після друку тираж “Русалки Дністрової” конфіскували і знищили — з 1 тис. примірників до читача дійшло лише близько 200. Усе це, а також переслідування учасників організації з боку влади, призвело до припинення діяльності гуртка у 1837 р. У 1843 р. помер Шашкевич. Вагилевич перейшов на пропольські позиції. Головацький певний час намагався розвивати ідеї “Руської трійці”, зокрема видав 1846 р. у Відні альманах “Вінок русинам на обжинки”, а в Лейпцигу статтю “Становище русинів в Галичині”, в якій ознайомив європейську громадськість зі становищем західних українців та доводив неприпустимість дискримінаційної політики влади щодо них. Проте і він поступово втратив надію у можливість українців вибороти свої права і в середині 1860-х років став москвофілом і виїхав у Росію.

Незважаючи на нетривалу діяльність “Руської трійці”, вона стала важливою віхою в українському національному русі на за-

хідноукраїнських землях. Важливість діяльності “Руської трійці” полягала у встановленні контактів з лідерами українського національного руху Наддніпрянщини, що сприяло єднанню українських патріотичних сил. “Руська трійця” започаткувала перехід українського національного руху в Галичині з площини культурної у політичну та постановку питань політичних і соціально-економічних, що зробило українську національну ідею зрозумілою та важливою для більшого кола українців. Саме “Руська трійця” підготувала ґрунт для українського національного пробудження в Західній Україні в період “весни народів” та в наступні часи.

Револуція 1848–1849 рр. і західноукраїнські землі. На початку 1848 р. в європейських країнах піднялася хвиля революційного руху, яка поєднувалася з боротьбою пригноблених народів за створення власних держав. Ці події започаткували пробудження національної свідомості у європейських народів. Тому революційні події в Європі 1848–1849 рр. дістали назву “Весни народів”.

Події “Весни народів” не оминули і багатонаціональної Австрійської імперії. В березні 1848 р. відбулось народне повстання у Відні. Наляканий розмахом повстання імператор був змушений піти на задоволення вимог повстанців: було звільнено з посад реакційних міністрів, а 15 березня проголошено Конституцію. Революційні виступи швидко охопили всю імперію. Оскільки основну частину населення імперії становило селянство, то імператор був змушений піти на поступки цій частині населення, аби відвернути її від участі у революції.

16 квітня 1848 р. був підписаний указ про скасування панщини, а 22 квітня його оприлюднили. Показово, що в Галичині панщина, згідно із цим указом, скасовувалась 15 травня, тобто на 5 місяців раніше, ніж в інших частинах Австрійської імперії. В Буковині указ про скасування панщини з’явився 9 серпня 1848 р., а селянство Закарпаття було звільнене від панщини лише указом від 2 березня 1853 р. Головним недоліком цієї реформи була невпорядкованість права власності на угіддя, внаслідок чого згодом виникли тривалі судові процеси між сільськими громадами та панами щодо права власності на них. За панами залишилися також їхні землі, які значно перевищували площу селянських наділів та ряд феодалних привілеїв, наприклад право пропінанції,

церковна десятина тощо. Окрім цього, уряд зобов'язався виплатити панам компенсацію за втрачену робочу силу (пізніше уряд переклав відшкодування 2/3 цієї суми на селян). А проте завдяки скасуванню панщини селянські господарства звільнилися від панської залежності і стали на капіталістичний шлях розвитку.

25 квітня 1848 р. Австрія була проголошена конституційною монархією. Це означало введення громадянських свобод, рівність громадян, поділ законодавчої влади між парламентом та імператором. У травні відбулись вибори до загальноімперського парламенту — рейхстагу, який розпочав свою роботу в середині липня 1848 р. у Відні. Головним його завданням було вироблення конституції та умов повного звільнення селян від феодальної залежності. У його роботі брало участь 39 депутатів-українців від Галичини та 5 від Буковини. Українські депутати в австрійському рейхстазі виступали єдиним фронтом на захист прав та вимог українців у сфері освіти та культури. Проте головні досягнення у сфері прав українців були пов'язані з діяльністю українського національного руху в Галичині.

19 березня інформація про повстання у Відні дійшла до Львова. Українська громадськість одразу ж вирішила використати послаблення центральної влади для того, аби вибороти свої права. Були створені Національна гвардія та батальйони українських стрільців. Почалась підготовка до створення власних представницьких органів. Цей процес прискорився активізацією польського національно-визвольного руху, який одразу ж виступив проти права українців на самовизначення. 13 квітня 1848 р. поляки створили у Львові Центральну Раду Народову, яка звернулася до австрійського імператора з вимогою про перетворення Галичини на польську автономну провінцію. Оскільки поляки не визнавали жодних національних прав за українським населенням Галичини, то галицькі українці посилили боротьбу за свої права.

З метою самоорганізації та згуртування національних сил 8 травня 1848 р. українцями на противагу полякам була створена **Головна Руська Рада**, яку очолив єпископ Григорій Яхимович, а потім священник Михайло Куземський. Ця організація, яка діяла впродовж 1848–1851 рр., заявила, що виступає репрезентантом інтересів всіх українців імперії перед урядом. Рада заснувала власний друкований орган — газету “Зоря Галицька”,

запровадила синьо-жовтий прапор і герб із зображенням золотого лева на синьому тлі. До основних вимог Головної Руської Ради, з якими вона звернулася до австрійської влади, належали: поділ Галичини на дві провінції Східну (українську) і Західну (польську), допущення українців до державних посад, проведення демократичних виборів до представницьких органів влади, запровадження навчання в усіх освітніх закладах рідною мовою. Австрійський уряд задовольнив лише вимогу щодо переведення освіти на українську мову: навчання українською мовою запроваджувалось у початкових школах, а в гімназіях українська мова вводилась як обов'язковий предмет. На початку 1849 р. при Львівському університеті була також створена кафедра української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький.

15 травня 1848 р. Головна Руська Рада звернулася з відозвою до українського населення про підтримку її програми та об'єднання навколо ідей відродження української культури та вимоги автономії для українських земель імперії. Наслідком цього звернення стало створення близько 50 відділень Головної Руської Ради на місцях, що засвідчило про її підтримку з боку українського загалу. Українці почали власними силами розвивати освітню та видавничу справу. У 1848 р. в Коломиї заснували першу українську читальню, а в 1849 р. — народний дім у Львові. 25 жовтня 1848 р. у Львові була створена **“Галицько-Руська матиця”** — товариство для просвітницької і літературно-видавничої справи.

Поляки на противагу Головній Руській Раді створили у Львові з ополечених українців пропольську організацію Руський Собор (очолив князь Лев Сапега), яка видавала газету **“Щоденник руський”**. Ця організація виступала за співпрацю з поляками. Проте особливої підтримки українського населення Руський Собор не мав і тому невдовзі приєднався до польської Центральної Ради Народової.

Представники західноукраїнської інтелігенції також взяли участь у скликаному в Празі в червні 1848 р. з'їзді представників слов'янських народів Австрійської імперії (**Слов'янський конгрес**). На ньому, зокрема, було розглянуто ситуацію в Галичині і зроблено спробу примирити всі три організації на принципах рівності. Проте польські національні організації Галичини проігнорували ці пропозиції.

19 жовтня 1848 р. у Львові відбувся з'їзд діячів української науки та культури (**Собор руських вчених**), у роботі якого взяло участь 118 делегатів. Головною метою учасників з'їзду було вироблення єдиного українського правопису. Таким було визнано правопис М. Максимовича. Окрім того, на з'їзді знову була висунута вимога до влади про поділ Галичини на українську та польську провінції та впровадження української мови в систему освіти та діловодства.

Дії українців часом набирали і досить радикального характеру. Так, 2 листопада 1848 р. відбулось **Львівське збройне повстання**, яке було відповіддю на жовтневе повстання у Відні. Населення Львова, за підтримки національних гвардійців, в ніч на 2 листопада захопило склади зі зброєю, вибило з міста урядові війська і цілий день утримувало місто. На вулицях Львова вирости барикади. Урядовим військам вдалося придушити опір повстанців лише після тривалого артилерійського бомбардування міста. Після придушення повстання у місті запровадили воєнний стан.

Головною подією революції 1848–1849 рр. у Північній Буковині було велике селянське **повстання під проводом Лук'яна Кобилиці**, який користувався великим авторитетом серед українського селянства Буковини і навіть був обраний до австрійського рейхстагу. У вересні 1848 р. Л. Кобилиця повернувся з Відня до Буковини і одразу ж скликав у м. Вижниця багатотисячне зібрання. У своїй промові він закликав селянство до повстання задля підтримки революції в Угорщині. З найхоробріших селян він організував кінний загін, з яким вирушив у похід по Буковині. Повстанці конфіскували майно феодалів і роздавали його селянам, а також почали заготовляти харчі та фураж для угорської повстанської армії. Повстання під проводом Л. Кобилиці тривало півтора року і було придушене наприкінці 1849 р. Л. Кобилицю схопили і закатували у в'язниці.

Український рух на Закарпатті очолили Олекса Духнович та Адольф Добрянський. Вони виступили з вимогою об'єднання всіх українських земель Австрійської імперії в єдину автономну провінцію, в якій всі державні посади займали б українці і офіційною мовою була б українська. Після придушення угорського повстання австрійський уряд пішов на певні поступки закарпатським українцям. Зокрема, заселені українцями землі були

виділені в окремий Ужгородський округ і чимало посад в адміністрації цього округу зайняли українці. Добрянський був призначений наджупаном (намісником) чотирьох столиць (районів) Закарпаття, заселених українцями. Він оголосив синьо-жовтий прапор офіційним прапором Закарпаття і почав запроваджувати українську мову у діловодство та освіту краю. Проте насправді це була церковнослов'янська мова з елементами російської. Добрянський також почав виявляти проросійські симпатії. Це спричинило побоювання влади у можливості підготовки ним ґрунту для приєднання Закарпаття до Росії, і тому його позбавили посади. Завдяки цьому до 1860-х років угорці змогли повернути Закарпаття під свій контроль.

Загалом поступки українцям з боку австрійської влади мали тимчасовий характер і були викликані тим, що влада шукала підтримки в одних національностей супроти інших, і українці особливо підходили на роль союзників, оскільки їхні вимоги були набагато меншими, ніж вимоги угорців, італійців чи поляків, та й самі українці переважно заявляли про свою лояльність щодо Австрії.

Наприкінці 1848 р. влада перейшла у наступ проти революційних сил, і до кінця 1849 р. за допомогою російської армії революцію остаточно придушили. В Австрійській імперії запанував реакційний режим, який проіснував до 1860-х років. 7 березня 1849 р. був розігнаний рейхстаг і в імперії запровадили воєнний стан, діяли військово-польові суди та проводились масові арешти. 4 березня 1849 р. новий імператор Франц Йосиф II (1848–1916) оголосив так звану открийовану (тобто — даровану зверху) конституцію, але і її в 1851 р. скасували. Були значно обмежені громадянські права, посилювався поліцейський контроль, відновлена цензура.

Економічний розвиток західноукраїнських земель наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. Реформи Марії-Терезії та Йосифа II, спрямовані на підтримку національного виробника та полегшення експлуатації селян, стимулювати розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі.

У сільському господарстві дедалі більше панських маєтків (фільварків) переорієнтовуються на ринок. У них створюються переробні підприємства. Частина великих землевласників також почала використовувати вільнонайману робочу силу та пе-

реходити на нові методи ведення господарства. Розширювались площі під нові сільськогосподарські культури — картоплю, соняшник, кукурудзу. Зростало поголів'я великої рогатої худоби. Так, лише з Галичини щороку експортувалось понад 60 тис. голів великої рогатої худоби на ринки Відня та інших міст імперії. Внаслідок поступок селянству почали виникати міцні селянські господарства, які також швидко втягувались у ринкові відносини.

Проте наступ реакції та згортання реформ наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. призвів до застою в економіці. У цей період економіка краю розвивалася поступально, посилилось її відставання від центральних провінцій Австрійської імперії. Головною сферою економіки залишалось сільське господарство.

Промисловий сектор був представлений переважно видобувною галуззю та переробними мануфактурними підприємствами. У районі Коломиї та в Закарпатті видобували сіль, а в Галичині — вугілля. Широке значення мала деревообробна галузь. Мануфактури спеціалізувались переважно на первинній обробці продукції сільського господарства (льону, шкір і вовни) та виробництві паперу. Станом на середину 1840-х років у регіоні діяло близько 250 мануфактур. Із них — близько 40 металообробних, 30 лікєро-горілчаних, 20 з виробництва паперу, 15 солєварних, 10 скляних, 10 шкіряних, 10 текстильних, 3 керамічні, 2 тютюнові, 7 цукроварень, 15 друкарень.

Впродовж першої половини XIX ст. відбувалась інтеграція західноукраїнських земель в економіку Австрійської імперії. Цей процес відбувався болюче для економіки регіону і прирік край на роль сировинного придатка імперії. Поступово занепадала велика торгівля, а разом з нею і міста. Натомість дещо пожвавилась дрібна торгівля та ряд промислів. На середину XIX ст. в Західній Україні функціонувало близько 200 ярмарків місцевого значення. Багато сфер економіки перебували під контролем іноземців. Так, абсолютна більшість земельного фонду, а отже і сільське господарство, контролювали поміщики, які переважно були поляками, угорцями та румунами. Торгівля та мануфактурне виробництво були під контролем німців, поляків та євреїв. Головними експортними товарами залишались зерно, шкіра, вовна, полотно, віск, сіль, ліс тощо. Натомість імпорту-

валися переважно готові промислові вироби: одяг, сільськогосподарський реманент та предмети побуту. Головними центрами зовнішньої торгівлі залишались Львів та Броди.

Українська культура у першій половині XIX ст.

Українська культура впродовж всього XIX ст. розвивалась у вкрай несприятливих умовах. Це було обумовлено остаточною втратою всіх ознак автономії та самостійності, які ще зберігались у XVIII ст. Натомість посилилась асиміляторська політика метрополій, яка насамперед виявилась у наступі на українську культуру. Таким чином, остання розвивалась не завдяки обставинам, а наперекір ним. Проте геній та духовний потенціал української нації привели до того, що, незважаючи на такі вкрай несприятливі тенденції, українська культура у XIX ст. зробила значний крок уперед в усіх напрямках та зайняла рівноправне становище поміж культур європейських народів.

Освіта. Система освітніх закладів стала одним із головних засобів русифікації українців Наддніпрянщини та онімечення у Західній Україні. Українська мова була повністю витіснена і заборонена в системі освіти на підвладних Російській імперії українських землях. Виняток становила Правобережна Україна, у якій більшість навчальних закладів здійснювали навчання польською мовою. Лише після польського повстання 1830–1831 рр. влада вдалася до змін у системі освіти Правобережної України, але вони проявились у закритті Кременецького ліцею та в заміні польської мови викладання російською.

В освіті встановилися стани відмінності. Це призвело до того, що середня і особливо вища освіта стали виключним привілеєм дворянства. Були також створені окремі навчальні заклади для світських осіб (гімназії, училища, ліцеї, інститути, університети) і духовенства (духовні семінарії та академії). У 1827 р. з'явився царський указ про заборону допуску до середніх і вищих навчальних закладів дітей кріпаків. Недоліками освітньої системи в Російській імперії також були: контроль з боку церкви

та карних державних структур, схоластичність викладання, відсутність свободи думки, висока вартість навчання. При здобутті освіти влада робила всілякі утиски за релігійною та національною ознаками. Зокрема, існували спеціальні обмеження щодо набору до університетів євреїв та представників неправославних конфесій. Закріпився гендерний бар'єр — дівчата і хлопці навчались окремо. Попри це, дівчат не допускали у вищі навчальні заклади, а спеціальних закладів для осіб жіночої статі у першій половині XIX ст. не було створено. Освіту дівчата могли отримати у приватних пансіонах або в окремих викладачів та в інститутах шляхетних дівчат, що в першій половині XIX ст. існували у Києві, Харкові, Полтаві, Одесі та Керчі.

В Російській імперії система початкової освіти була представлена парафіяльними школами, середня освіта — гімназіями та училищами, а вища — університетами. Гімназії давали класичну освіту, тобто основними предметами викладання в них були мови, історія та література. Училища давали спеціальну професійну освіту, і в них основними предметами були математика, фізика та викладались основи деяких професій. Гімназії існували тільки у губернських містах, а училища — також у повітових.

У 1805 р. на численні прохання української шляхти імператор Олександр I дозволив відкрити перший у Підросійській Україні університет — у Харкові. У 1819 р. в Києві, замість закритої Києво-Могилянської академії, було засновано Київську духовну академію, яка стала вищим духовним навчальним закладом в Україні. У 1834 р. також у Києві було засновано і другий у Підросійській Україні університет, який дістав назву Університет святого Володимира (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Навчання в університетах тривало 4 роки, там були юридичний, медичний, історико-філологічний та фізико-математичний факультети.

Близькими за рівнем та змістом викладання до університетів були ліцеї, яких в Україні в першій половині XIX ст. було три: Кременецький (1817–1831), Рішельєвський (заснований 1817 р. в Одесі) та Ніжинська гімназія вищих наук (заснована у 1820 р., з 1832 р. перетворена на ліцей).

Спеціальну освіту надавали профільні училища. 1804 р. було засноване ремісниче училище в Чернігові. Для підготовки кан-

целяристів були відкриті училища у Херсоні та Полтаві. У Херсоні також було створене училище торговельного мореплавства. Окрім цього, в Одесі засноване садівниче училище, у Харкові — землеробське, а у Кременці — землемірне училище. Діяло чимало фельдшерських училищ.

Розвиток освіти на західноукраїнських землях, що з кінця XVIII ст. опинились під владою Австрійської імперії, пішов де-що іншим шляхом. Австрійська монархія не перешкоджала навчанню національними мовами, оскільки мала більшу зацікавленість в освічених підданих. Відповідно австрійські правителі заходилися навколо розвитку освітньої системи у новоприєднаних землях, де освіта перебувала у катастрофічному стані. Ця політика, як уже зазначалося, виявилась у відокремленні освіти від Церкви, розширенні мережі навчальних закладів та переведенні початкової освіти на українську мову. Але з початку XIX ст., внаслідок наступу реакційних тенденцій у політиці австрійських імператорів, ставлення їх до освіти змінилось. Початкові школи у 1805 р. знову передали під контроль Церкви. Були закриті, як уже згадувалось, Руський інститут (1809) та греко-католицька семінарія в Чернівцях (1818). Реформи в освіті припинились і їх відновлення відбулось лише в період “Весни народів”. У 1848 р. школа знову була відокремлена від Церкви, а початкова освіта стала обов’язковою. Навчання проводили українською мовою і збільшили термін навчання у початковій школі з трьох до чотирьох років. Для дорослих відкрили недільні школи. Натомість у середніх та вищих школах продовжували викладати німецькою та польською мовами і доступ українців до них був обмежений. Важливими освітніми центрами були Інститут Оссолінських у Львові (Оссолінум), заснований у 1817 р., та Реальна академія, заснована цього ж року. Вищу світську освіту також надавав Львівський університет, а вищу духовну — Чернівецький ліцей, заснований 1826 р.

Наука. Особливих успіхів досягли українці в царині гуманітарних наук. Ще однією характерною рисою для розвитку науки в Україні у XIX ст. було те, що більшість тогочасних учених водночас працювали в кількох наукових сферах.

У першій половині XIX ст. відбулось остаточне оформлення історії як окремої науки. Засновником наукового вивчення істо-

рії в Україні можна вважати першого ректора Київського університету, вченого-енциклопедиста М. Максимовича. Він обґрунтував самостійність української історії та створив її схему, довів українську належність Київської Русі й те, що її спадкоємицею була Галицько-Волинська держава, почав вивчення писемних джерел. Його можна вважати ідейним наставником В. Антоновича, який у другій половині XIX ст. доповнив історичну концепцію Максимовича та створив київську історичну школу.

Історичну науку в Україні розвивали й інші вчені. У 1822 р. побачила світ чотири томна “Історія Малої Росії” Д. Бантиш-Каменського. На початку 1840-х років ще одну “Історію Малоросії” створив М. Маркевич. А. Скальковський видав у 1841 р. “Историю Новой Сечи или последнего Коша Запорожского”. У 1840-х роках свою діяльність на ниві історичної науки розпочав також М. Костомаров монографією “Богдан Хмельницький”. Виходець із Полтавщини, професор Московського університету О. Бодянский зробив значний внесок у вивчення та публікацію джерел з історії України.

Наукові дослідження в галузі літературознавства та фольклористики були започатковані вивченням українських дум та обрядових пісень. У 1819 р. в Петербурзі грузинський князь М. Церетелі видав першу збірку українських дум, вважаючи їх неоціненним зразком поетичного генія української нації та важливим історичним джерелом. Справа збирання, наукового вивчення та публікації українського фольклору була продовжена М. Максимовичем, який у 1827 р. видав збірку українських весільних пісень. Ця збірка започаткувала вітчизняні студії із фольклористики. Впродовж 1832–1838 рр. у Харкові видавав записи українських дум та народних пісень І. Срезневський.

І. Могильницький написав першу українську граматику в Галичині. Майже одночасно граматику української мови видав у Петербурзі О. Павловський. У 1820-х роках М. Максимович у листах до Погодіна спростував твердження про те, що українська мова начебто є лише діалектом російської мови. Ця ідея була підтримана найвидатнішим слов'янським філологом того часу І. Срезневським. Цієї ж думки дотримувались і подальші покоління української інтелігенції.

Важливу роль у розвитку математики відіграли професори Харківського університету М. Остроградський та Т. Осиповський. Підручник з математики останнього став головним посібником з математики у Російській імперії на кілька десятиліть.

У ботаніці помітне місце зайняла діяльність вже згаданого М. Максимовича. Він займався перекладом творів зарубіжних вчених у цій галузі, а також сам проводив дослідження рослинного світу і склав найповніший атлас флори Московської губернії. Для студентів він видав спеціальний навчальний посібник “Основи ботаніки”. Розвитку ботаніки в Україні сприяла діяльність ботанічних садів Києва, Одеси, Харкова та особливо Нікітського ботанічного саду поблизу Ялти.

Професор Харківського університету Н. Еллінський видав двотомний підручник з хірургії для студентів медичних факультетів. Головними центрами розвитку медицини були Київ, Харків та Одеса, де працювало чимало визначних професорів-медиків, а також виникли перші в Російській імперії медичні товариства.

Провідними центрами наукових досліджень в Україні в цей період стають університети. Окрім цього, створюються і наукові товариства, до яких належали: Львівський інститут Оссолінських, заснований у 1817 р.; Одеське товариство любителів історії та старожитностей (з 1839 р.); Тимчасовий комітет з розшуку старожитностей при канцелярії київського генерал-губернатора (1835–1845); Київська археографічна комісія або Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (1843–1921).

Література. Прозові твори створювали Г. Квітка-Основ'яненко (“Сватання на Гончарівці”, “Пан Халявський” та ін.), І. Срезневський та А. Метлинський. До найвідоміших українських письменників першої половини ХІХ ст. належали М. В. Гоголь та Т. Г. Шевченко.

М. В. Гоголь (1809–1852) походив із збіднілого українського шляхетського роду, закінчив Ніжинський ліцей, автор численних творів, у яких спирався на українську історію та фольклор (“Тарас Бульба”, “Вечори на хуторі біля Диканьки”), а також викривав вади сучасного йому суспільства (“Мертві душі”, “Ревізор”).

Творчість Т. Г. Шевченка (1814–1861) становить цілу епоху в українській літературі та культурі загалом. Шевченко походив з сім'ї кріпаків, і лише у 1838 р. його викупили і поет став віль-

ним. Упродовж 1838–1844 рр. він навчався у Петербурзькій академії мистецтв. У 1840 р. вийшла в світ перша збірка поезій Шевченка “Кобзар”, яка потім доповнювалась і стала своєрідною українською національною Біблією. Шевченко є також автором численних прозових творів. Був членом Кирило-Мефодіївського товариства, і після викриття цієї організації 10 років (з 1847 р. до 1857 р.) перебував на засланні в Середній Азії без “права писати і малювати”. Але всупереч такому вироку таємно продовжував творчу діяльність.

Фольклор. У середовищі українського селянства залишались поширеними думи, які виконувались професійними кобзарями, найвідомішим з яких були Остап Вересай, Андрій Шут, Федір Гриценко, Іван Крюковський та ін. Розвивалися й інші види фольклору — обрядові пісні, замовляння, приказки тощо. Зміни в житті українського суспільства зумовили появу нових сюжетів та напрямів у фольклорі. Саме у першій половині XIX ст. оформились солдатські, чумацькі та інші цикли народних пісень.

Музика і театр. П. Гулак-Артемівський започаткував українську національну оперу. Важливу роль у наближенні театральних постановок до проблем реального життя відіграв Т. Шевченко, який драмою “Назар Стодоля” започаткував соціальну драматургію в Україні.

У Києві працював композитор Й. Вітвицький, автор музичного твору “Україна”, в Харкові — І. Вітковський, на Полтавщині — А. Єдлічка. Найвідомішим західноукраїнським композитором був М. Вербицький.

Шанувальники музики заснували у 1842 р. Філармонічне товариство в Одесі, а у 1848 р. — Симфонічне товариство у Києві. Важливу роль у розвитку вітчизняного музичного мистецтва відігравали літературно-музичні вечори, які відбувались у палацах Розумовського, Галаганів та ін. В українських містах часто давали концерти італійські та австрійські оперні трупи, що сприяло обміну досвідом та ознайомленню з досягненнями західноєвропейської музики і театру.

В Україні розвивався переважно російськомовний театр. Так, засновані на початку XIX ст. оперні театри в Одесі та Києві ставили виключно російськомовні вистави або ж вистави італійською мовою. Україномовні вистави практично не відбувались. Їх давав головним чином театр, заснований І. Котлярев-

ським та М. Щепкіним 1818 р. в Полтаві, але вже у 1821 р. він припинив своє існування. Загалом на початок ХІХ ст. професійні театри діяли у Києві, Одесі, Полтаві та Харкові. Саме в Харкові Г. Квітка-Основ'яненко створив першу українську театральну трупу. Окрім цього, в маєтках ряду заможних дворян діяли домашні театри, в яких поряд із запрошеними акторами грали і українські кріпаки.

Образотворче мистецтво. Т. Г. Шевченко — автор понад 800 картин (“Тесляр”, “Селянська родина”, “Пожежа в степу”, портрети Лизогуба, Горленка та ін.). Він створив збірку графічних робіт “Живописна Україна”.

Визначними українськими художниками-пейзажистами першої половини ХІХ ст. були І. Сошенко, М. Сажин та В. Штернберг; а портретистами — Тропінін та В. Боровиковський, який започаткував реалістичний живопис в Україні.

Архітектура та скульптура. Після заборони у 1800 р. будувати споруди в українському стилі, українське бароко змінив новий архітектурний стиль — так званий класицизм. Він характеризувався зменшенням кількості оздоблювальних елементів, спрощенням, масивністю та строгістю форм.

До найвідоміших архітекторів належали в Києві А. Меленський (церква на Аскольдовій могилі, церква Різдва, Контрактний будинок, пам'ятник хрещенню Русі, відомий як пам'ятник магдебурзькому праву) та Беретті (збудував центральний корпус університету, будинок Інституту шляхетних дівчат). В Одесі у першій половині ХІХ ст. було споруджено Оперний театр, Потьомкінські сходи, ансамбль споруд центральної частини міста. У Харкові в 1833 р. архітектором Є. Васильєвим збудовано дзвіницю Успенського собору, яка тривалий час залишалась найвищою спорудою в місті. У Катеринославі архітектором А. Захаровим споруджено Преображенський собор. На західноукраїнських землях в архітектурі також поширився класичний стиль, у якому було побудовано, зокрема, Львівську ратушу, будинок Інституту Осолінських та будинок Оперного театру.

Відбувався подальший розвиток садово-паркової архітектури. До кращих її зразків, створених у першій половині ХІХ ст., належать палац Розумовського в Батурині, палац Галагана в с. Сокиринці на Чернігівщині та парк Олександрія на Київщині. Тривала розбудова Софіївського дендропарку в Умані.

Серед видатних скульпторів цього періоду варто назвати І. Мартоса (надгробний пам'ятник Кирилу Розумовському у Батурині, пам'ятники київському генерал-губернатору П. Румянцеву в Києві, губернатору Одеси А. Рішельє, Мініну і Пожарському в Москві), В. Демут-Малиновського (пам'ятник Володимиру у Києві) та Ф. Щедріна (10-метрова колона до 100-річчя перемоги у Полтавській битві).

МАУП

7

Україна у другій половині XIX — на початку XX ст.

Підросійська Україна у другій половині XIX — на початку XX ст.

Кримська війна 1853–1856 рр. та загострення соціальних протиріч. Формальним приводом до війни стала суперечка про привілеї між римо-католицьким та православним духовенством у Палестині. Російська імперія ультимативно зажадала від Турецької імперії надання привілеїв православним. У відповідь Туреччина 4 жовтня 1853 р. оголосила війну Росії. Російський флот швидко одержав перемогу над турецьким. Було також відбито наступ турецької армії у Західній Грузії. Тоді на допомогу Туреччині прийшли Франція та Англія, які не бажали посилення Росії і намагались витіснити її з Балкан. Антиросійську коаліцію підтримали також Італія (Сардинське королівство), Австрія та Пруссія. Навесні 1854 р. флоти Англії та Франції бомбардували російські порти, зокрема Одесу, а в жовтні 1854 р. висадились в районі Севастополя. Героїчна оборона Севастополя тривала до серпня 1855 р. і стала яскравим прикладом відставання Росії. Російська армія складалась із солдатів-кріпаків, які не були зацікавлені у службі. Офіцерські посади займали тільки дворяни, і підвищення чину залежало не від здібностей, а від родовитості. озброєння було застарілих зразків. Тому, не зважаючи на героїчний опір захисників Севастополя, місто довелось здати і сама війна закінчилась поразкою Росії. Імператор Микола I помер у 1855 р. (існує версія, що він отруївся). Кримська війна загострила наявні в суспільстві протиріччя і посилила боротьбу всіх верств населення за покращання свого становища.

У 1850-х роках на українських землях, що входили до складу Російської імперії, відбулися два великі повстанські виступи селян. Перший з них — у 1855 р. — дістав назву **“Київська козаччина”**. Спричинило повстання загострення економічної та політичної кризи в Російській імперії внаслідок Кримської війни. Відповідно селяни посилили боротьбу проти кріпацтва. Саме в цей час російський уряд оприлюднив маніфест, у якому закликав підданих імперії добровільно вступати до армії для захисту Вітчизни. Але цей маніфест був сприйнятий селянством як відповідь на їхні сподівання звільнитись від кріпацтва — селяни вирішили, що цар закликає їх ставати вільними козаками і йти на війну. Селяни південних повітів Київщини, де ще були живі спогади про гайдамаччину, першими почали відмовлятися виконувати феодальні повинності і створювали збройні загони. Цей рух охопив територію з населенням понад 200 тис. осіб і його владі вдалось придушити лише за допомогою армії.

Другий великий виступ українського селянства у 1850-х роках дістав назву **“Похід у Таврію по волю”**. Він був викликаний посиленням феодальної експлуатації та Кримською війною. Під час Кримської війни особливо нестерпним тягарем бойові дії лягли на населення південних українських губерній, які перетворились у прифронткову смугу. До того ж на середину ХІХ ст. тут закінчились пільгові роки і посилилась феодальна експлуатація селян. Як наслідок — серед селян, під впливом негативного для Росії перебігу війни, почали поширюватися чутки про те, що цар начебто обіцяє всім, хто прийде йому на допомогу у війні, звільнення від кріпацтва та наділення землею у Таврії (Криму) — звідси і назва цього руху. Тому навесні 1856 р. селяни Херсонської та Катеринославської губерній (загалом близько 180 тис.) рушили у Крим, сподіваючись до початку сільськогосподарських робіт отримати там землю і почати вільне життя. Місцева влада не змогла зупинити селян. Лише на Перекопському перешийку урядовим військам, які застосували артилерію, вдалось розсіяти селянські загони і змусити їх повернутись додому. Окрім цих, відбувалось безліч менших виступів селян та посилились опозиційні настрої інтелігенції.

Таким чином, можна вести мову про оформлення в Російській імперії на межі 50–60-х років ХІХ ст. революційної ситу-

ації. Заслуга нового російського імператора Олександра II (1855–1881) полягала в тому, що він не лише усвідомив загострення кризи в суспільстві внаслідок збереження кріпацтва, а й пішов на проведення селянської реформи, що врятувало Російську імперію в другій половині XIX ст. від революції та спрямувало її на капіталістичний шлях розвитку.

Селянська реформа 1861 р.

Як заявив імператор Олександр II у виступі перед представниками дворянства Московської губернії в березні 1856 р.: треба скасувати кріпацтво зверху, аби це не було здійснено знизу. З січня 1857 р. при імператорській канцелярії почав діяти Таємний комітет, на який було покладено завдання підготувати проект селянської реформи. З 1858 р. він був перейменований на Головний комітет, його робота стала гласною і по всіх губерніях були створені його філіали — губернські комітети, які складались із представників дворянства і також займалися розробленням пропозицій з проведення селянської реформи.

Серед членів Головного комітету з проведення селянської реформи виникло три підходи щодо скасування кріпацтва: звільнення селян без наділення їх землею, звільнення селян разом із землею безоплатно, звільнення селян з наділенням їх землею за викуп. Зрештою гору взяв останній варіант. 10 жовтня 1860 р. комісії завершили свою роботу, а 28 січня 1861 р. проект “Положення про селян” почали розглядати в Державній раді. Засідання Державної ради тривали до 17 лютого, а 19 лютого 1861 р. імператор Олександр II підписав проект “Положень”.

5 березня 1861 р. було видано “Маніфест” про скасування кріпосного права, “Положення про селян, звільнених від кріпосної залежності” та ряд “Додаткових правил”, які визначали порядок проведення селянської реформи. Згідно з цими документами селянин ставав особисто вільним і отримував економічні та особисті права — право вести операції з купівлі-продажу та вільно розпоряджатись власним майном, торгувати, створювати промислові підприємства, записуватись до ремісничих цехів, змінювати місце проживання, обирати професію тощо.

Щодо земельних наділів, які селяни отримували за викуп, було встановлено верхній та нижній розміри земельного наділу, що його мав одержати селянин. Нижній наділ становив, залежно від місцевості, від половини до 1/3 верхнього і часто не перевищував кількох десятин. Якщо ж до реформи у користуванні селян перебувало більше землі, ніж їй належало для даної місцевості за верхнім розміром наділу, то поміщик відбирав (“відрізав”) надлишок землі собі. Такі землі називались “відрізками”. Поміщик також мав право надати селянину “дарчий наділ”, який не повинен був перевищувати 1/4 верхнього і одразу ж переходив у власність селянина без плати за нього. Внаслідок застосування положень про “відрізки” та “дарчий наділ” на Правобережжі селяни отримали землі на 18 % більше, ніж мали до реформи, а на Лівобережжі — у 1,6 раза менше. У Полтавській губернії відрізки становили 37,2 %, у Харківській — 28,3 %, у Чернігівській — 21,9 %, у Таврійській — 23,1 %, у Херсонській — 13,8 % від площі землі, що належала селянам до реформи. Загалом внаслідок реформи 1861 р. українські селяни втратили понад 1 млн десятин землі. Значні розміри відрізків на Лівобережній Україні були обумовлені високою родючістю місцевих ґрунтів, і тому поміщики не бажали їх втрачати. Поступки, зроблені селянству Правобережної України, були спричинені політикою російської влади, спрямованої на послаблення місцевого дворянства, яке в основній своїй масі було польським і перебувало в опозиції до Росії. А проте кількість малоземельних селянських господарств залишалась особливо великою саме на Правобережній Україні (до 68 %), а також на Лівобережжі (понад 43 %) і була найнижчою на Півдні (27,6 %). У цілому в Україні внаслідок реформи 1861 р. абсолютна більшість селян отримала наділи менші 5 десятин, що було менше за прожитковий мінімум. Таким чином, реформа 1861 р. в ряді регіонів Наддніпрянської України посилила малоземелля. Поміщики також залишили за собою виключне право володіння угіддями, що додатково посилювало економічну залежність селян від колишніх кріпосників.

За отриману землю селянин мав сплатити поміщику викупну суму. Викупна операція була організована так, щоб здерти із селян якомога більше грошей за землю. Тому вартість наділу, сплачена селянином, була набагато вищою за його ринкову вар-

тість. Так, якщо ринкова вартість землі, викупленої селянами в Україні, становила 128 млн крб, то викупні платежі за неї були оцінені у 165,6 млн крб. Оскільки ж більшість селян не могла розрахуватися за землю, то царський уряд взяв на себе сплату 80 % викупних сум, а селян зобов'язав заплатити поміщикам 20 % цієї суми одразу. Натомість селянство мало повертати 80 % викупних сум уряду з відсотками впродовж 49,5 року. До 1906 р. селяни виплатили уряду близько 382 млн крб, тобто в 3 рази більше за ринкову вартість отриманої землі.

Певні поступки при встановленні викупних платежів було зроблено для селянства Правобережної України. Прагнучи запобігти розгортанню селянського руху під час польського повстання 1863 р. і схилити селянство Правобережної України на свій бік, царський уряд проголосив, що всі відносини між поміщиками і тимчасово зобов'язаними селянами правобережних губерній припиняються з 1 вересня 1863 р. З цього дня селяни переходили у категорію селян-власників. При цьому викупні платежі, які вони повинні були вносити в державну скарбницю за наділену землю, було зменшено на 20 %.

До моменту сплати поміщику 20 % викупної суми за землю селянин вважався тимчасово зобов'язаним, тобто повинен був працювати на пана або сплачувати оброк. У 1881 р. було видано закон про ліквідацію стану тимчасово зобов'язаних селян (таких залишалось 15 %) до 1883 р. — тобто всі селяни до 1883 р. мали сплатити поміщику 20 % викупної суми.

Згідно із законами про селянську реформу на селі було запроваджено нову систему органів управління громадою. В кожному селі збирався сільський сход, на якому обирали сільського старосту, збирача податків та інших посадових осіб. Представники від сільських громад волості обирали волосне правління на чолі з волосним старшиною та волосний суд. Сільські та волосні сходи займалися розкладкою та збором податків, слідкували за виконанням повинностей селянами, відали питаннями перерозподілу земель у тих громадах, де існувало общинне землеволодіння. Фактично нова система управління закріпила механізм кругової поруки — спільну відповідальність сільської громади за виконання повинностей та сплату податків членами сільської громади. Сільські та волосні органи управління контролював мировий посередник, якого призначав губернатор з-поміж міс-

цевих дворян. До його першочергових завдань належало складання уставних грамот, а також затвердження або звільнення обраних селянами посадових осіб. Мирові посередники становили повітовий з'їзд на чолі з повітовим предводителем дворянства. Наступною ланкою управління селянами було “губернське у справах селян присутствіє”, яке підкорялось губернатору. Отже, селянське самоврядування залишалось під повним контролем поміщиків і держави.

Таким чином, селянська реформа 1861 р. не лише захистила економічні інтереси поміщиків, а й забезпечила за ними також і правовий пріоритет, і контроль над колишніми кріпаками. Реформа знищила місцеві особливості в управлінні селянством і натомість поширила російську систему селянського управління: селяни об'єднувалися в общини, які мали вплив на різні сфери їхнього життя, зокрема контролювали угіддя та проводили перерозподіл земель, впроваджувалась кругова порука.

Дворові селяни (тобто панська прислуга), згідно з “Положенням про дворових людей”, звільнялися без викупу, але не отримували садиби та землі.

У 1866–1867 рр. вийшли царські укази про звільнення державних та удільних селян, які становили 50 % всіх селян в Україні. Вони отримали більші наділи, аніж поміщицькі селяни, і за символічну плату. За ними також були збережені угіддя, що перебували у їхній власності до реформи.

Попри всі недоліки, реформа 1861 р. знаменувала перехід від феодального до капіталістичного ладу. Селянин став особисто вільним і при бажанні та наполегливій праці міг підвищити свій економічний статус. Зросла зацікавленість селянина в результатах своєї праці, що стимулювало розвиток сільського господарства та його залучення до товарно-грошових відносин. Посилилось майнове розшарування селянства. Ті селяни, що розорювались, поповнювали лави робітничого класу, який після реформи 1861 р. почав стрімке чисельне зростання. Це означало також і посилення урбанізації. Частина селян, що розорювалась, почала переселятись на околиці Російської імперії (переважно на Кубань, Північний Кавказ та на Далекий Схід). Це призвело до виникнення чисельної (понад 2 млн на кінець XIX ст.) східної української діаспори.

Буржуазні реформи 60–70-х років XIX ст.

Селянська реформа 1861 р. стала початком серії реформ, проведених Олександром II у 60–70-х роках XIX ст., що охопили практично всі сфери життя і були покликані модернізувати Російську імперію.

Оскільки головним поштовхом до реформ була поразка у Кримській війні, то однією з перших стала **військова реформа**. У 1864 р. відбулася реорганізація військового міністерства, що сприяло ефективнішому керівництву збройними силами. Для полегшення оперативного керівництва військами та створення можливостей для швидкої мобілізації, країну поділили на 15 військових округів, кожний з яких мав власну управлінську вертикаль. Три з них — Одеський, Київський та Харківський були створені в Україні. У січні 1874 р. було затверджено новий статут про військову повинність: військову повинність мали відбувати чоловіки всіх станів, що досягли віку 20 років. Термін служби зменшувався з 25 років до 6 років в армії та 7 — на флоті. Термін служби для осіб з вищою та середньою освітою становив від 6 місяців до 1,5 року. Таким чином, створювався масовий навчений резерв, що давало можливість у разі війни мобілізувати велику армію. Для підвищення військової підготовки створювалася система військових навчальних закладів (училища, кадетські корпуси, інститути та академія). Було також проведено переозброєння армії (гладкоствольну зброю замінено на нарізну, а вітрильний флот — на паровий, введено нові типи гвинтівок, артилерії, почалося будівництво броненосців). До недоліків військової реформи належали: збереження тілесних покарань і спеціальних закритих військових судів, віддання переваги дворянам при заміщенні офіцерських посад, звільнення від військової служби так званих іногородців, духовенства, представників панівних класів та віруючих неправославних конфесій.

У 1860-х роках була проведена **фінансова реформа**. У 1860 р. засновано Державний банк, який здійснював кредитування торговельних і промислових операцій. Чітко визначалася прибуткова та видаткова частини державного бюджету і кошторисів окремих відомств (1862). Законом від 1 січня 1865 р. створювалися місцеві органи Державного контролю — контрольні палати, що посилювало державний контроль за фінансовою сферою.

Загалом фінансова реформа сприяла впорядкуванню та централізації фінансової системи.

У 1863 р. проведено **реформу освіти**. Цього року затвердили новий університетський статут, який відновлював автономію університетів: відтепер керівництво справами вищих навчальних закладів доручалось університетській раді, а керівництво справами факультетів — факультетським радам, які утворювалися з представників професорсько-викладацького складу університетів; встановлювалася виборність керівних посад в університетах. 14 липня 1864 р. було видано “Положення про початкові народні школи”, за яким з дозволу влади можна було відкривати приватні початкові школи. 19 грудня 1864 р. з’явився новий статут гімназій та прогімназій, за яким середня школа ставала безстановою. Термін навчання в гімназіях становив 7 років і самі гімназії були поділені на класичні та реальні. У класичних переважало вивчення класичних мов, і вони готували молодь до вступу в університети. Натомість у реальних училищах переважало вивчення точних наук, і після їх закінчення можна було вступити лише до технічних навчальних закладів. До проблемних аспектів освіти належали її висока вартість та відсутність вищих навчальних закладів для осіб жіночої статі. Останню проблему вдалося частково вирішити внаслідок створення у 1870-х роках Вищих жіночих курсів, програми яких дублювали університетські і більшість їх викладацького складу належала до університетських викладачів.

Судова реформа, проведена у 1864 р., була найпоєднованішою з усіх реформ цього періоду. Вона створювала структуру судів загальної юрисдикції: сенат (мав статус верховного касаційного суду) — судові палати — окружні суди — з’їзди мирових суддів — мирові судді. Суд ставав безстановим, незалежним; гарантувалася незмінність суддів та судових слідчих, рівність усіх громадян перед законом; змагальність, відкритість, гласність судового процесу та участь у ньому адвокатів і присяжних. Проте і ця реформа не була позбавлена недоліків. Так, зберігались закриті військові суди, окремі суди для селян (волосні) та духовенства (церковні). Політичні справи розглядалися спеціальними закритими судами. Мирові судді, як правило, обирались із числа дворянства. Було встановлено майновий ценз, а також ценз грамотності та осілості для присяжних.

Цензурна реформа почалася з ліквідації створеного в роки царювання Миколи I Бутурлінського комітету, який забороняв видання будь-якої підозрілої друкованої продукції. Було вирішено послабити цензурний контроль. Як наслідок, у квітні 1865 р. були видані “Тимчасові правила для друкування”, відповідно до яких скасовувалася цензура для оригінальних творів обсягом понад 10 друкованих аркушів та для перекладних обсягом понад 20 аркушів. Фактично цензура зберігалася лише для літератури масового характеру та періодики. Було збережено також церковну цензуру.

Важливе значення мала також **реформа місцевого самоврядування**, проведена у 1864–1870 рр., яка складалася з земської та міської реформ.

1 січня 1864 р. Олександр II підписав “Положення про губернські та повітові земські установи”, відповідно до якого запроваджувались нові виборні органи місцевого самоврядування — повітові та губернські земства. Виконавчими органами земств були повітові та губернські управи, які обирались на три роки. У компетенції земств був ремонт шляхів місцевого значення, організація медичної допомоги, пожежної служби, будівництво та утримання шкіл, страхування майна тощо. Загалом земства відіграли важливу роль у розвитку освіти, благоустрою та медичного забезпечення населення. Вони також стали центрами консолідації ліберальних сил. Недоліком земської реформи була підконтрольність земств царській адміністрації, відсутність загальнодержавного координаційного центру земств; вибори до земств відбувались за високим майновим цензом, що позбавляло більшість населення доступу до цих установ. Земська реформа не поширювалась на національні околиці Російської імперії, до яких було зараховано і Правобережну Україну. Тут земства почали створюватися лише з 1911 р.

Проведена у 1870 р. **міська реформа** призвела до запровадження у містах виборних органів місцевого самоврядування — міських дум. Думи обирали на 4 роки, їх очолювали міські голови. У компетенції дум були охорона здоров'я, освіта, благоустрій міст, організація торгівлі, пожежної служби, утримання закладів культури, в'язниць та військових казарм. Головним недоліком цієї реформи був високий майновий ценз при виборах до дум, що позбавляло участі в них більшість міського населення, та ціл-

ковита залежність від представників царської адміністрації. Не існувало також загальнодержавного парламенту, що звужувало права громадян та обмежувало самоврядування в цілому.

Незважаючи на свою незавершеність та недоліки, буржуазні реформи 60–70-х років XIX ст. сприяли демократизації життя та переходу Російської імперії на капіталістичний шлях розвитку. Почав зростати культурний та освітній рівень населення. Були подолані різні зловживання у військовій та фінансовій сферах, удосконалене судочинство, визнана рівність громадян незалежно від їх станової належності.

Контрреформи 1880 — першої половини 1890-х років

Після вбивства народниками Олександра II в березні 1881 р. новий імператор Олександр III (1881–1894) перейшов до реакційної політики та почав згортання реформ свого попередника. 29 квітня 1881 р. він видав маніфест “Про непорушність самодержавства”, за яким самодержавство оголошувалося вічним і єдино можливим для Росії політичним ладом. Ліберальні урядовці пішли у відставку.

Посилився контроль за друкованою продукцією. 27 серпня 1882 р. видано нові “Тимчасові правила” для преси, відповідно до яких цензорам дозволялося забороняти будь-яке видання. Натомість надавалися державні субсидії реакційній пресі.

Реакційна політика не обійшла увагою й систему освіти. У листопаді 1882 р. був виданий циркуляр для міністерства народної освіти, який посилював дисциплінарну відповідальність за порушення державної ідеології у навчально-виховному процесі. Замість університетського статуту 1863 р. впроваджено новий 1884 р., який ліквідував університетську автономію та посилював поліцейський контроль як за викладачами, так і за студентами. На всі посади в університетах відтепер не обирали, а призначали. Причому головним критерієм були не наукові заслуги, а політична благонадійність. У розпорядженні 1887 р. йшлося про прийом до університетів лише тих осіб, “склад та спрямованість думок” яких мали позитивну оцінку в характеристиці гімназії. Це спричинило ускладнення при вступі до

університетів багатьох талановитих, але вільно мислячих осіб. Зросла плата за навчання в університетах та запроваджено обмеження на прийом до університетів “інородців”. З університетів почали звільняти прогресивну професуру. Щодо середньої, і особливо початкової освіти, то посилилась її залежність від Російської православної церкви і впроваджено поліцейний нагляд за гімназистами. Вивчення Закону Божого стало головним змістом навчання у початковій школі. 5 червня 1887 р. опубліковано циркуляр, що дістав назву “Закон про куховарчиних дітей”, оскільки він забороняв приймати до гімназій “дітей кучерів, куховарів, лакеїв, праль, дрібних крамарів” тощо. У другій половині 1880-х років закрилися Вищі жіночі курси, і таким чином жінки знову були позбавлені можливості здобувати вищу освіту. Вся система освіти в цілому повинна була слугувати русифікації та вихованню населення в дусі покори та відданості імператору.

У судочинстві скасували інститут мирових суддів, обмежили компетенцію суду присяжних, послалили залежність суду від адміністрації та фактично — ліквідували гласність і відкритість суду (1887). Зросла роль військових судів і спеціальних судів для розгляду справ про антидержавну діяльність. Судові функції були надані репресивним органам (поліція, жандармерія та ін.). Так, особлива нарада при міністрові внутрішніх справ отримала право на заслання будь-якої особи без суду та слідства на 5 років у віддалені регіони імперії.

“Положення про губернські та повітові земські установи” у 1890 р. передбачало впровадження станового принципу при виборах до першої курії, причому обирати і бути обраними до неї відтепер могли тільки дворяни.

Суть міської контрреформи 1892 р. полягала у позбавленні виборчого права прикажчиків та дрібних крамарів. Завдяки цьому зросло дворянське представництво у міських думах.

Таким чином, період правління Олександра III характеризувався наступом на попередні демократичні поступки в усіх сферах життя. Водночас Олександр III не міг повністю скасувати реформи Олександра II. Фактично політика Олександра III мала подвійний характер: з одного боку, він був прибічником абсолютної монархії та збереження виключних прав дворянства, і тому діяв у відповідному дусі, а з другого — мусив рахуватися

з новими реаліями і сприяти економічному розвитку, що спонукало його робити певні поступки не лише дворянам. Зокрема, водночас з виданням циркуляра “про недоторканність прав дворянства” гарантувався також і захист прав міського населення. Селянству дозволялося поліпшити своє економічне становище за рахунок створення Селянського банку, який надавав селянам кредити для придбання землі під невеликі відсотки. Отже, незважаючи на відхід від курсу реформ, у 80-х та на початку 90-х років XIX ст. не відбулось повернення до феодалізму — країна продовжувала рухатися капіталістичним шляхом.

Розвиток сільського господарства у другій половині XIX — на початку XX ст. Становище селянства

Селянська реформа 1861 р. сприяла переходу сільського господарства до товарно-грошових відносин, прискорила майнове розшарування селянства, концентрацію земель у руках селянської верхівки, яка перетворювалася на сільську буржуазію або фермерів, стимулювала зростання продуктивності сільського господарства, появу нових сільськогосподарських культур, покращання селекційної роботи, поглибила спеціалізацію регіонів, спричинила інтенсивніше використання сільськогосподарської техніки.

Сільське господарство України до кінця XIX ст. перейшло на капіталістичний шлях розвитку. Цей перехід відбувався двома шляхами: пруським, властивим для Лівобережної та частини Правобережної України, та американським, який був властивий для Південної України та господарств колишніх державних селян і козаків Лівобережної та Правобережної України. Прусський шлях означав повільне вrostання нових капіталістичних відносин у старі — феодальні і характеризувався тривалим збереженням феодальних пережитків, малоземеллям селян та залишенням більшості орних земель у власності поміщиків, слабким рівнем використання нових досягнень науки і техніки, переважанням відріткової праці над вільнонайманою. Для американського, або фермерського, шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві було властиве перетворення селян

на вільних виробників сільськогосподарської продукції (фермерів), яким належала більшість земельного фонду, швидко подолання феодальних пережитків, активне залучення нової техніки та культур, домінування вільнонайманої праці.

Капіталізація сільського господарства України не лише покращила загальну тенденцію до зростання його товарності, а й сприяла збереженню за цим сектором економіки домінуючого становища — селянство на 1900 р. становило 84 % від усього населення України, а саме сільське господарство Підросійської України було одним з найрозвинутіших у Російській імперії. Україна перетворилася на світову житницю. На початку XX ст. Україна давала: 43 % світового врожаю ячменю, а також 20 % пшениці, 10 % кукурудзи та 85 % цукру Російської імперії.

Селянство внаслідок залучення до товарно-грошових відносин почало диференціюватись на три групи — заможних господарів або куркулів (15–20 %), середняків (25 %) та бідноту (понад 50 %). Заможні господарства активно використовували сільськогосподарську техніку, мали коней та залучали вільнонайманих робітників. Поступово вони перетворилися на головних постачальників сільськогосподарської продукції на ринок, відтіснивши поміщиків, більшість з яких не змогла пристосуватися до нових економічних вимог і розорувалась.

Розорення дворянства супроводжувалось їхнім намаганням втриматися від остаточного банкрутства за рахунок посилення визиску селян, що призводило до протистояння між поміщиками та селянами. Водночас диференціація в середовищі самого селянства призвела до виникнення конфліктів між заможною його частиною та біднотою.

Таким чином, на селі склався подвійний вузол протиріч, що вело до загострення соціальної боротьби. Спочатку вона була викликана незадоволенням від проведення реформи 1861 р. Вже навесні 1861 р. відбулися значні заворушення селян у Лівобережній та Правобережній Україні. Проте невдовзі селянський рух пішов на спад, оскільки частина селян змогла знайти шлях для покращання свого добробуту. Чергове загострення селянської боротьби відбулось наприкінці XIX ст. і було викликане різким зростанням малоземелля внаслідок демографічного вибуху другої половини XIX ст.: з 1861 р. до 1900 р. населення Підросійської України зросло вдвічі, і тому наявний у селян зе-

мельний фонд вже був недостатній для забезпечення продукта-ми харчування. Відповідно селянство знову розпочинає активну боротьбу за свої права. У 1890-х роках в Україні відбулося 152 селянських виступи. Економічна криза початку ХХ ст. вплинула на погіршення попиту на сільськогосподарську продукцію, а отже — призвела до падіння життєвого рівня селянства, серед якого постійно зростала частка малоземельних та безземельних. Селяни продовжували сплату викупних платежів. Усе це ще більше ініціювало селянський рух. Особливого розмаху він набув навесні—влітку 1902 р., коли заворушеннями було охоплено 337 сіл Полтавської та Харківської губерній із населенням понад 160 тис. осіб. Селяни захоплювали та ділили між собою поміщицькі землі, нищили панське майно, зокрема вчинили погром у понад 100 панських маєтків. Ці заворушення вдалось придушити тільки за допомогою великих військових підрозділів. Загалом з 1900 р. до 1902 р. в Україні відбулось 670 селянських виступів.

Українське селянство у пошуках кращого життя також продовжує переселення на малозаселені периферійні райони Російської імперії — Південний Сибір, Казахстан і Далекий Схід, а також на Кубань та Північний Кавказ. За різними даними, до цих регіонів на початок ХХ ст. емігрувало від 2,5 до 4 млн українців.

Розвиток промисловості у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Не менш швидкими темпами, ніж сільське господарство, з другої половини ХІХ ст. почала розвиватись також і промисловість Підросійської України. Це було обумовлено буржуазними реформами 60–70-х років ХІХ ст., які завершили перехід Російської імперії до капіталістичного ладу, головною ознакою якого є насамперед промисловий сектор. До кінця ХІХ ст. в Російській імперії завершився промисловий переворот. Розвиток промисловості стимулював становлення нових суспільних класів — капіталістів (підприємців) та вільнонайманих робітників. Базою виникнення перших було купецтво, частково дворянство та вихідці із заможного селянства. Робочий клас формувався за

рахунок селян, які, розорюючись, продавали свої наділи і йшли на роботу на промислові підприємства, а також за рахунок спадкових робітників. Особливістю формування капіталістів та робітників в Україні було те, що вони переважно неукраїнські за своєю національною належністю. Серед підприємців переважали росіяни (родина Суботіних, Дегтярьових та ін.), євреї (Бродські, Висоцькі, Гальперіни) та поляки (Потоцькі, Браницькі та ін.). Чимало промислових підприємств в Україні належало також англійським, бельгійським, французьким та німецьким капіталістам. Аналогічною була і національна структура робітничого класу, понад 2/3 якого становили росіяни, поляки та євреї. Виняток становила лише цукрова промисловість, де сформувалось чимало українських підприємців (Харитоненки, Терещенки, Симиренки та ін.). Неукраїнський характер нових суспільних класів (це стосувалось також і інтелігенції) свідчив про колоніальний характер економічного розвитку України і певною мірою робив слухною теорію М. Драгоманова про безкласовий характер українського суспільства. Натомість виникала значна проблема для майбутнього розвитку України — неукраїнський характер капіталістів та робітників в Україні робив їх байдужими і навіть ворожими щодо вимог українського національно-визвольного руху.

Колоніальний характер промисловості України виявився також у її структурі, панівне становище в якій зайняла сировинна галузь; у прив'язаності до інтересів Росії та у пануванні іноземного капіталу. До характерних рис розвитку промисловості в Україні належали також велика концентрація і монополізація виробництва, важкі умови праці і надексплуатація робітників.

Сировинний характер промисловості України обумовив те, що основні промислові центри зосередилися в районах видобутку корисних копалин — тобто на сході та південному сході. До головних промислових центрів України, що сформувалися наприкінці XIX ст., належали Донецько-Криворізький кам'яновугільний і залізорудний та Маріупольський марганцевий басейни, а також міста Київ (машинобудування, металургійна промисловість), Одеса (кораблебудування), Харків (легка промисловість, машинобудування) та Катеринослав (металургійна та машинобудівна промисловість). Розвиток промисловості об'єктивно сприяв зростанню міст. Так, Одеса на початку

XX ст. мала понад 400 тис. осіб населення, Київ — 250 тис., Харків — 175 тис., Катеринослав — 115 тис. Почалось активне перетворення на міста робочих поселень Донбасу. З початку XX ст. особливо інтенсивно відбувалося зростання чисельності населення Києва, який перетворився на найбільше місто України.

Донбас став головною вугільною базою Російської імперії. Видобуток кам'яного вугілля в Донбасі з 1860 р. до 1900 р. зріс у 115 разів і становив 691,5 млн пудів, або 70 % його видобутку в Російській імперії. Для порівняння: у другому за значенням вугільному регіоні імперії — на Уралі видобуток вугілля впродовж другої половини XIX ст. зріс усього в 4 рази. Видобуток залізної руди за другу половину XIX ст. зріс в Україні в 158 разів і на 1900 р. становив 210 млн пудів, або 58 % загальноімперського видобутку. Україна наприкінці XIX ст. також давала близько половини від загальноімперської виплавки чавуну, заліза і сталі. Наприкінці XIX ст. в Південно-Східній Україні було побудовано 17 великих металургійних заводів. Проте такі швидкі темпи зростання промисловості мали досить відносну користь для України, оскільки, як ми вже зазначали, абсолютна більшість промислових підприємств належала іноземним капіталістам, а тому отримана на них продукція викачувалась за безцінь за межі України, що спричиняло збідніння її природних багатств.

Розвиток промисловості та сільського господарства були тісно пов'язані з розвитком транспорту. У другій половині XIX ст. в Україні почалось активне будівництво залізниць. Перша залізниця у Підросійській Україні була збудована у 1863–1866 рр. між Одесою та Балтою. У 1870 р. почала працювати Курсько-Київська залізниця, у 1871 р. — залізниця Одеса–Київ, у 1873 р. — Київ–Брест, у 1875 р. — Лозова–Севастополь та Київ–Фастів, а у 1884 р. — Кривий Ріг–Донбас. На початок XX ст. загальна протяжність залізниць в Україні сягнула 8,5 тис. км, що становило 20 % від протяжності залізниць Російської імперії. І далі активно розвивався також паровий флот, яким на кінець XIX ст. здійснювалась основна маса перевезень не лише Чорним морем, але й Дніпром. На Дніпрі у 1900 р. діяло 220 пароплавів і ще понад 200 були приписані до чорноморських та азовських портів.

У 1900–1903 рр. відбулась одна з перших світових економічних криз. Російська імперія, яка на початок ХХ ст. фактично перетворилася на економічну напівколонію найбільш розвинутих держав Європи, мала слабку національну економіку, яка цілковито залежала від світових країн-лідерів. Відповідно в Російській імперії економічна криза почалась раніше, ніж в інших країнах світу (у 1899 р.), і мала триваліший характер. Падіння економіки, що спостерігалось у 1899–1903 рр., змінилось депресією, яка тривала до кінця 1908 р. В Україні криза охопила практично всю промисловість і мала катастрофічні наслідки: промислове виробництво за роки кризи впало на 30–50 %. Із 56 доменних печей Півдня залишилися діючими 23, із 79 родовищ Криворіжжя — 41. Випуск паровозів на Харківському паровозобудівному заводі зменшився із 185 до 120 за рік, на Луганському — зі 151 до 107. На складах цукрових заводів накопичилося до 6 млн пудів продукції. Економічна криза призвела до розорення дрібних та більшості середніх виробників, що посилювало концентрацію та монополізацію промисловості в Україні. Почали створюватись монопольні об'єднання, головною формою яких були синдикати. Ще у 1887 р. виник цукровий синдикат, який на початок ХХ ст. давав 84 % виробленого в Російській імперії цукру. У 1901 р. було засновано синдикат “Продвагон”, у 1902 р. — “Продамет”, “Трубопродажа” та “Продлист”, у 1903 р. — “Цвях”, у 1904 р. — “Продвугілля”. Синдикат “Продвугілля” контролював 60 % видобутку вугілля на Донбасі, “Продамет” — 2/3 виробництва чавуну і сталі, а 5 заводів Півдня України давали 25 % чавуну від загальноросійського випуску. До 90 % акцій синдикатів, що діяли в Україні, належали іноземним монополіям.

Робітничий рух у другій половині XIX — на початку ХХ ст.

До середини XIX ст. в Україні професійні робітники були нечисленною групою населення. Натомість буржуазні реформи 60–70-х років XIX ст. та промисловий переворот призвели до різкого зростання промислового виробництва і як наслідок — до збільшення чисельності робітників, які перетворились на один з

найбільших суспільних класів. Особливістю формування робочого класу в Україні було те, що значну його частину, як уже зазначалося, становили росіяни, євреї та поляки. Іншою особливістю була надзвичайна концентрація робітничого класу та його швидке чисельне зростання: з 1860 р. до 1900 р. чисельність промислових робітників в Підросійській Україні зросла із 86 до 360,2 тис. осіб.

У правовому відношенні становище робітників було невизначеним. Фактично не існувало робітничого законодавства, що робило робітників беззахисними перед зловживаннями з боку працедавців. Не було нормальних умов праці та проживання робітників у робітничих поселеннях. Не дотримувалася техніка безпеки на виробництві. Значну частину заробітної плати робітники повертали працедавцю внаслідок системи штрафів та примушування отоварюватись у крамницях працедавця, ціни у яких часто перевищували ринкові. До того ж сама зарплата виплачувалась нерегулярно. Не було оплачуваних відпусток, лікарняних і пенсій. Постійно зростала тривалість робочого дня, яка становила 12–14 год., а іноді і 16 год. на добу. Відповідно робітничий клас почав активну боротьбу за свої права, яка з кожним роком зростала і наприкінці XIX ст. перетворилась на помітну силу в суспільно-політичному житті.

Протягом 60–70-х років XIX ст. в Підросійській Україні відбулось 72 виступи робітників, основною формою яких був страйк. До найбільших робітничих виступів цього періоду належали страйки будівельників Харківського вокзалу (1870), портових робітників у Миколаєві (1871), будівельників залізниці Лозова–Севастополь (1873), будівельників Київсько-Брестської дороги (1875 р.), робітників заводу Юза на Донбасі (1875), робітників Київських залізничних майстерень (1879). В окремих випадках робітникам вдавалося досягти задоволення своїх прав, які зазвичай обмежувались економічною сферою. У 1875 р. в Одесі утворилася перша в Україні робітнича організація “Південноросійській союз робітників”, яка нараховувала до 200 робітників і виступала за ліквідацію існуючого в Російській імперії ладу шляхом насильницького перевороту. Членам “Союзу” вдалося організувати ряд страйків на промислових підприємствах Одеси. Наприкінці 1875 р. “Союз” розгромила поліція.

Промислова криза першої половини 1880-х років викликала масове безробіття, зниження зарплати, призвела до загального погіршення і без того важкого становища робітників. Усе це зумовило новий підйом робітничого руху. Посиленню робочого руху сприяло також поширення марксизму, який робив ставку саме на робочий клас і закликав його до організованої боротьби. Саме тому з кінця XIX ст. робітничі виступи ставали дедалі організованішими, охоплювали кілька підприємств, зростала чисельність страйкуючих та тривалість страйків. Основними були вимоги економічного характеру (підвищення зарплати, зменшення робочого дня, покращання умов праці). Але поступово почали висувати і політичні вимоги. Загалом упродовж 1880–1894 рр. в Україні відбулося 110 страйків, що становило 1/7 від кількості страйків по всій Російській імперії.

Економічна криза 1900–1903 рр. призвела до ще більшого погіршення матеріального та соціального становища робітничого класу. Різко зросло безробіття, яке охопило 100 тис. осіб, що становило понад 20 % працюючих. Погіршились умови праці та соціальна захищеність трудящих, зріс робочий день, зменшилась зарплатня тощо. Усе це зумовило черговий підйом робітничого руху. Великі робітничі виступи відбувались у портових містах Півдня України, у містах і шахтарських селищах Донбасу, а також у Києві, Харкові та Катеринославі. Робітники Півдня України підтримали загальноросійський політичний страйк, що відбувся влітку 1903 р. До головних вимог робітників у цей період належали: встановлення 8-годинного робочого дня, мінімуму зарплати, обмеження праці жінок та дітей і зрівняння їх в оплаті праці з чоловіками, демократизація суспільно-політичного життя. У 1904 р. до цього переліку додалися також вимоги припинення війни на Далекому Сході та запровадження республіканського ладу. Особливий вплив на робітничий клас мали загальноросійські партії соціалістів-революціонерів та РСДРП, єврейська партія Бунд. Українські ж політичні партії переважно не включали в орбіту своєї пропаганди робітничий клас. Відповідно останній втрачався для української справи і прискорювалась його денационалізація, що в подальшому згубно вплинуло на перебіг Визвольних змагань 1917–1921 рр. на українських землях.

Український суспільно-політичний рух у Підросійській Україні в другій половині XIX ст.

Лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії після смерті Миколи I позначилась і на українському національно-визвольному русі, який поступово активізувався та перетворився на помітну силу. На межі 50–60-х років XIX ст. відбулося загальне піднесення самосвідомості української інтелігенції, яка організувалась у дві ідейно близькі течії національно-визвольного руху (які невдовзі об'єднались) — хлопоманів та громадівців.

Хлопомани (українофіли) — культурно-просвітницька за характером організація, що виникла у 1859–1860 рр. До хлопоманів належала молодь із полонізованих українських шляхетських родів, що вирішила повернутися до свого національного коріння. Членами цієї організації були В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький, А. Свидницький, Б. Познанський, К. Михальчук та ін. Поляки презирливо почали називати цих осіб хлопами за їх любов до українського народу, який польська шляхта вважала хлопським, тобто таким, який складається виключно із селян. Проте самі хлопомани з гордістю носили цю назву, яка засвідчувала їх зв'язок із рідним народом. Їх також називали українофілами за любов до всього українського. Програма хлопоманів була сформульована В. Б. Антоновичем у статті “Моя сповідь”, що була вміщена у журналі “Основи” у 1861 р. Фактично ця праця стала програмним документом усього українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст., а Антонович перетворився на одного з головних його лідерів. Своєю кінцевою метою хлопомани вважали відродження самосвідомості українців, а в майбутньому — здобуття автономії для України у складі демократичної Російської республіки. Цього планувалось досягти мирним, еволюційним шляхом за допомогою агітації, підвищення рівня освіти і культури українців. Гурток хлопоманів зазнав переслідувань з боку влади і на рубежі 1860–1861 рр. припинив своє існування. Натомість члени гуртка хлопоманів разом з іншими представниками української інтелігенції Києва стали засновниками Київської громади.

Громадівський рух — головний напрям українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. представле-

ний діяльністю організацій культурно-просвітницького характеру — громад, що зумовило назву самого руху. Virізняють два етапи діяльності громад: 1859–1864 рр. та 1870–1890 рр.

На межі 50–60-х років XIX ст. громади виникли у Санкт-Петербурзі, Києві, Чернігові, Полтаві та Харкові. До визначних членів громадівського руху цього періоду належали М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський, М. Драгоманов, В. Антонович, Т. Рильський, П. Чубинський, В. Познанський, П. Житецький та ін. Жодна з громад не мала статуту та писаних програм. Свої устремління члени громад обмежували сферою освіти і культури. Громадівці збирали український фольклор і пам'ятки української історії, створювали безкоштовні недільні школи для народу, в яких викладали українською мовою, видавали недорогу літературу для населення, створювали власні рукописні періодичні видання, проводили агітацію серед населення в контексті піднесення його національної свідомості на прикладах вітчизняної історії.

Незважаючи на свій переважно культурницький характер, український національний рух швидко набирив поширення, і це викликало занепокоєння влади, яка мала інформацію про діяльність громад, але перебільшувала її — вважаючи справжньою їх метою відокремлення України від Росії. Почалась підготовка до розгрому українського національно-культурного відродження. Вона була прискорена національно-визвольним повстанням поляків 1863 р. У Петербурзі вирішили, що український рух тісно пов'язаний з польським, і тому проти нього також почались репресії. Частину лідерів українського національного руху було піддано репресіям (звільнено з посад, ув'язнено або вислано за межі України), решту поставили під пильний поліцейний нагляд.

20 червня 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав таємну директиву (так званий **Валуєвський циркуляр**), яким проголошено, що “украинского языка не было, нет и быть не может”. Відповідно було накладено заборону на навчання українською мовою, а також на видання україномовної наукової, релігійної літератури та підручників, діяльність недільних шкіл. Громади, задля того щоб не збільшувати підстави для репресій, а також, щоб задекларувати свою лояльність щодо влади, припинили свою діяльність.

Відродження громадівського руху відбулось на межі 60–70-х років XIX ст., коли в урядовій політиці знову перемогли ліберальні тенденції. Наприкінці 1860-х років створено (фактично відроджено) Київську громаду, до якої увійшло чимало членів попередньої Київської громади початку 1860-х років (Антонович, Драгоманов, Рильський, Житецький, Чубинський, Познанський, Михальчук та ін.), а тому вона дістала назву **Київська стара громада**. До нових членів громадівського руху, що увійшли до складу Київської старої громади, належали: Лисенко, Ковалевський, Русов, Нечуй-Левицький, Вовк, Косач, Тригубів, Науменко, Левицький та ін. Загалом Київська громада налічувала понад 50 осіб. Київська стара громада продовжила культурницьку роботу попередньої Київської громади. Члени громади зібрали величезний історико-етнографічний та фольклорний матеріал, який вдалося науково опрацювати та видати окремими збірками, а також у “Записках” Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, заснованого у 1873 р. в Києві зусиллями старогромадівців. На початку 1873 р. за ініціативи В. Антоновича та інших членів Київської громади було засноване Історичне товариство Нестора-літописця, яке стало найповажнішою науковою організацією, що головним своїм завданням ставила вивчення та популяризацію історії України. У 1875 р. громадівці також придбали газету “Київський телеграф”, яка перетворилася на офіційну трибуну українського національного руху, хоча і видавалася російською мовою.

Окрім Києва, громади у 1870-х роках виникли також у Чернігові, Одесі, Полтаві, Харкові, Єлисаветграді та інших містах Підросійської України.

Проте вже у 1876 р. український рух зазнав чергового удару. 17 травня 1876 р. імператор Олександр II підписав **Емський указ**, спрямований проти української культури. Цим указом заборонялося навчання, видання літератури і театральні постановки українською мовою, а наявна в бібліотеках україномовна література мала бути знищена. Було заборонено ввозити друковану україномовну продукцію з-за кордону. Цього ж року закрили Південно-Західний відділ Російського географічного товариства та газету “Київський телеграф”.

Ці репресії призвели до тимчасового послаблення громадівського руху, але цього разу він не припинився і наприкінці

1870-х років поступово відроджується. Значну роль у цьому відіграло чисельне зростання головної соціальної бази громадівського руху — інтелігенції, а також прихід у суспільно-політичне життя України молодого покоління діячів, які надали цьому руху свіжого імпульсу.

Нова генерація національно свідомої української інтелігенції не сприйняла виключно культурницького характеру існуючих громад, і тому почала творення власних організацій, які дістали назву **молодих громад**. Так, на початку 1870-х років виникла одна з перших молодих громад у Києві. До неї належали Рева, Юр'єв, Сизоненко, Богаєвський (всього кілька десятків осіб). Члени Київської молоді громади виступали з критикою простої просвітницької пропаганди, що була властива старогромадівцям, та закликали до активнішої діяльності і висування вимог у політичній та соціальній сферах. З другої половини 1870-х років чисельність молодих громад почала зменшуватись, і до кінця 1870-х років вони припинили своє існування. Водночас старі громади, хоча і досить обережно, продовжували діяти. Незважаючи на поміркованість своїх програмних завдань, саме вони зробили найбільше для збереження та розвитку української культури в період реакції в Російській імперії в 80–90-ті роки XIX ст.

Водночас український національно-визвольний рух поступово дедалі більше політизувався. Значний крок у цьому напрямі зробили молодіжні організації, особливо **Братство тарасівців**, яке деякі історики вважають першою українською політичною партією в Підросійській Україні. Ця організація була заснована влітку 1891 р. групою національно свідомої української студентської молоді (Липа, Базькевич, Боровик та ін.) і дістала свою назву від імені Тараса Шевченка. Гуртки тарасівців, або ідейно близькі до них, виникли в Києві, Харкові, Полтаві, Олександрівську, Чернігові та Одесі. Найвпливовішим був Харківський гурток. Тарасівці поширювали твори Грінченка, Нечуя-Левицького, організовували студентські зібрання з читанням рефератів, створили у Харкові підпільну друкарню, налагодили зв'язки з лідерами українського національно-визвольного руху в Галичині. Саме в Галичині (у львівській газеті “Правда”) з'явилася програма Братства тарасівців **“Кредо молодих українців”**. Провідною ідеєю цієї програми стало визволення україн-

ського народу від чужоземного поневолення. Слабкою стороною програми братства була лише побіжна згадка про соціально-економічні питання. Братство почало активну пропагандистську роботу серед української студентської молоді, проте ця робота була нетривалою. У 1893 р. братство викрила поліція, і воно припинило свою діяльність.

Існування Братства тарасівців не минуло даремно. Під впливом його діяльності та за сприяння його колишніх членів серед української молоді почали виникати нові опозиційні організації. Чисельне зростання опозиційного руху серед студентів привело до думки про об'єднання сил. У 1898 р. у Києві відбувся з'їзд українських студентських громад, на якому були представники студентських громад Києва, Харкова, Олександрівська, Львова. З'їзд утворив координаційний центр та прийняв постанову, текст якої оприлюднили у львівських газетах. Її суть зводилась до ліквідації станових привілеїв, встановлення рівності всіх громадян перед законом, запровадження свободи слова, совісті, друку та надання політичної автономії Україні. Значну роль у політизації українського національно-визвольного руху відіграв М. Драгоманов, який першим закликав українських громадських діячів до створення української політичної партії.

Утворення українських політичних партій на початку ХХ ст.

У січні 1900 р. на таємній нараді членів студентських громад у Харкові була створена **Революційна українська партія (РУП)**. Її лідерами були Д. Антонович, О. Русов, М. Міхновський, О. Коваленко та Д. Познанський. РУП мала свої осередки (так звані вільні громади) у Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові, Лубнах, а також закордонні бюро — у Львові та Чернівцях. РУП видала 4 газети та 38 брошур-агіток загальним накладом до 200 тис. примірників, які поширювала головним чином серед селянства, оскільки саме на них орієнтувалася основна увага партії. РУП взяла активну участь в організації селянських повстань у 1902–1903 рр. в Харківській та Полтавській губерніях.

Першу програму РУП “Самостійна Україна” розробив М. Міхновський, її видали 1900 р. у Львові. В ній головною ме-

тою партії проголошувалось створення незалежної Української держави “від Карпат аж по Кавказ”. Проте невдовзі у партії взяли гору поміркованіші сили, які обмежувались ідеєю автономії України. Так, уже в другій програмі РУП Д. Антонович обмежив гасло “За самостійну Україну” лише боротьбою за соціально-економічне покращання життя українців, що було визнано і на з’їзді РУП у 1902 р.

Це змусило М. Міхновського та його прибічників (так званих самостійників) у 1902 р. вийти зі складу РУП та створити нову партію, яка дістала назву **Українська народна партія (УНП)**. УНП стояла на засадах ідеї політичної незалежності України.

У 1903 р. від РУП відкололась ще одна невелика група на чолі з Б. Ярошевським, яка мала ліві політичне спрямування і утворила **Українську соціалістичну партію (УСП)**. УСП виступала за рівність громадян, свободу слова, друку та зборів, 8-годинний робочий день, державне забезпечення всіх працюючих у випадку травматизму, безробіття, хвороб та пенсій за віком, дозвіл страйків, поступове усупільнення землі та засобів виробництва. Водночас УСП висувала вимогу “демократичної Української республіки” і наголошувала на існуванні національного гноблення українців.

У 1904 р. від РУП відколовся **Український соціал-демократичний союз (Спілка)**, який очолили М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський. Спілка орієнтувалась у своїй роботі на робітників, національне питання вважала другорядним, прагнула об’єднатися з РСДРП, що і відбулось у 1905 р. Офіційно вона була національною фракцією РСДРП, але фактично перетворилася на її регіональний філіал і проявляла себе як русифікаторська організація. Через те від неї відвернулись українські політичні діячі, і вона опинилась в ізоляції. У 1907 р. заарештували весь Головний комітет Спілки і вона припинила своє існування.

Після всіх цих розколів РУП фактично теж припинила своє існування. Ті її лідери, що залишились у партії до кінця (Д. Антонович, М. Порш, В. Винниченко та С. Петлюра), у 1905 р. утворили **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**, яка, таким чином, стала правонаступницею РУП. УСДРП виступала за автономію України у складі демократичної федеративної Російської республіки і прагнула об’єднатись

із РСДРП, але відмова російських соціал-демократів від задоволення національно-культурних прав українців перешкодила цьому об'єднанню. З наступом реакції УСДРП почала занепадати. До 1909 р. більшість активних її учасників емігрувала, і фактично УСДРП припинила свою діяльність. Із 1917 р. вона відродилась і взяла активну участь у розбудові української державності, а після поразки Визвольних змагань 1917–1921 рр. продовжила діяльність в еміграції до 1938 р.

У 1904 р. українські ліберали, що були об'єднані у складі Загальноукраїнської безпартійної організації (виникла у 1897 р. як координаційний центр різних українських напівполітичних організацій та груп), прийняли рішення про перетворення цієї організації на політичну партію, яка дістала назву **Українська демократична партія (УДП)**. Її лідерами були С. Єфремов, О. Лотоцький, Є. Чикаленко, В. Чеховський, Б. Грінченко. Програма УДП передбачала залишення України у складі Росії, але при заміні абсолютизму конституційною монархією та надання громадянам широких прав і свобод. Практично одразу після створення УДП з неї вийшла група під проводом Б. Грінченка, С. Єфремова та Д. Дорошенка, які утворили **Українську радикальну партію (УРП)**. УРП заявляла про свою орієнтацію на загальнодемократичні свободи, а також вимагала покращання соціально-економічних умов працюючих. У найгострішому для України — аграрному питанні програма УРП передбачала утворення з державних, удільних та монастирських земель державного земельного фонду, з якого б селяни отримували землю безкоштовно, та ліквідацію викупних платежів. Цікавим моментом програми УРП була ідея поступової відмови від армії, що в подальшому стала типовою рисою більшості українських політиків та призвела до фатальних наслідків у 1917–1921 рр.

Близькість головних програмних положень УДП та УРП привела до об'єднання обох партій у 1906 р. в **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**, яку невдовзі перейменували на **Українську трудову партію (УТП)**. УДРП виступала за перетворення Російської імперії на демократичну федеративну республіку, надання у її складі широкої автономії для України, заявлялося про необхідність об'єднання всіх українських земель. Програма УДРП також декларувала недоторканність осо-

би, свободу пересування, рівність людей перед законом, виборче право для осіб з 21 року, свободу совісті, заборону смертної кари, запровадження обов'язкової початкової безкоштовної освіти, усупільнення земель, встановлення 8-годинного робочого дня, заборону дитячої праці, встановлення оплачуваної двотижневої відпустки щороку, пенсій за віком та у випадку інвалідності тощо. УДРП стала найбільшою українською політичною партією. Проте з наступом реакції УДРП занепадає. У 1908 р. вона виступила ініціатором створення міжпартійного об'єднання — Товариства українських поступовців.

У 1906 р. розрізнені групи народників, що існували в Україні ще з 1870-х років, об'єдналися та створили **Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР)**. УПСР орієнтувалась на селянство та національно свідому українську інтелігенцію. Її лідерами були П. Христюк, М. Ковалевський, М. Залізняк та ін. УПСР закликала населення до боротьби за ліквідацію економічної експлуатації та здобуття автономії для України (а в подальшому і незалежності), та скликання українського парламенту — Всеукраїнських установчих зборів. Незважаючи на спад революції, УПСР встигла розгорнути агітаційно-просвітницьку діяльність у Київській, Чернігівській і Харківській губерніях. Наприкінці 1907 р. осередки УПСР були розгромлені, а ті її члени, що уникли арештів, емігрували і продовжили свою діяльність в еміграції, повернувшись в Україну лише у 1917 р.

Та ж частина інтелігенції, що не сприймала політичної боротьби і стояла на ліберальних позиціях, включилась у **земський рух**, який фактично був складовою ліберального руху Російської імперії. Він оформився на межі 80–90-х років XIX ст. і представляв інтереси ліберальної частини дворянства, дрібної та середньої буржуазії, інтелігенції, заможного селянства. Земський рух був тісно пов'язаний із громадівським рухом та ліберальним напрямом народництва. Лідери земського руху виступали за демократизацію життя (свободу слова, друку, зборів, легалізацію політичних партій), встановлення конституційної монархії та продовження реформаторського курсу 1860–1870-х років. Особливо сильні позиції земський рух мав на Чернігівщині та Полтавщині. Наприкінці 1904 р. земства провели в Україні так звану банкетну кампанію. Вона була присвячена 40-річчю судової реформи і полягала в тому, що на урочистих засіданнях

земств з цього приводу писали петиції на ім'я імператора з проханням продовження реформ і перетворення Російської імперії на конституційну монархію.

Загальноросійський політичний рух в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.)

Першим у 1860-х роках сформувався такий напрям російського революційного руху, як **народники**. Назва цього напрямку пов'язана з тим, що його послідовники розраховували здійснити в Російській імперії соціалістичну революцію шляхом підняття на повстання селянської маси як основної складової народу. Проте, роблячи ставку на селянство, народники по-різному бачили шлях проведення самої революції та її кінцевої мету. Сформувалися три теоретичні концепції народництва. Послідовники Бакуніна робили ставку на негайне підняття повстання і ліквідацію держави. Друга теоретична концепція народництва — пропагандистська — була створена Лавровим. Останній, на відміну від Бакуніна, не вважав селянство готовим до революції. Тому, на його думку, інтелігенція повинна підготувати селян шляхом тривалої агітаційної роботи. Представники третьої течії народництва, яка дістала назву змовницької, спиралась на концепцію Ткачова, який, як і Лавров, вважав, що російське селянство не готове до революції. Але він стверджував, що російський селянин є комуністом за інстинктом, тому його не потрібно вчити соціалізму. Отже, пропаганда не потрібна. Достатньо захопити владу шляхом перевороту, і народ одразу ж піде шляхом будівництва соціалістичного суспільства.

Перші гуртки народників виникли в Україні у 1872 р. Це були об'єднання молоді, яка жила в одному помешканні і все їхнє майно та прибутки були спільними. Ці об'єднання дістали назву комуни (іноді вони називалися також гуртками чайковців за прізвиськом засновника першого подібного гуртка народників у Петербурзі М. Чайковського). Такі об'єднання діяли у Києві, Одесі, Харкові та інших містах України.

Початково серед народників перемогла ідея підняття селян на повстання агітацією. Тому навесні 1874 р. в Російській імперії почалося масове “ходіння в народ” — послідовники народництва

(переважно студентська молодь) пішли в села, сподіваючись шляхом агітації підняти до осені 1874 р. загальнонародне повстання. В Україні “ходіння в народ” у 1874 р. спостерігалось у Київській, Подільській, Харківській та Полтавській губерніях. Проте це перше “ходіння” закінчилося повним провалом. Селяни в основній своїй масі не сприйняли агітації народників і навіть самі заарештовували їх та видавали поліції, вважаючи народників провокаторами. Як наслідок, народники вирішили перейти до тривалої агітації. Вони почали друге “ходіння в народ”, але на цьому етапі народники оселялись у селах на тривалий час під виглядом лікарів, учителів, агрономів тощо, входили в довіру до населення і лише після цього починали агітувати тих, хто, на їхню думку, міг сприйняти ідеї народництва. Водночас (у 1876 р.) утворилася організація для координації народницького руху — “Північно-революційна народницька група”, яка з 1878 р. дістала назву “Земля та воля”. До неї увійшли і вихідці з України (Л. Дейч, С. Кравчинський, Д. Лизогуб та ін.). Проте поступово частина народників почала схилитись до активніших дій, спрямованих проти влади — переважно це означало перехід до терору. Розбіжність у тактиці призвела до розколу народників у 1879 р. на дві організації — “Чорний переділ” (виступала за продовження тривалої агітації в масах та організацію масових актів непокори) та “Народну волю” (робила ставку на терористичні акти проти представників влади). Українська молодь, що пішла у лави народників, віддавала перевагу саме радикальнішим діям. Це було викликано тим, що помірковані елементи залишались у контексті українського національного руху, а в російський революційний рух йшли ті особи, які бажали саме радикальних дій.

Відповідно, народники-українці невдовзі після першого “ходіння в народ” об’єднались у групу, яка дістала назву “південні бунтарі” (1875). Ця група складалася з 30 осіб і виступала за негайне підняття селян на повстання. Спроба селянського повстання була здійснена ними у 1877 р. в південних повітах Київської губернії, в районі Чигирин (в історичній літературі ці події дістали назву “**Чигиринська змова**”). Район обрали не випадково — колишня гетьманська столиця та центр гайдамацького руху XVIII ст. Народники вважали, що серед місцевого населення збереглася пам’ять про ці події, і тому воно є найбільш готовим до

повстання. Сюди прибув член “Південних бунтарів” Я. Стефанович, який видавав себе за ходока від херсонських селян до царя. Він заявляв, що цар надав йому грамоту, в якій наказував селянам ставати вільними та створювати збройні загони для боротьби з поміщиками, які є винуватцями всіх народних бід, а потім поділити між собою їхні землі. Селянство почало підготовку до широкомасштабного повстання, яке було заплановано на жовтень 1877 р. Близько 1 тис. селян об’єдналось у так звану Таємну дружину, яка мала почати повстання. Але у вересні 1877 р. влада викрила “Чигиринську змову”. Було притягнуто до кримінальної відповідальності найактивніших селян, а також проведено арешти багатьох членів народницьких організацій. Проте ці дії влади лише зміцнили авторитет терористичної народницької організації “Народна воля”. До останньої ввійшло чимало українців, зокрема, М. Кибальчич (талановитий інженер, першим теоретично обґрунтував можливість польотів у космос), Д. Лизогуб (пожертвував на справу революції все своє майно), С. Перовська (правнучка гетьмана К. Розумовського), С. Степняк-Кравчинський (письменник), А. Желябов, В. Малинка, І. Ковальський, В. Осинський та ін. Народовольці здійснювали численні теракти проти представників влади. Зокрема, вони вчинили замах на харківського та петербурзького губернаторів. Здійснювали також замах на імператора Олександра II, якого після ряду невдалих спроб убили 1 березня 1881 р. Проте вбивство імператора не викликало масового повстання селян, на що розраховували народовольці. Навпаки, до влади в Російській імперії прийшов Олександр III (1881–1894), який перейшов до реакційної політики і жорстоко переслідував усі опозиційні рухи. Внаслідок повальних арештів до 1882 р. народницьке підпілля було практично знищене, всіх учасників замаху на Олександра II стратили. Народницький рух пішов на спад.

Послаблення народницького руху у 1880-х роках і розчарування молоді у своїх сподіваннях на революційну свідомість селянства створили сприятливий ґрунт для значного поширення в Російській імперії соціал-демократичних ідей. Соціал-демократи, на відміну від народників, робили ставку не на селянство, а на робітників, як на більш організований, освічений та готовий до радикальних дій клас, і, як показала подальша історія — цей розрахунок виявився слушним. Основним положен-

ням соціал-демократичного руху була підготовка робітників до соціалістичної революції, яка мала знищити в Росії монархію і запровадити республіку. Національне питання не вважалося важливим. Однією з особливостей соціал-демократичного руху в Росії було те, що, на відміну від західноєвропейських країн, у Росії він поширився у формі марксизму, який характеризувався особливою безкомпромісністю, агресивністю, фанатизмом та фактичним запереченням гуманістичних цінностей. Єдиним шляхом зміни суспільного ладу послідовники марксизму в Росії, яких очолив В. І. Ульянов (Ленін), вважали збройний переворот, в ході якого буде фізично знищено представників старої влади та експлуататорські класи.

Соціал-демократичні (марксистські) ідеї почали поширюватись в Україні ще з 70-х років XIX ст. і набули популярності як серед робітників, так і серед частини інтелігенції. З кінця 1880-х років гуртки соціал-демократів (марксистів) виникають у більшості великих міст України, зокрема у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших. Загалом Україна відіграла помітну роль у розвитку марксизму в Російській імперії. Так, на I Загальноросійському з'їзді соціал-демократів (1898) з 9 делегатів 4 були з України. На цьому з'їзді проголосили створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), осередки якої одразу ж виникли в Україні (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав та на Донбасі).

Окрім суто революційного, в Україні існував і **загальноросійський ліберальний рух**. Він представляв інтереси частини дворянства, дрібної та середньої буржуазії, а також інтелігенції. Ліберали, як правило, становили більшість у земствах, які стали їхньою головною трибуною. Наприкінці XIX ст. утворився координаційний союз земського руху — “Союз земств”. Головними вимогами російських лібералів було запровадження демократичних свобод та Конституції, скликання загальноросійського парламенту — Всеросійських установчих зборів і мирну трансформацію Російської імперії з абсолютистської у конституційну монархію. Лідерами лібералів в Україні були: І. Петрункевич, О. Ліндфорс, І. Шраг та ін. Наприкінці 1870-х років ліберали здійснили першу масову акцію, яка повинна була показати владі силу їхнього руху та ознайомити з позицією ліберальних кіл. Це була так звана адресна кампанія, суть якої по-

лягала в тому, що земства на урочистих засіданнях приймали відозви до імператора, в яких заявляли про свою відданість, але при цьому натякали на бажаність нових реформ. Особливо активним було Чернігівське земство. Проте настання реакції після вбивства народниками імператора Олександра II у 1881 р. призвело до тимчасового послаблення ліберального руху. Його відродження почалося після вступу на російський престол у 1894 р. нового імператора — Миколи II, з яким пов'язували надії на демократизацію життя. Проте Микола II не виправдав сподівань лібералів, і тому останні дедалі більше переходили до ідеї створення власної партії, яка б повела боротьбу за реалізацію програми ліберального руху. В період послаблення імператорської влади під час російської революції 1905–1907 рр. лідери ліберального руху наприкінці 1905 р. створили свою політичну партію — **Партію конституційних демократів (кадетів)**. Кадети підтримували (хоча і не завжди) домагання українців у сфері освіти і культури, виступали за продовження реформ та перетворення Росії на конституційну монархію.

У 1905–1906 рр. сформувалась загальноросійська **Партія октябристів**. Вона відбивала інтереси великих землевласників та буржуазії, мала правоконсервативний характер і була проти будь-яких поступок національним меншинам, заперечувала саме існування окремої української нації. В соціальній сфері виступала за мінімальні поступки робітникам та селянам і за обов'язкове збереження великого поміщицького землеволодіння.

Постійне тяжіння царської політики до реакції та шовінізму призвело до виникнення ряду загальноросійських партій та організацій монархічного та націоналістичного спрямування, що мали державну підтримку. До найвпливовіших з них належали **“Союз російського народу”** та **“Союз Михаїла Архангела”**. Члени цих партій, які дістали назву чорносотенців, вели шалену боротьбу проти української, польської, єврейської культури та національних рухів. Це виявлялось у переслідуванні діячів цих національних рухів, здійсненні єврейських погромів, виданні україно- та юдофобської літератури тощо. Ці організації спирались на декласовані та напівкримінальні елементи й використовувалися владою як платні найманці для боротьби із представниками російського революційного та українського і єврейського національно-визвольних рухів.

Польський та єврейський національно-визвольні рухи

Характерною рисою польського руху на підвладних Російській імперії етнічних польських землях було те, що він постійно переслідував одну мету — відновлення політичної незалежності Польщі. Всі польські лідери категорично виступали проти можливості будь-яких політичних зв'язків із Росією в майбутньому. Суперечки існували лише щодо майбутнього політичного устрою Польщі: радикально налаштована течія (так звані червоні), що складалася з інтелігенції, робітників і частини буржуазії, прагнула створити демократичну республіку, в якій всі мали б рівні права, а селяни отримали б землю; ліберальна течія (так звані білі), що представляла інтереси великих землевласників, виступала за збереження певних феодальних привілеїв і проти передання землі селянам. Між обома течіями існувало протистояння, що послаблювало сам польський національно-визвольний рух і значною мірою обумовило поразку чергового польського повстання. Останнє почалось у січні 1863 р., коли патріотично налаштована польська молодь організувала збройні виступи у найбільших містах Царства Польського (таку офіційну назву мали польські етнічні землі, що входили до складу Російської імперії). Спочатку польським повстанцям вдалося розбити російські гарнізони і встановити свою владу над значною частиною Царства Польського. Польські повстанські загони навесні 1863 р. поширили свою діяльність на територію Білорусі, Литви та Правобережної України. Повстання підтримали й окремі українці, які вважали, що перемога поляків сприятиме також і звільненню українців. Так, українець А. Потебня організував загін із 300 осіб, який почав боротьбу проти російських військ на Правобережній Україні. Підполковник А. Красовський вів агітацію серед солдатів Київського гарнізону, закликаючи їх не йти проти польських патріотів. Перший загинув у бою з урядовими військами. Другий потрапив у заслання на 12 років. На території Південно-Східної Польщі під Люблінном діяв великий повстанський загін, який очолював українець Іван Нечай. Проте основна маса населення, особливо селяни, не лише не підтримала, а й вороже поставилась до польського національно-визвольного виступу. Це було обумовлено тим, що білі,

які захопили керівні посади в польському повстанському уряді, не провели жодних соціальних реформ, чим відвернули від себе більшість селян та робітників. Водночас не чути було навіть обіцянок про бодай якісь поступки литовцям, білорусам та українцям у сфері їх національних прав. Натомість лідери повстання знову заявили про відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р. і заперечили будь-які національно-культурні права українського, білоруського та литовського населення. Позбавлене внаслідок таких дій народної підтримки польське повстання було приречене на поразку. Вже влітку 1863 р. російські війська перейшли в контрнаступ і до травня 1864 р. повстання повністю придушили, після чого російська влада остаточно скасувала рештки польської автономії. Посилилась русифікація польських земель, зокрема, були переведені на навчання російською мовою всі польські навчальні заклади. Провадилось насильницьке поширення православ'я при одночасному закритті римо-католицьких костелів та монастирів. До честі поляків треба відмітити, що, незважаючи на жорстокі репресії, вони залишились відданими своїй мові та культурі, вони не йшли на компроміси з російською владою і далі прагнули до відновлення незалежної Польської держави. Поступово польський національно-визвольний рух відновив свої сили і з кінця XIX ст. перейшов у політичну фазу — виникли політичні партії, кожна з яких мала у своїй програмі ключовим пунктом відновлення політичної незалежності Польщі. Найвпливовішою серед польських політичних партій стала Польська соціалістична партія (ППС), заснована у 1892 р. ППС висувала програму створення демократичної Польської республіки, наділення селян землею, покращання становища робітників (8-годинний робочий день, гарантований мінімум зарплати тощо). Натомість у національному питанні все залишилося без змін — абсолютна більшість польських політичних лідерів виступала проти поступок національностям, що мали ввійти до складу Польської держави, оскільки їй знову було вирішено будувати у кордонах 1772 р., тобто висувалась претензія і на Західну та Правобережну Україну.

Оскільки у євреїв, що проживали в Російській імперії, були дві основні проблеми — подолання національно-релігійних та економічних утисків, то і єврейський рух мав в Україні два головні напрями — соціал-демократичний та націоналістичний.

Євреї активно включались у роботу загальноросійських партій соціалістичного спрямування, насамперед у РСДРП, а також створили власні соціалістичні партії, найвпливовішою серед яких був “Бунд” (в перекладі “Союз”), створений у 1897 р. Бунд поєднав у своїй програмі національні та соціалістичні ідеї і робив ставку на єврейське робітництво.

Наприкінці XIX ст. серед євреїв України починається рух за переселення до Палестини. Цю ідею відбивали націоналістична партія “Поалей-Ціон” та осередки міжнародних сіоністських організацій. Ці організації мали яскраво виражену націоналістичну програму і робили ставку на численних представників єврейської національності серед робітничого класу та інтелігенції. Партія “Поалей-Ціон” підтримувала національні вимоги українців.

Підросійська Україна в період революції 1905–1907 рр.

Причини та періодизація революції. На початку XX ст. Російська імперія вступила в період кризи, яка охопила всі сфери життя і засвідчила приреченість самої імперії на загибель. На загострення кризи вплинули як зовнішні, так і внутрішні фактори. До перших належала світова економічна криза 1900–1903 рр. та поразка у російсько-японській війні 1904–1905 рр. До внутрішніх факторів належали: погіршення соціально-економічного становища більшості населення, свавілля імператорської влади та небажання ділити владу з народом, придушення національних рухів та русифікаторська політика, яка поєднувалася з утисками неправославних конфесій, небажання здійснювати демократизацію життя тощо. Треба також зазначити, що в Україні соціально-економічні протиріччя набули особливої гостроти, оскільки тут, як у колонії, економічний визиск селян та робітників мав особливо жорстокі форми, що спричинило масове зубожіння трудящих. Водночас українська культура, а отже — українська інтелігенція та всі інші національно свідомі групи населення України зазнавали особливо великої асиміляції, оскільки російський царизм вважав українські землі своєю найціннішою колонією і шляхом асиміляції хотів назавжди зберегти її під своєю владою.

Останнім поштовхом до антиурядових виступів, які переросли у першу російську революцію, став розстріл військами 9 січня 1905 р. мирної демонстрації робітників Петербурга, які вийшли до Зимового палацу з надією на допомогу царя у вирішенні проблем народу. Ця подія дістала назву “Кривавої неділі”, і за кілька днів інформація про неї облетіла всю імперію та призвела до початку загального революційного руху.

Революція тривала із січня 1905 р. до червня 1907 р. трьома етапами: 1) січень–вересень 1905 р. (наростання революційної боротьби), 2) жовтень–грудень 1905 р. (кульмінація революції, перехід до збройної боротьби із царизмом), 3) із січня 1906 — до літа 1907 р. (поступовий спад революції).

Український рух у період революції 1905–1907 рр. Революційні події призвели до послаблення асиміляторської політики царизму, що сприяло посиленню українського національного руху. В травні 1905 р. офіційно скасували Емський указ 1876 р., а 24 листопада 1905 р. ухвалено закон, що дозволяв видання національними мовами будь-якої друкованої продукції та створення культурно-просвітніх товариств і національних театрів. Значну роль у скасуванні офіційних заборон щодо розвитку української мови та культури зробив і царський маніфест від 17 жовтня 1905 р., який, зокрема, легалізував діяльність політичних партій та громадських організацій.

Власне український національний рух спирався головню на підтримку нечисленної національно свідомої української інтелігенції та студентства. Центрами українського національного руху стали Київ, Чернігів, Полтава та Харків. Головними напрямками українського національного руху були заходи щодо українізації освіти, налагодження видавництва книг та періодики українською мовою, відкриття культурно-просвітніх товариств. Таким чином, і цього разу український національний рух не спромігся вийти за рамки сфери освіти і культури, а отже, і не вів боротьби за політичну незалежність України.

У серпні 1905 р. була відновлена автономія університетів. Використовуючи це, українські викладачі та студенти домоглися запровадження в Харківському та Одеському університетах українознавчих кафедр і читання окремих спецкурсів українською мовою. Водночас почалося переведення на українську мову викладання у початковій та середній школі. Перша школа

з українською мовою навчання була створена за ініціативи відомого історика М. Аркаса у с. Богданівна на Миколаївщині. Через два роки її закрила влада. Така ж доля, після поразки революції, спіткала й інші україномовні школи й курси української історії та літератури в університетах.

Почалося створення україномовної періодики. Перша україномовна газета (“Хлібороб”) з’явилася в листопаді 1905 р. в Лубнах, а в грудні 1905 р. почалось видання першої щоденної україномовної газети “Громадська думка” у Києві. Загалом до початку 1906 р. в Україні видавалося 18 україномовних газет і журналів (“Рада”, “Рідний край”, “Дзвін”, “Громадська думка”, “Українська хата”, “Вільна Україна” та ін.).

У роки першої російської революції в Наддніпрянщині за зразком Західної України почали виникати “Просвіти”, які займалися розвитком української освіти та культури. Але, на відміну від Галичини, в Підросійській Україні “Просвіти” не мали єдиного керівного органу і кожна з них мала окремий статут та програму. Перша “Просвіта” була заснована 30 жовтня 1905 р. в Одесі, а до 1907 р. в Україні діяло вже 35 “Просвіт”. В їх роботі брали активну участь визначні діячі української науки та культури. Так, у роботі Київської просвіти брали участь Б. Грінченко, Л. Косач (Леся Українка), М. Лисенко; у роботі Чернігівської просвіти — М. Коцюбинський; Полтавської — П. Рудченко (Панас Мирний); Катеринославської — Д. Яворницький; Одеської — М. Комаров; Миколаївської — М. Аркас. “Просвіти” засновували бібліотеки, видавали україномовну пресу та літературу, організовували лекції, літературні та музичні вечори, засновували свої філіали у сільській місцевості.

Окремою сторінкою українського руху 1905–1907 рр. була участь українців у виборах та роботі I та II Державних дум Російської імперії. Українські політичні партії, за винятком УДРП, бойкотували вибори до I Державної думи у зв’язку із недемократичним виборчим законом, а тому не змогли провести своїх кандидатів. I Державна дума почала свою роботу у квітні 1906 р. Більшість українських селянських депутатів у ній увійшли до фракції трудовиків і головним питанням вважали передавання землі селянам. 45 депутатів-українців (переважно представники інтелігенції, ліберального дворянства та окремі селяни) створили у I Державній думі власну парламентську групу —

Українську парламентську громаду. Її очолили І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський та М. Ковалевський. Головними вимогами Української парламентської громади було надання автономії Україні та українізація діловодства й освіти в українських губерніях. Українським депутатам у I Державній думі надавали значну моральну підтримку та підіймали їх національну свідомість такі українські патріоти, як О. Лотоцький, П. Стебницький та М. Грушевський. Ці українські патріоти налагодили випуск у Петербурзі україномовного часопису “Український вісник” та газети “Вісті з Думи”, в яких розповідалося про роботу російського парламенту зі спеціальним акцентуванням уваги на діяльності депутатів-українців. Члени Української парламентської громади підготували проект про надання автономії Україні, але 8 липня 1906 р. I Державна дума була розпущена. Водночас оголосили про вибори до II Державної думи.

Вибори до **II Державної думи**, на відміну від виборів до I Думи, вже не бойкотувались українськими політичними партіями, але вони віддавали перевагу блокуванню із загальноросійськими ліберальними партіями. Від українських губерній до II Державної думи було обрано 102 депутати. У II Державній думі, яка почала роботу з 20 лютого 1907 р., також склалась **українська фракція — Українська трудова громада**, серед лідерів якої були Ф. Щербина та А. Гриневич. Вона нараховувала 47 депутатів і випускала українською мовою газету “Рідна справа”. Українська трудова громада увійшла у Думі до складу фракції трудовиків, яка виступала за скасування викупних платежів, передачу землі селянам та покращання становища робітників. Українська трудова громада також додавала до цих положень вимогу припинення асиміляторської політики влади щодо української мови та культури. Проте жодного закону, що мав би практичне значення для української справи, Українська трудова громада не виробила. До того ж II Державна дума проіснувала недовго — 3 червня 1907 р. її розігнали.

Робітничий рух у 1905–1907 рр. Особливо гострий характер у роки революції мав робітничий рух, який фактично вперше перетворився на ключовий в антиурядовій боротьбі. Головні робітничі виступи відбувалися поза межами України, оскільки в Росії робітничий клас був чисельнішим, але й українські робітники взяли активну участь у революції 1905–1907 рр. Голов-

ні вимоги робітників на першому етапі революції були у соціально-економічній сфері, а саме: встановлення 8-годинного робочого дня, скорочення робочого дня для жінок та підлітків, покращання умов праці, підвищення зарплати, легалізація профспілок, укладення колективних трудових договорів, заборона самовільних звільнень працівників працедавцем тощо. Основними формами робітничого руху були страйки, демонстрації та збройні виступи.

Вже 12 січня 1905 р. почався перший страйк робітників в Україні — на двох найбільших київських заводах — Південноросійському машинобудівному та на заводі Гретера і Криванека (сучасний завод “Більшовик”). У січні 1905 р. страйки відбулись також на підприємствах Катеринослава, Харкова, Одеси, Житомира, Єнакієвого, Юзівки та інших міст. У лютому робітничі страйки охопили майже всю Україну. Загалом із січня по березень 1905 р. страйки відбулися на 320 промислових підприємствах України, і в них взяло участь понад 140 тис. осіб. З травня 1905 р. робітничі страйки дедалі частіше почали набувати політичного характеру — окрім економічних, робітники почали висувати на чільне місце і політичні вимоги. Підприємці та влада, налякані політизацією робітничого руху, змушені були піти на певні поступки робітникам у соціально-економічній сфері, аби відвернути їх від політичної боротьби — уповноважені представники робітничих колективів увійшли до управлінського апарату підприємств, була підвищена зарплата, скасовані незаконні штрафи, зменшена тривалість робочого дня, відбулося покращання умов праці. Незважаючи на це, робітничий рух продовжував наростати.

Кульмінаційним моментом робітничого руху став загальноросійський жовтневий політичний страйк. Його почали 6 жовтня 1905 р. залізничники Москви, а з 15 жовтня страйк охопив всю країну — було повністю паралізоване залізничне сполучення, страйк охопив понад 2,5 тис. заводів та фабрик; страйкувало понад 2 млн робітників, до яких почали приєднуватися службовці, вчителі, лікарі, інженери, студенти та інші групи населення. В Україні страйкувало понад 120 тис. робітників, головним чином залізничники. У Харкові та Катеринославі 10–12 жовтня з'явилися барикади та відбулися збройні сутички з поліцією та військами. Головними вимогами цього страйку,

окрім економічних, були також і політичні — запровадження демократичних прав і свобод, створення парламенту і рівноправних виборів.

У процесі загальноросійського політичного страйку робітники почали створювати власні органи самоуправління — ради робітничих депутатів, до яких обирали прямим відкритим голосуванням. Ці ради початково виникли у Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Маріуполі, Юзівці, Кременчуці та Єнакієвому, а до 1906 р. вони вже діяли у 50 містах та робітничих селищах України. Ради займалися підтриманням правопорядку в населених пунктах, запроваджували робітничий контроль на підприємствах, 8-годинний робочий день, контролювали ціни у фабрично-заводських крамницях, створювали каси взаємодопомоги.

Поряд із радами виникали і професійні об'єднання робітників (профспілки), першу з яких створили залізничники, а всього до кінця 1905 р. вже нараховувалося близько 80 профспілок (більшість з них була філіалами загальноросійських профспілкових об'єднань).

Імператор Микола II змушений був піти на поступки страйкарям. **17 жовтня 1905 р.** оприлюднили імператорський **маніфест**, який гарантував населенню свободу совісті, слова, друку, зборів, недоторканність особи та приватного майна, а також проголошував скликання загальноросійського парламенту — Державної думи, яка ставала органом законодавчої влади, а чоловіче населення діставало виборче право. Фактично маніфест означав обмеження монархічної влади (хоча і не було прийнято конституцію), легалізацію політичних партій, профспілок та інших об'єднань громадян, рівність конфесій та культур, остаточне скасування обмежень щодо друку мовами національних меншин. Як наслідок, ліберально налаштовані групи (буржуазія, інтелігенція, чиновники, дворянство та підприємці, заможне селянство) відійшли від революції, що послабило революційні сили. Ліберальні та консервативні кола створили свої партії — конституційно-демократичну (кадети) та октябристів, які включились у легальну парламентську роботу. Водночас реакційні сили посилили боротьбу проти революції. Вважаючи ці поступки неприйнятними, вони бажали відновити існуючий до революції лад.

Щоб запобігти спаду революції, РСДРП закликала робітників почати в середині грудня 1905 р. II загальноросійський страйк, який мав перерости у збройне повстання з метою повалення самодержавства. Першими почали страйк 7 грудня понад 100 тис. робітників Москви. 8 грудня їх підтримало 110 тис. робітників Петербурга. Цього ж дня до II загальноросійського страйку приєдналися робітники Катеринослава. Водночас у Москві з 8 грудня почалося збройне повстання, але 19 грудня воно зазнало поразки. Незважаючи на поразку Московського повстання, збройні виступи робітників відбулися в грудні 1905 р. і в містах України. Так, 12–13 грудня відбулися збройні сутички і барикадні бої у Харкові та Катеринославі. В Олександрівську повсталі робітники встановили свій контроль над частиною міста та два дні вели барикадні бої проти урядових військ. Збройні сутички робітників із військами та поліцією сталися також у багатьох містах Донбасу. Особливу гостроту вони мали у м. Горлівка на Донбасі (16–17 грудня 1905 р.).

Але з 1906 р. робітничий рух пішов на спад. Це було викликано посиленням наступу реакції при одночасних поступках робітникам, що відвернуло їх певну частину від участі в революції. Поступова стабілізація економіки також обумовила послаблення робітничого руху. Якщо у 1905 р. в Україні у страйках взяло участь 500 тис. робітників, то у 1906 р. — 100 тис., а у 1907 р. — лише 60 тис.

Селянський рух у 1905–1907 рр. На початку 1905 р. почався також і селянський рух. Селяни вимагали передати їм поміщицькі землі, скасувати викупні платежі та інші феодальні пережитки. Перший великий виступ українських селян відбувся наприкінці лютого 1905 р. у Чернігівській губернії. Тут 3 тис. повсталих селян із кількох повітів прибули у маєток Терещенка (Хутір Михайлівський) і спалили його. Повстанці також захопили худобу, реманент та іншу власність Терещенка, а його землі розпаювали між собою. Виступ супроводжувався актами вандалізму — було знищено зібрання творів мистецтва у резиденції Терещенка, а також обладнання та приміщення цукрового заводу (одного з найкращих в Україні).

До початку весни 1905 р. в Україні відбулося близько 140 селянських виступів, і їх кількість швидко зростала у міру наближення посівної кампанії, оскільки селяни прагнули ще перед

нею захопити поміщицькі землі та започаткувати на них своє господарство. Тому до осені 1905 р. селянські заворушення охопили 64 із 94 повітів Підросійської України, а загальна кількість селянських виступів сягнула 2 тис. Найбільшої гостроти селянські виступи набули у Лівобережній Україні, де особливо відчутним було малоземелля селян. Саме тут відбулись і найбільші селянські заворушення: окрім уже згаданого повстання в районі Хутора Михайлівського, до них належали повстання в селах Вихвост та Великі Сорочинці на Чернігівщині.

У с. Вихвост повсталі селяни у жовтні 1905 р. розгромили маєток та горілчаний завод місцевого поміщика й захопили поміщицьке майно. Але після цього заможні селяни, побоюючись, що біднота потім візьметься і за їхнє майно, а також намагаючись відвернути від себе репресії з боку влади, організували самосуд над ініціаторами цього виступу. 15 найактивніших селян були підступно схоплені своїми заможними односельцями та замордовані.

Особливого драматизму набули події у с. Великі Сорочинці, які сколихнули всю демократичну громадськість Російської імперії і були описані у творі В. Короленка “Сорочинська трагедія”. Тут у грудні 1905 р. місцеві селяни не видали поліції свого односельця Г. Безвіконного, що провадив у селі революційну агітацію. Селяни навіть заарештували місцевого пристава та вигнали із села інших представників влади. 18 грудня у Великих Сорочинцях відбувся 5-тисячний мітинг, на якому селяни обрали революційний орган влади — селянський комітет. Було також прийнято рішення про відмову від сплати податків та віддання новобранців у рекрути, закрито шинки й організовано загони самооборони. 19 грудня селяни відбили перший наступ карателів. Проте 21 грудня до Великих Сорочинців прибув посилений каральний підрозділ, який придушив опір повсталих селян. Після цього всіх селян, зокрема і дітей, зігнали на центральну площу Великих Сорочинців і чотири години змушували стояти на колінах у снігу та дивитись, як катують керівників повстання.

З 1906 р. селянський рух, так само, як і робітничий, пішов на спад. У 1906–1907 рр. відбулось в 1,4 раза менше селянських виступів, ніж у 1905 р. Спад селянського руху був обумовлений скасуванням викупних платежів і початком Столипінської аг-

рарної реформи, яка поліпшила становище селян, а також і жорстокими розправами з повсталими селянами.

Революційні виступи в армії та на флоті. Найбільші виступи в армії та на флоті в роки російської революції 1905–1907 рр. відбулися саме в Україні. Першим найрезонансним виступом було повстання матросів (більшість з яких були українцями) на одному з найсучасніших на той час (спущений на воду у 1904 р.) кораблів Чорноморського флоту — броненосці “Князь Потьомкін Тавричеський”. Повстання почалось у відкритому морі 14 червня 1905 р. у відповідь на жорстоке поводження офіцерів з командою корабля, а останнім поштовхом стало вбивство одним з офіцерів матроса Григорія Вакулечука. Після цього матроси, керовані своїми товаришами-українцями матросом Опанасом Матюшенком та офіцером Олександром Коваленком (член РУП, один із небагатьох офіцерів, що підтримав повстання), роззброїли офіцерів та встановили контроль над кораблем. 15 червня “Потьомкін” прийшов в Одесу, але місцеве революційне керівництво попросило повсталих матросів залишити Одесу, аби уникнути нагнітання ситуації в місті. Тому наступного дня “Потьомкін”, поповнивши припаси, знову вийшов у море. Проти повсталого корабля кинули всю чорноморську ескадру, але екіпажі кораблів відмовилися відкривати вогонь по своїх, і “Потьомкін” пройшов крізь бойові порядки кораблів, вигравши таким чином “німий бій”. Після цього “Потьомкін” ще деякий час курсував у Чорному морі, а коли на кораблі скінчилися продукти харчування, команда корабля прийняла рішення здатися Румунії. 25 червня 1905 р. “Потьомкін” здався румунській владі у порту Констанца.

Другим великим виступом на флоті було повстання матросів у Севастополі 11–16 листопада 1905 р. Першим повстала команда крейсера “Очаків”, а невдовзі до неї приєдналися команди ще 12 кораблів Чорноморського флоту. Повстанці обрали революційне командування, яке очолив лейтенант П. Шмідт. Повстанці встановили свій контроль над портовою частиною міста і вислали ультиматум Миколі II з вимогою негайного скликання Установчих зборів. Проте виступ мав локальний характер. 16 листопада до Севастополя підтягнули вірні уряду війська. Незважаючи на мужній опір, після 13-годинного бою повстання придушили. П. Шмідта та трьох його помічників стратили.

18 листопада 1905 р. відбувся виступ саперного полку в Києві під керівництвом 20-річного підпоручика Б. Жаданівського. До 1 тис. повсталих солдатів приєдналось понад 4 тис. робітників. Колона повстанців рушила до центру міста. На Галицькій площі (нині площа Перемоги) по них відкрили вогонь з верхніх поверхів будинків вірні уряду війська. Робітники почали тікати і зім'яли ряди повсталих саперів, що призвело до значних втрат і швидкого придушення цього виступу. З обох сторін було вбито 250 осіб.

Усього впродовж 1905 р. на території України у революційних виступах взяли участь понад 15 тис. солдатів та матросів. У 1906–1907 рр. революційні виступи в армії та на флоті тривали, зокрема — відбувались виступи у гарнізонах Харкова, Чернігова, Умані, Черкас та інших міст України. Але революційні виступи у військах, так само як і виступи робітників і селян, з 1906 р. різко пішли на спад.

Загалом до середини 1907 р. владі вдалося придушити основні центри революційного руху. Була закрита більшість революційних видань, заарештовані головні революційні лідери, у більшості губерній оголосили военний стан, поступово скасували поступки, зроблені на початку революції. З червня 1907 р. розігнали II Державну думу. Ця подія означала здійснення імператором Миколою II державного перевороту, оскільки, згідно з маніфестом 17 жовтня 1905 р., він не міг змінювати систему управління без згоди парламенту і до того ж порушив гарантовані цим же маніфестом права та свободи громадян.

Отже, революція 1905–1907 рр. зазнала поразки. Проте вона сприяла піднесенню національної свідомості та революційних настроїв. Оскільки ж поразка революції призвела до того, що причини, які її зумовили, не були усунені, то питання нового революційного виступу залишилось справою часу і як показали наступні події — нової революції довелось чекати недовго.

Підросійська Україна у 1907–1914 рр.

Соціально-економічний розвиток України у 1907–1913 рр. Період реакції, який настав у Російській імперії після придушення революції 1905–1907 рр., був пов'язаний із П. А. Сто-

ліпіним, який у 1907–1911 рр. фактично керував Російською імперією.

П. Столипін (1862–1911) походив зі старовинного російсько-го дворянського роду, здобув гарну освіту. В роки революції 1905–1907 рр. був самарським губернатором і відзначився у придушенні революційних виступів. Завдяки своїм здібностям у квітні 1906 р. призначений міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 р. — прем'єр-міністром. Перекоаний монархіст, абсолютну монархію вважав найкращим та єдино правильним політичним ладом для Росії. Тому всю свою діяльність присвятив проведенню реформ, які б поліпшили соціально-економічне становище Росії, але не вели до зміни політичного ладу, а сприяли б його зміцненню.

З метою запобігання новій революції влада повинна була здобути підтримку найчисельнішої суспільної верстви — селянства. З цією метою серед селян треба було створити значний прошарок заможних власників, які б стали опорою монархії. Водночас це дозволило б зняти не лише соціальні протиріччя, а й прискорити економічний розвиток імперії. Саме тому Столипін головним своїм завданням у соціально-економічній сфері визначив проведення аграрної реформи.

Аграрна реформа була започаткована указом від 9 листопада 1906 р. Згідно з цим законом селянам дозволялося виходити з общини і створювати окремі приватні господарства, а також переселятися на околиці імперії. Водночас скасували викупні платежі за землю (саме ці дії значною мірою обумовили відхід селян від революції). Певна обмеженість цього закону виявилась в тому, що селянин мав отримати дозвіл на вихід з общини від самої общини, а також погасити всі свої заборгованості перед нею. Нарешті, закони від 14 червня 1910 р. та 29 травня 1911 р. скасували обов'язковість об'єднання селян в общини — відтепер кожний селянин мав право виходу з общини і наділення землею навіть без згоди общини. Лише угіддя залишались у спільному користуванні.

На жаль, після вбивства Столипіна 1 вересня 1911 р. аграрна реформа практично припинилась. Та, незважаючи на це, Столипінська аграрна реформа мала особливо великий позитивний ефект саме в Україні. 42,4 % всієї купленої селянами в Російській імперії землі припадало на Південну та Лівобе-

режну Україну. На хутори та відруби виселилося понад 50 % всіх селянських господарств України, що входили до общин (тобто вдвічі більше за аналогічний показник по російських губерніях). Особливо багато селянських господарств вийшло з общин на Правобережній та Південній Україні, де сформувався значний прошарок заможних селян (куркулі). Приватні селянські господарства були цілковито зорієнтовані на ринок, і селянин був зацікавлений у підвищенні врожайності, оскільки тепер він ставав повноправним власником своєї землі та результатів своєї праці.

Таким чином, Столипінська аграрна реформа сприяла прискоренню капіталізації та розвитку ринкових відносин на селі, призвела до зростання товарності сільського господарства, впровадження сільськогосподарської техніки, нових методів ведення господарства та нових сільськогосподарських культур. Посівні площі у Підросійській Україні внаслідок цієї реформи зросли на 900 тис. десятин і на 1913 р. становили 22,9 млн десятин. У 1913 р. в Україні було зібрано рекордний врожай — 1,2 млрд пудів зернових, а загальний показник середньорічного валового збору зернових в Україні у 1909–1913 рр. становив 1070 млн пудів, тоді як у 1896–1902 рр. — 775 млн пудів. Третина сільськогосподарської продукції йшла на продаж і становила 25 % від загальноімперського експорту сільськогосподарської продукції, а в експорті зернових — 40 %, цукру — 85 %. Однак чимало селян так і залишились незаможними. Тому соціальні протиріччя на селі не лише не зникли, а й загострилися.

Відтік робочої сили із сіл до міст спричинив швидке зростання чисельності робітничого класу (до 2,7 млн осіб у 1913 р.), що стимулювало розвиток промисловості. Водночас із закінченням у 1908 р. економічної кризи зростають інвестиції у промисловість. При цьому на світовому ринку зросли ціни на сировину, що видобувалась в Україні. Усе це сприяло відродженню промислового виробництва в Україні. З 1910 р. по 1913 р. видобуток вугілля в Донецько-Криворізькому басейні зріс у 1,5 раза, а залізної руди — майже удвічі. В 1,5 раза зросла виплавка сталі та чавуну. Станом на 1913 р. Україна давала 25 % загальноімперського виробництва промислової продукції. Активно розвивалось будівництво залізниць, зростали міста та розширюва-

лась торгівля. Від 70 % до 80 % промисловості належало іноземним монополіям (виняток усе ще становила цукрова промисловість), причому зберігалась тенденція до монополізації та концентрації промислового виробництва. Треба відмітити, що становище робітників у цей період особливо не покращилось і вони продовжили боротьбу за свої права.

Політика Столипіна в національному питанні. У національному питанні П. Столипін був переконаним шовіністом. Він заперечував будь-які права за національними меншинами у сфері освіти та культури і вважав їх іногородцями, які мають бути русифіковані. Тому уряд Столипіна відновив репресії проти української та інших мов і культур, а також політику примусової русифікації. Ця національна політика мала три складові — відповідні урядові постанови, посилення репресій проти лідерів національних рухів і підтримка російських націоналістичних організацій.

Вже в день розпуску II Державної думи (3 червня 1907 р.) Столипін направив телеграму (так званий Столипінський циркуляр 3 червня 1907 р.) до київського генерал-губернатора, в якому вимагав вжити всіх заходів для негайного наведення порядку в регіоні. По всій Україні запроваджено режим воєнного стану. Заборонені видання та продаж україномовної літератури та преси. Лише протягом 1907 р. закрили половину україномовних періодичних видань. Було навіть заборонено видання Євангелія українською мовою, а в публікаціях заборонено вживати терміни “Україна”, “українець”, “український народ” тощо. У 1909 р. III Державна дума прийняла постанову про заборону викладання українською мовою у школах та інших навчальних закладах. Ще з 1907 р. почалося закриття “Просвіт”. Заборонено збір пожертв на спорудження пам’ятника Т. Шевченку на Чернечій горі у Каневі.

20 січня 1910 р. опубліковано ще один циркуляр, яким заборонялася реєстрація будь-яких “іногородницьких” (тобто неросійських) організацій та видань, а також проведення будь-яких урочистостей, пов’язаних із вшануванням діячів української культури. Так, у березні 1914 р. були заборонені урочистості з нагоди 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

Другий напрям політики Столипіна в національному питанні виявився у посиленні переслідування діячів українського на-

ціонального руху. Більшість з лідерів українського національного руху була заарештована або позбавлена можливості нормально працювати.

Третій напрям — підтримка російських націоналістичних організацій, виявився у фінансуванні державою чорносотенних організацій “Союзу російського народу” та “Союзу Михаїла Архангела”, які за потурання влади здійснювали єврейські погроми та нападали на лідерів неросійських організацій. У 1908 р. в Києві була заснована ще одна російська шовіністична організація “Клуб російських націоналістів”, яка робила ставку на поширення російського шовінізму в середовищі освіченої частини населення. Ця організація видавала різноманітну літературу, пресу, організувала лекції, спрямовані проти українців та євреїв, проводила збори пожертв на розвиток шовіністичної роботи. Ще однією шовіністичною російською організацією, яка поєднувала пропагандистські та силові методи у своїй діяльності, було об'єднання шовіністично налаштованих студентів “Двоглавий орел”.

Незважаючи на небажання влади визнавати саме існування українців як окремої нації, “українське питання” продовжувало залишатись одним із найгостріших в Російській імперії у 1907–1917 рр. Зокрема, це питання неодноразово порушувалося під час засідань IV Державної думи (1912–1917). Причому його ставили як депутати-українці, так і депутати від ліберальних російських партій, зокрема кадеги. Група демократично налаштованих російських академіків (О. Шахматов, Ф. Корш, П. Фортунатов, В. Заленський та ін.) у 1908 р. склала спеціальну записку, в якій наголошувалось, що українська мова є цілком самостійною і не повинно створюватися перешкод для її використання. Але російська влада до самої революції 1917 р. продовжувала русифікаторську політику щодо України.

Український національний рух у 1907–1913 рр. Період Століпінської реакції негативно позначився на розвитку українського національного руху. Були втрачені можливості для легальної діяльності українських культурно-освітніх організацій та політичних партій, закривались українські друкарні та періодичні видання, переслідувались діячі української культури. Українські політичні партії з початком репресій втратили біль-

шість своїх активних членів, які або були заарештовані владою, або емігрували. Чимало осіб задля уникнення репресій припинили членство в партіях. Лише з 1911–1912 рр. відбулось деяке поживлення діяльності політичних партій. Воно було пов'язане з певним послабленням репресій після вбивства Столипіна та у зв'язку з кампанією з виборів до IV Державної думи. Здобутком українського руху в цей період було входження у нього представників окремих полонізованих дворянських родів (В. Липинський, М. Тишкевич та ін.), що нагадувало включення до українського руху на межі 50–60-х років XIX ст. групи хлопоманів на чолі з В. Антоновичем.

Репресії змусили українських політиків шукати шляхи до порозуміння та виробляти нову тактику. Наслідком цих пошуків стало створення у Києві 8 вересня 1908 р. позаполітичного об'єднання — **Товариства українських поступовців (ТУП)**. До складу ТУП увійшли лідери більшості українських політичних партій (М. Міхновський, В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов, Є. Чикаленко та ін.). Одним з його лідерів був також М. Грушевський, а офіційним керівником І. Шраг. ТУП складалось із численних місцевих осередків (громад), які діяли у більшості міст України, а також у Москві та Санкт-Петербурзі. У Києві діяв центральний керівний орган ТУП — Рада, склад якої щорічно переобирався. Неофіційним друкованим органом ТУП була газета “Рада” та часопис “Українське життя”. Головними напрямками діяльності ТУП були: консолідація українських політичних сил, сприяння розвитку української культури та кооперативного руху. Кінцева мета ТУП полягала у встановленні в Російській імперії республіки, прийняття конституції та надання Україні національно-територіальної автономії у складі демократичної Росії.

Треба також зазначити, що посилення репресій проти української культури призвело до наростання серед українських політиків Підросійської України антиросійських настроїв, які хоча і не стали домінуючими, але свідчили про радикалізацію українського політичного руху. Так, у 1913 р. Д. Донцов видав брошуру “Сучасне політичне становище української нації і наші завдання”, в якій він висунув “ідею сепарації” — заклик до українців у майбутньому конфлікті між Німеччиною та Росією виступити проти останньої і відокремитись від Росії.

Західна Україна у другій половині XIX — на початку XX ст.

Політична система та адміністративний устрій. Після поразки революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії перемогла реакція, яка тривала до середини 1860-х років і призвела до застою в усіх сферах життя, що посилювало відставання Австрії від провідних країн Європи. Наслідком такої політики стали поразки Австрійської імперії у війнах із Сардинським (1859) та Пруським (1866) королівствами. Загроза остаточного відсунення на другорядні позиції та перетворення на об'єкт територіальних зазіхань сусідів змусили правлячі кола Австрійської імперії вдатися до проведення ліберальних реформ.

20 жовтня 1860 р. було видано Федеративну конституцію, відповідно до якої передбачався поділ законодавчої влади між імператором, рейхстагом та провінційними сеймами. У 1867 р. з'явилася нова конституція, яка гарантувала демократичні права та свободи, зокрема вона проголосила захист приватної власності, рівність громадян, відкритість та змагальність судового процесу, свободу слова, рівність культур, мов та релігій. Це сприяло нормальному розвитку культури та мов усіх національностей імперії, а також прискорило перехід до капіталізму та ринкової економіки. У 1868 р. Австрійська імперія надала широку автономію Угорщині і перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську імперію. В австрійській частині імперії залишились Галичина та Буковина, а Закарпаття перейшло до угорської частини, що посилювало мадяризацію населення. Недоліком політичної реформи було те, що вибори до загальноімперського двопалатного парламенту — рейхстагу та крайових сеймів здійснювалися за високим майновим цензом, що позбавляло виборчих прав значну частину населення. Лише у 1907 р. було запроваджене загальне пряме виборче право при таємному голосуванні.

У 1860-х роках було також проведено адміністративну реформу та розширено місцеве самоврядування. Для управління містами замість призначуваних владою магістратів у 1870 р. були створені виборні міські ради як органи самоуправління. Замість станового сейму з 1861 р. у Галичині та на Буковині почали скликати регіональні органи самоврядування — крайові сей-

ми, які діяли до 1914 р. і стали школою політичної боротьби для західних українців. Вимогу поділу Галичини на польську та українську провінції австрійська влада так і не задовольнила. Водночас у 1849 р. від Галичини відокремили Буковину та виділили її в окрему провінцію, провідні позиції у якій зайняли румуни. Закарпаття, яке під час революції 1848–1849 рр. стало окремим автономним Ужгородським округом, у 1860-х роках знову приєднали до Пожонського (Братиславського) намісництва, провідні позиції в якому належали угорцям.

Чисельність та етнічний склад населення. Населення західноукраїнських земель з кінця XVIII і до початку XX ст. зросло у 3,5 раза і на 1910 р. сягнуло 8 млн осіб. Як і раніше, близько 70 % населення Західної України становили українці. Крім українців, тут проживали чисельні групи представників інших національностей. У Східній Галичині близько 23 % населення становили поляки (у Західній Галичині вони взагалі були найчисельнішою національною групою), у Північній Буковині — близько 35 % населення становили румуни, а угорці на Закарпатті — 26 %. Частка євреїв у населенні різних районів Західної України коливалась від 13 % до 15 %. Понад 85 % населення Західної України на початку XX ст. проживало в селах. Причому 90 % селян становили українці, натомість у містах домінували поляки, євреї, румуни, німці та представники інших національностей. Отже, в Західній Україні міста залишались неукраїнськими і виступали засобом асиміляції українців. Крім цього, частка українців у населенні Західної України постійно зменшувалася внаслідок переселення до регіону представників інших національностей та міграцій самих українців — чимало з них виїздило на сезонні підробітки (до Німеччини, Італії, Росії, до інших регіонів Австро-Угорщини), а також емігрувало (до Канади, США, Бразилії та Аргентини). До 1914 р. із Західної України виїхали близько 1 млн українців.

Розвиток сільського господарства. Реформа 1848 р., незважаючи на збереження багатьох пережитків феодалізму, прискорила розвиток капіталізму в сільському господарстві західноукраїнських земель. Виробничі сили отримали можливість для інтенсивнішого розвитку, селяни стали особисто вільними, а їх швидке розорення сприяло виникненню армії найманих робітників.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві Західної України відбувався так званим пруським шляхом. На практиці це означало повільну еволюцію поміщицьких господарств у капіталістичні, тривале збереження різних форм феодальної залежності селян, подальше обезземелення та зубожіння селянства. Так, якщо у середині 1840-х років у Східній Галичині бідняцькі господарства (які мали до 5,75 га землі) становили 66,3 % всіх селянських господарств, середняцькі (5,75–11,5 га) — 25,4 %, а заможні (понад 11,5 га) — 8,3 %, то до кінця XIX ст. кількість бідняцьких господарств зросла до 80 %, а середняцьких та заможних зменшилась до 14,6 % та 5,1 % відповідно.

Значну допомогу українському селянству у зміцненні економічного становища надав кооперативний рух. Його засновниками були В. Нагірний та Є. Олесницький. Засноване за ініціативи В. Нагірного 1883 р. у Львові кооперативне торговельне товариство “Народна торгівля” до кінця XIX ст. створило в Галичині та Буковині розгалужену мережу крамниць. Найбільше кооперативне об’єднання Галичини — Крайовий ревізійний союз станом на 1913 р. об’єднав близько 600 кооперативів, а Руський ревізійний союз — 100 кооперативів. Загалом на 1913 р. в Західній Україні діяло близько 1,5 тис. українських кооперативів, з них 1,2 тис. в Галичині, понад 200 — на Буковині і кілька на Закарпатті.

Сільськогосподарські кооперативи займались скуповуванням у селян сільськогосподарської продукції за ринковими цінами, натомість постачали їх сільськогосподарською технікою, інвентарем, добривами, насіннєвим матеріалом, а також організували мережу крамниць, у яких товари продавалися без значних накруток, як це робили лихварі.

Таким чином, кооперативи сприяли зміцненню селянських господарств, підвищенню сільськогосподарської культури, витісненню євреїв-лихварів та представників інших національностей зі сфери торгівлі та поліпшення забезпечення населення західноукраїнських земель різними товарами за помірними цінами.

Розвиток промисловості і торгівлі. Внаслідок колоніального становища розвиток промисловості на західноукраїнських землях у другій половині XIX — на початку XX ст. відбувався повільними темпами. Відповідно і промисловий переворот, який

у Західній Україні почався в середині XIX ст., затягнувся до кінця 1880-х років. Характерними рисами промислового сектора залишались відсутність значних промислових об'єктів, існування кустарних ремесел. Гальмувалося будівництво підприємств переробної промисловості. Майже весь сектор промисловості та торгівлі контролювали німці, поляки, євреї, угорці, а також французи та англійці, які вкладали свої капітали переважно у видобувну промисловість, що вело, так само як і в Підросійській Україні, до викачування із Західної України за безцінь її природних ресурсів. Підприємства з українським капіталом у промисловому секторі економіки залишались рідкістю.

З другої половини XIX ст. у Східній Галичині набирає розвитку газова та нафтова промисловість. Із 1869 р. від ручних методів видобутку нафти почали переходити до буріння за допомогою парових машин, а з 1877 р. застосовується глибинне буріння. Як наслідок, якщо у 1874 р. в Галичині було видобуто 20,9 тис. т нафти, то у 1900 р. — 326,3 тис. т, що становило 5 % світового видобутку нафти. Винайдення способу отримання з земного воску нафтоїну дало поштовх розвитку озокеритної промисловості. Вже у 1873 р. було видобуто 9 тис. т озокериту, і в подальшому цей показник постійно зростав. У Золочівському, Снятинському, Коломийському та Жовківському повітах розвивалась кам'яновугільна промисловість. З 1870-х до 1890-х років видобуток вугілля зріс тут з 72 тис. т до 506,3 тис. т. Розвивалось і солеваріння. У Східній Галичині діяло 9 солеварень, на яких видобуток солі зріс з 69,9 тис. т у 1865 р. до 145,8 тис. т у 1900 р. На Закарпатті видобуток солі в 1900 р. становив 5,9 тис. т.

У Західній Україні на базі великих лісових ресурсів розвивалася лісопильна промисловість, але більшість заготовленої на Закарпатті та в Галичині деревини сплавлялась річками до Угорщини, де вона надходила на деревообробні заводи, а продукцію відправляли до Німеччини, Італії, Франції, Англії і Туреччини.

Виробництво готової продукції взагалі було слабо розвинуто, в чому виявлявся колоніальний статус західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії. У 1890 р. в Східній Галичині діяло лише 4 металургійні підприємства, на яких працювало 70 робітників, та 13 машинобудівних підпри-

емств; на Закарпатті — 13 дрібних залізоплавильних і металобробних заводів.

Монополії, що виникли в Західній Україні на межі XIX–XX ст., належали іноземному капіталу і діяли переважно у нафтовій, хімічній та деревообробній промисловості. Найбільшими серед них були Мундус, Сольва, Галичина та Галицько-Карпатське товариство.

У торгівлі значну роль відігравали ярмарки та щоденні торги, але з кінця XIX ст. почала зростати роль постійно діючих торговельних закладів, яких на початку XX ст. функціонувало понад 2 тис. Розвитку торгівлі сприяла діяльність кооперативів і кредитових спілок. Інтенсифікувались економічні зв'язки із центральними провінціями Австро-Угорщини, що свідчило про включення західноукраїнських земель до загальноімперського ринку. Швидко розвивалися також і торговельні контакти з Німеччиною, Італією, балканськими країнами та Росією. Причому західноукраїнські землі виконували роль своєрідного перевалочного пункту в торгівлі Австро-Угорщини та інших європейських країн з останньою. Важливого значення набуло транспортування товарів по Дністру до чорноморських портів. Функціонували і традиційні сухопутні торговельні шляхи, що пов'язували Західну Україну з іншими європейськими регіонами: через Львів на Краків та Відень, з Бродів до Наддніпрянщини та ін. Велике значення для збільшення вантажоперевезень мало будівництво залізниць, яке розпочалось у 50-х роках XIX ст. У 1859 р. почала функціонувати залізниця між Краковом та Перемишлем. На початку 1860-х років її подовжили до Львова, а потім — до Чернівців. На кінець XIX ст. загальна протяжність залізничних колій в Західній Україні становила близько 3 тис. км. Але, на відміну від інших країн Європи, де поява залізниць прискорювала економічний розвиток і вела до здешевлення вартості продукції, у Західній Україні залізниця відіграла іншу роль. Тут залізничне сполучення призвело до заповнення місцевого ринку дешевими промисловими товарами з Центральної та Західної Європи, а отже — до розорення власного виробника.

Український суспільно-політичний рух. Особливістю розвитку західноукраїнського суспільства другої половини XIX — початку XX ст. була поступова втрата ілюзій минулого, зміцнення української самосвідомості та політизація. Центром україн-

ського національно-визвольного руху з другої половини ХІХ ст. остаточно стає Східна Галичина. Це було обумовлено тим, що тут проживала найбільша частка українців з-поміж усіх західноукраїнських земель і серед них було чимало представників уніатського духовенства та інтелігенції — головних сил національного відродження; а Австро-Угорщина проводила щодо українців значно ліберальнішу політику, порівняно з Російською імперією.

У другій половині ХІХ ст. український суспільно-політичний рух у Західній Україні був представлений трьома течіями — москвофіли, народовці, радикали.

Першим у 1850-х роках сформувався москвофільський напрям. Він був обумовлений тим, що австрійська влада не виконала обіцянок, узятих під час революції 1848–1849 рр., а також тим, що на той час Росія була єдиною незалежною слов'янською країною і тому сприймалася серед політичної еліти ряду слов'янських народів як єдина сила, що може захистити слов'янство. Соціальна база москвофільського руху складалась з поміщиків та незначної частини уніатського духовенства і консервативної частини інтелігенції. Москвофіли не мали великої підтримки в масах, але спромоглися розгорнути широку агітацію та видавали свою періодику (газети “Слово”, “Наука”, “Новий пролом”, “Галичанин”, “Буковинська зоря”, “Руська правда” і журнал “Наука”). У 1870 р. москвофіли створили свою першу політичну організацію в Галичині — Руську раду. Лідерами москвофілів були Д. Зубрицький, І. Наумович та А. Добрянський. Москвофіли заперечували наявність окремого українського народу і заявляли, що українське населення Західної України є частиною російського народу, а тому недоцільно розвивати українську мову та культуру. Натомість вони намагались поширювати російську культуру та мову, хоча не знали її, а тому на практиці ці їхні прагнення призводили до численних курйозів. Наприклад, мова, якою вони писали власні твори і яку вони вважали російською, насправді являла собою суміш українських, польських, російських та церковнослов'янських слів і дістала назву “язичіє”. Москвофіли отримували фінансову підтримку від російського уряду, а тому досить скоро до табору москвофілів прийшло чимало безпринципних людей, які прагнули тільки наживи. Усе це стало досить очевидним, і тому відштовхнуло від москвофілів

більшість українців. З іншого боку, влада вбачала у москвофілах агентів Росії, які намагаються відділити Західну Україну від Австрії та приєднати її до Росії, і почала переслідувати їх. Тому з 1880-х років москвофільський рух пішов на спад. До того ж чимало лідерів москвофілів емігрувало до Росії.

Друга течія українського суспільно-політичного руху, що вступила у боротьбу з москвофілами, дістала назву народовської, оскільки послідовники цієї течії виступали за розвиток народної культури та національної самосвідомості народних мас. Народовський рух складався з національно свідомої західноукраїнської молоді. Він виник на початку 1860-х років, коли група української молоді заснувала у Львові першу в Західній Україні українську молодіжну нелегальну організацію, яка за зразком українського національного руху Наддніпрянщини дістала назву громади. Невдовзі аналогічні громади виникли у Перемишлі, Тернополі, Самборі та інших містах Східної Галичини, а згодом — і в Північній Буковині. Народовці стали на захист культурних та економічних прав українців, доводили самостійність українського народу та єдність західних і східних українців. Народовці збирали та вивчали пам'ятки української історії та фольклору, вели просвітницьку та культурну роботу серед українських селян, видавали україномовну літературу та періодику (журнали “Зоря”, “Вечорниці”, “Мета”, “Правда” та газети “Діло” і “Буковина”). Вони використовували правопис, розроблений П. Кулішем — так звану кулішівку. Піддавали гострій критиці москвофілів за їх заперечування самостійності української нації та русифікаторську політику.

У 1864 р. народовці створили у Львові перший український професійний театр, у 1868 р. — культурно-освітнє товариство “Просвіта”, у 1873 р. — Літературне (з 1892 р. — наукове) товариство ім. Тараса Шевченка, у 1881 р. — Руське педагогічне товариство, яке сприяло розвитку української освіти. У 1880 р. за ініціативи народовців у Львові відбулося всенародне віче. У ньому взяло участь 2 тис. осіб із навколишніх сіл, що засвідчило сприйняття пропаганди народовців у найширших верствах українського суспільства. В 1885 р. у Львові створено головний керівний орган народовського руху — Народну раду, яку очолив Ю. Романчук. Народна рада оголосила себе спадкоємицею Головної Руської ради, що виникла під час революції 1848–1849 рр., спри-

яла консолідації та координації сил народовського руху і протистояла москвофільській Руській раді. Лідерами народовців були: син М. Шашкевича — Володимир Шашкевич, В. Барвінський, Ю. Романчук, Д. Танячкевич, на Буковині — С. Смаль-Стоцький та М. Василько, на Закарпатті — Ю. Жаткович та А. Волошин.

У 1890-х роках народовський рух почав втрачати популярність серед населення Західної України. Це було обумовлено тим, що нові життєві реалії вимагали рішучіших дій, і насамперед в економічній та соціальній сферах. Натомість народовці, які стверджували безкласовість української нації, були, відповідно, і проти боротьби в соціальній та економічній сферах. Окрім цього, сам народовський рух зазнав розколу на угодовську та радикальну течії. Цей розкол був викликаний тим, що у 1890 р. частина лідерів народовців проголосила політику “нової ери”, суть якої полягала у відмові від ідеї самостійності в обмін на поступки влади у культурній сфері та у співпраці з австро-угорською владою та поляками. Проте цей компроміс не приніс українцям особливої користі. А запекла боротьба між українцями та поляками під час виборів 1897 р. остаточно підірвала віру у можливість українсько-польського порозуміння і змусила українців створювати нові активніші та радикальніші організації для захисту своїх прав. До цього українців підштовхувала й інтенсифікація загальноєвропейського контексту розвитку суспільного руху. Знову виразниками нових прагнень виступила молодша генерація української інтелігенції.

Лідерами течії нового українського руху, який дістав назву радикального і виник у другій половині 1870-х років на базі народовського, були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович та Є. Левицький. Їхнім ідейним натхненником був М. Драгоманов. Головна відмінність між народовцями та радикалами полягала в тому, що, на відміну від народовців, які обмежували свої вимоги сферою освіти та культури, радикали почали боротьбу за політичні та соціальні права українців і підійшли до ідеї політичної самостійності України.

Радикали вели активну пропагандистську роботу серед селян. Окрім видання газет та журналів, вони поширювали серед селян брошури, в яких у популярній формі розкривали вади існуючого ладу та пропонували шляхи їх подолання. Ради-

кали також почали брати під свій контроль українські культурно-просвітні установи, усуваючи з них москвофілів та народців.

У 1890 р. у Львові представники радикальної течії створили першу українську політичну партію — **Русько-українську радикальну партію (РУРП)**. Її лідерами були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович та Є. Левицький. Програма РУРП складалася з двох частин — програми-максимум і програми-мінімум. Програма-мінімум передбачала передачу селянам землі шляхом викупу за допомогою кредитових союзів, а програма-максимум передбачала встановлення рівності громадян, республіканську форму правління та автономію західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини. Члени РУРП вели велику агітаційну роботу серед українського селянства Галичини, прагнучи надати їхній боротьбі організованості та політичної зрілості. З цією метою РУРП почала видавати для селян газети “Хлібороб”, “Громада” та брошури, в яких критикувала існуючий в Австро-Угорській імперії суспільно-політичний лад, засуджувала національне гноблення.

Із середини 1890-х років РУРП, яку поповнили молоді члени (Ю. Бачинський, В. Будзинський, О. Колесса), виступила за незалежність України. У 1896 р. Ю. Бачинський видав брошуру “Україна irredenta” (“Україна уярмлена”), в якій уперше було чітко сформульовано ідею політичної незалежності України. Проте більшість старого складу РУРП не підтримала програми Бачинського. Як наслідок, прибічники Бачинського у 1899 р. вийшли з РУРП і створили **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**. Лідери УСДП Бачинський, Ганкевич, Витик та Охрімович виступали за рівність громадян, захист прав працівників, побудову соціалізму шляхом реформ та створення незалежної української держави — Української Республіки. Проте головною складовою у програмі УСДП поступово стали соціалістичні гасла, які не цілком відповідали інтересам українців і мали популістський характер, а тому УСДП не здобула особливої підтримки серед населення.

У 1899 р. в Галичині була створена ще одна українська політична партія — **Українська національно-демократична партія (УНДП)**. Вона складалася з найактивнішої частини РУРП, яка не сприймала як старої тактики РУРП, так і марксистської ре-

цепції соціалізму, властивої для УСДП. Серед її засновників були І. Франко, Є. Левицький та М. Грушевський, який з 1894 р. переїхав до Галичини. Програма УНДП передбачала: сприяння прищепленню почуття єдності українцям, домагання автономії для українських земель, а в подальшому — об'єднання всіх українських земель у незалежну соборну Українську державу. Засновники УНДП також ставили собі завдання об'єднати всі прошарки українського суспільства навколо ідеї української державності. На місцях були створені філіали УНДП — Повітові народні комітети, що сприяло зближенню партії з масами та перетворенню її на найбільш активну та впливову українську політичну партію в Західній Україні.

Окрім українських політичних партій соціалістичного спрямування, в Галичині виникали і партії консервативної спрямованості, наприклад, **Католицький русько-народний союз (1896)**, який у 1911 р. перейменували на **Християнсько-суспільну партію (ХСП)**. ХСП виступала за збереження існуючого суспільно-політичного ладу при поступках українцям у сфері освіти і культури та за співпрацю з австро-угорською владою та поляками.

У 1900 р. свою партію створили також москвофіли. Вона дістала назву **Руська народна партія**, спиралась на консервативну частину буржуазії, інтелігенції та уніатського духовенства і виступала за русифікацію освіти та культури, а в соціально-економічній сфері — за поліпшення становища селянства шляхом надання йому дешевих кредитів для придбання землі.

Українські партії, хоча і пізніше, ніж у Галичині, почали створюватись також і на Буковині. Це були: **Радикальна партія (1906)** та **Національно-демократична партія (1907)**. За програмними положеннями обидві партії були близькими до УНДП.

Найгірше справа з розвитком української культури та національної свідомості стояла на Закарпатті. Тут відбувалась тотальна мадяризація: всі посади займали угорці, другою після німецької була угорська мова, з існуючих станом на 1883 р. 282 українських шкіл до 1914 р. не залишилось жодної. Внаслідок посилення наступу угорців і вузької бази національно свідомої інтелігенції на Закарпатті не було створено жодної української політичної партії, що ускладнювало самоорганізацію українських патріотичних сил і можливість активної їх боротьби

за свої права. Серед української інтелігенції переважали москвофіли. Нечисленна група українофілів на чолі з А. Волошиним об'єдналась навколо часопису “Наука”.

Західноукраїнські політичні партії надавали підтримку своїм колегам із Наддніпрянщини, а також виступили з ініціативою активного залучення молоді у політичне життя і з початку ХХ ст. почали створювати українські молодіжні спортивні та національно-культурні організації. У 1900 р. була створена “Січ” і завершилось оформлення товариства “Сокіл”. У 1911 р. створено “Пласт”, а в 1912 р. організацію “Січові стрільці”. Ці організації надавали можливість українській молоді пройти фізичне загартування у процесі тренувань та під час тренувальних зборів, а також проводили патріотичне виховання. Організація “Січових стрільців”, по суті, готувала кадри для майбутньої української армії, проводячи військову підготовку молоді.

Таким чином, український суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях із 1890-х років вступив у фазу створення політичних партій та висунення ідеї соборності та політичної незалежності України. Така радикалізація вимог поєдналась із значним поширенням ідей українського руху серед всіх верств західноукраїнського суспільства.

Українська культура (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)

Освіта. Освіта на середину ХІХ ст. і далі залишалася малодоступною для населення. Тому з початком лібералізації в Російській імперії після приходу до влади Олександра ІІ посилювався рух за реформу освіти. Це було обумовлено як пробудженням свідомості самого суспільства, так й інтересами держави, яка відчувала гостру нестачу кваліфікованих кадрів. Спочатку ініціатива у покращанні ситуації в освіті належала громадськості. Це виявилось у розширенні мережі приватних навчальних закладів і створенні за зразком інших європейських країн недільних шкіл. Останні працювали у вихідні (звідси їх назва), і в них здійснювалося безкоштовне навчання

дорослих. Часто мовою викладання у них була українська. Перша недільна школа була заснована 1859 р. в Києві, а за рік їх в Україні діяло 110. Але у 1862 р. влада заборонила діяльність недільних шкіл. Після цього ініціатива у реформуванні освіти повернулася до влади.

У 1863–1869 рр. було проведено освітню реформу, яка полягала в уніфікації системи освіти, ліквідації станових привілеїв при вступі до навчальних закладів та розширенні мережі останніх. До кінця XIX ст. кількість народних училищ зросла у 13 разів і становила 17 тис., але вони охоплювали лише близько 30 % дітей шкільного віку. Після земської реформи 1864 р. чимало початкових шкіл у сільській місцевості відкривалися також коштом земств. До кінця XIX ст. земства заснували (в Лівобережній Україні) понад 3 тис. шкіл. Середньоосвітні заклади в Підросійській Україні наприкінці XIX ст. склалися зі 129 гімназій, 19 реальних та 17 комерційних училищ, а також двох ліцеїв (Рішельєвського та Ніжинського) і кадетських корпусів. Реальні та комерційні училища надавали професійну освіту. В ліцеях готували викладачів, а в кадетських корпусах — офіцерські кадри. Наприкінці XIX ст. Ніжинський ліцей перетворився на Історико-філологічний інститут і фактично його прирівняли за статусом до університетів.

У системі вищої освіти до двох існуючих з першої половини XIX ст. університетів додався заснований 1865 р. в Одесі Новоросійський університет. Університетський статут 1863 р. надав університетам значну автономію. Відтепер університети могли самі обирати керівництво, проводити ротацію кадрів, знімався поліцейний контроль тощо.

Наприкінці XIX ст. в Підросійській Україні було засновано низку вищих спеціальних навчальних закладів. Це: Київський політехнічний інститут, Технологічний та Ветеринарний інститути у Харкові, Вище гірниче училище у Катеринославі, Сільськогосподарський інститут в Одесі.

Для здобуття вищої освіти жінками у 1870-х роках були створені Вищі жіночі курси у Києві та Харкові. Їх програми дублювали університетські, і викладання на цих курсах здійснювали переважно університетські викладачі. З 1870 р. діяли державні жіночі гімназії та прогімназії, термін навчання в яких становив 8 та 4 роки відповідно.

У період правління в Російській імперії Олександра III (1881–1894) відновилася реакційна політика, зокрема і щодо освіти. Університетський статут 1863 р. було замінено реакційним статутом 1884 р., який проіснував без змін до 1905 р. і ліквідував автономію університетів, посилив поліцейний контроль як за викладачами, так і за студентами, скасував виборність посад в університетах. У другій половині 1880-х років було ліквідовано Вищі жіночі курси, і таким чином жінки знову втратили можливість здобувати вищу освіту. У 1887 р. було видано закон “Про куховарчиних дітей”, яким заборонявся вступ до гімназій, а отже і до університетів вихідцям із малозабезпечених сімей. Вся освіта була російськомовною.

Лише в період російської революції 1905–1907 рр. в освіті відбулися демократичні зрушення. Зокрема, у початкових школах навчання переводилось на українську мову, а в університетах Києва, Харкова та Одеси вводилися курси історії України, української мови та літератури. Почалось обговорення необхідності прийняття нового демократичного університетського статуту. Проте після поразки революції всі ці позитивні досягнення були ліквідовані.

Станом на 1914 р. лише 22 % населення Підросійської України мало освіту. В 1913 р. на українських землях, що перебували під владою Російської імперії, функціонували 18,7 тис. початкових шкіл, лише 452 середніх навчальних заклади, в яких навчалось 140 тис. учнів, та 19 вищих навчальних закладів, де навчалось 26,7 тис. студентів. При цьому значну частку серед тих, хто здобував освіту (особливо вищу) в Підросійській Україні, становили неукраїнці, і тут не було жодного навчального закладу з українською мовою викладання.

На західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорської імперії, ситуація у сфері освіти була дещо відмінною. 1869 р. в Австро-Угорщині проведено освітню реформу, відповідно до якої навчальні заклади остаточно відокремлювались від Церкви і запроваджувалось обов’язкове початкове навчання дітей віком від 8 до 14 років. Австро-угорська влада також не перешкождала розвитку початкової освіти національними мовами. Завдяки цьому українські культурні товариства почали створювати власним коштом школи з українською мовою навчання в Галичині та на Буковині.

У 1875 р. в Чернівцях був заснований університет. І хоча викладання в ньому здійснювалося німецькою мовою, однак серед студентів було чимало українців. При Чернівецькому університеті створили кафедру української мови та літератури, яку 1885 р. очолив виходець із Галичини і щирий український патріот С. Смаль-Стоцький. А при Львівському університеті створена кафедра української історії, яку 1894 р. очолив М. С. Грушевський. В 1877 р. у Львові відкрили Політехнічний інститут, а в 1897 р. — Академію ветеринарної медицини. Але хоча ситуація з освітою в Західній Україні і була кращою, ніж у Наддніпрянщині, проте і тут рівень освіченого населення залишався недостатнім. Так, у Галичині освіту мали близько 34 % населення, а в Буковині — 25 %. До 1914 р. українцям вдалося створити: у Галичині 2510 україномовних початкових шкіл, 12 гімназій, 4 учительські семінарії та 1 лицей з українською мовою викладання, а також заснувати Вищий музичний інститут у Львові (1905) і забезпечити 7 кафедр у Львівському університеті, а “Просвіта” заснувала близько 3 тис. бібліотек. На Буковині було створено 216 початкових україномовних шкіл, 1 учительську семінарію, 2 гімназії з українською мовою викладання і 2 німецько-українські, а також кафедру української літератури у Чернівецькому університеті. Натомість у Закарпатті вся освіта була переведена на угорську мову.

Історія. В. Б. Антонович став засновником Київської історичної школи. Своїм учням він пропонував досліджувати історію окремих регіонів, тому заснована ним історична школа дістала також назву обласницької. Антонович продовжив наукове доповнення концепції історії України, розробленої Максимовичем, і створив завершену схему історії України: додержавний період — Київська Русь — Галицько-Волинська держава — Литовсько-Руська держава — період козаччини. Антонович науково обґрунтував українську належність Київської Русі та значний вплив руського (українського) елементу на розвиток Великого князівства Литовського, внаслідок чого він іменував цю державу Литовсько-Руською. З 1870 р. і до своєї смерті (1908) він викладав історію в Київському університеті.

Окрім Антоновича та його учнів, в Україні в другій половині XIX ст. плідно працювали й інші історики, а саме — М. І. Кос-

томаров (вивчав історію козацтва), І. В. Лучицький (вів дослідження історії західноєвропейських країн епохи Середньовіччя та Нового часу), О. Я. Єфименко (перша жінка, що стала доктором історичних наук в Російській імперії, вивчала українську середньовічну історію), Ф. Вовк (археолог, антрополог) та інші. Зусиллями українських істориків того часу значно доповнено картину історичного минулого України, відкрито і залучено до наукового обігу значний масив джерел і пам'яток археології. Археолог В. Хвойка у 1893 р. відкрив Трипільську культуру. В західноукраїнських землях у цей час плідно працював дослідник української соціально-економічної історії епохи феодалізму В. Барвінський, розпочав наукову кар'єру найавторитетніший фахівець з історії Галицько-Волинської держави І. Крип'якевич. Вивченню української історії приділяв велику увагу також І. Франко.

Філологія та літературознавство. Українські філологи вивчали як українську, так і західноєвропейські мови, фольклор та літературу. Причому ці дослідження мали порівняльний характер. Професор Київського університету М. П. Дашкевич довів, що українські думи виникли на основі давньоруських билин, що свідчить про тяглість українського культурного розвитку від часів Київської Русі до епохи козацтва і про українську належність самої Київської Русі; а також довів зв'язок сюжетних ліній українського фольклору з фольклором інших європейських народів. П. Житецький також вивчав український фольклор та пам'ятки писемності. Професор Харківського університету О. Потебня вивчав історичний розвиток української мови та літератури, розпочав створення словника української мови. О. Потебня також створив оригінальну концепцію, пов'язану з філософським трактуванням мови. А. Кримський започаткував вивчення східних мов в Україні. Значний внесок у вивчення українського фольклору та пам'яток літератури зробив російський вчений, який жив і працював у Києві, М. Петров. У Західній Україні найбільшим дослідником історії української мови, літератури та фольклору був І. Франко.

Філософія. Українські філософи тяжіли до християнства та виступали спадкоємцями та продовжувачами традицій української філософської думки XVII–XVIII ст. Це особливо яскраво позначилось на творчості Ф. Кістяківського та П. Юркевича,

який розробив оригінальну філософську концепцію, що дістала назву “філософії серця”. Таким чином засвідчувалась тяглість і безперервність наукових студій в Україні.

На початку ХХ ст. сформувалась Київська філософська школа, до якої належали М. Бердяєв, Л. Шестов та ін.

Природничі та точні науки. Наприкінці ХІХ ст. потужного імпульсу для розвитку в Україні отримали природничі та точні науки, що було обумовлено нагальними запитамі суспільства і відповідало загальносвітовим тенденціям у розвитку науки. Причому українські вчені здійснили важливі відкриття, що вплинули на розвиток цих наук у загальносвітовому контексті.

Професор Харківського університету М. Бекетов заснував нову науку — фізичну хімію. У Київському університеті працювали відомий геолог К. Феофілактів, географи А. Краснов та В. Докучаєв. Українські вчені-ботаніки С. Навашин та В. Липський одними з перших зробили докладний науковий опис флори Середньої Азії, Індонезії та Північної Африки.

Професор Одеського університету І. Мечников став засновником порівняльної патології, еволюційної ембріології та мікробіології, створив теорію утворення багатоклітинних організмів з одноклітинних та вчення про імунітет. Разом із М. Гамалією у 1886 р. І. Мечников відкрив в Одесі другу у світі пастерівську бактеріологічну лабораторію для щеплення проти сказу. Через постійні переслідування І. Мечников був змушений виїхати до Франції. Він першим з українців отримав Нобелівську премію (1908).

Учень І. Мечникова М. Гамалія започаткував у Російській імперії щеплення від чуми, холери та тифу. Інші українські вчені-медики (Д. Заболотний, В. Високович, В. Хавкін) також приділяли велику увагу пошукам ефективних методів запобігання та боротьби з різними епідеміологічними захворюваннями.

Хірург Ю. Шимановський винайшов чимало медичних інструментів. Його праця “Операції на поверхні тіла” стала головним посібником з хірургії і здобула світове визнання.

Професор Київського університету М. Авенаріус став засновником школи молекулярної фізики. О. Ляпунов (Харків) створив теорію стійкості та рівноваги руху механічних систем. Професор Київського університету М. Ващенко-Захарченко був автором університетських курсів з математики, а професор В. Єрмаков створив власну математичну школу у Київському

університеті. В Західній Україні талановитий учений І. Пулюй першим дослідив рентгенівські промені і теоретично обґрунтував можливість ядерної реакції при розщепленні ядра. Водночас він був знавцем багатьох мов і виступив одним з авторів першого наукового перекладу Біблії українською мовою.

Література. П. Куліш став засновником такого жанру в українській літературі, як історичний роман (“Чорна рада”), Марко Вовчок (Марія Вілінська) — перекладачка та засновниця соціальної повісті (“Інститутка”, “Народні оповідання”). І. Нечуй-Левицький першим з українських письменників почав описувати міське життя (повість “Хмари”), а також був автором численних прозових творів, присвячених соціальним протиріччям на селі (“Микола Джеря”, “Кайдашева сім’я”). Соціальна тематика займала ключове місце і в творчості інших українських письменників, зокрема, П. Мирного (П. Рудченка) (роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, повісті “Голодна воля”, “Повія”), П. Грабовського (прозові твори “Кобза”, “Пролісок”), Лесі Українки (Л. Косач-Квітка). В Галичині українську літературу розвивали І. Франко, М. Павлик, Н. Кобринська, С. Воробкевич. На Буковині у другій половині XIX ст. також сформувалася плеяда талановитих українських письменників: Ю. Федькович — творець української психологічної новели, автор численних прозових творів на соціальну тематику, зокрема, “Хто винний?”, “Серце не навчити”; В. Стефаник (“Моє слово”, “Синя книжечка”, “Камінний хрест”), М. Черемшина та О. Кобилянська. Новітній етап в українській літературі започаткував М. Коцюбинський (роман “Fata morgana”, повісті “Тіні забутих предків”, “Дорогою ціною” та ін.).

На початку XX ст. сформувалася нова плеяда талановитих українських письменників та поетів. О. Олесь (Кандиба) створив талановиті поетичні збірки історико-патріотичної тематики. В. Винниченко розвивав психологічний напрям в українській літературі та політичну публіцистику. На початку XX ст. зробили свої перші літературні спроби також М. Рильський, П. Тичина та ін.

Театр та музика. Тісно пов’язаними з літературою були музика і театр. Спочатку центром українського театрального життя була Західна Україна. 1864 р. у Львові створено перший український професійний театр, у 1869 р. зародився український

театр у Чернівцях. Нарешті, у 1884 р. за ініціативи С. Воробкевича створено “Руське літературно-драматичне товариство”, яке координувало роботу та сприяло обміну досвідом між українськими театральними колективами. Поступово відроджувався український театр і в Наддніпрянщині. У 1882 р. в Єлисаветграді М. Кропивницький створив першу українську професійну трупу, до якої належали М. Садовський, М. Старицький, О. Максимович та М. Заньковецька. У 1885 р. ця трупа розпалась на дві — однією продовжував керувати М. Кропивницький, іншу очолив М. Садовський. Загалом в Україні наприкінці ХІХ ст. діяло 30 невеликих театральних труп. З 1883 р. українським трупам заборонили ставити вистави в Київському генерал-губернаторстві, тобто — у всій Правобережній Україні. У 1893 р. уряд дозволив ставити україномовні театральні вистави за умови, що в репертуарі буде і російськомовна постановка. Лише під час першої російської революції в Києві М. Садовський створив постійний український театр (1907).

До найвідоміших українських драматургів цього періоду належали: М. Старицький, автор близько 25 п'єс (“Не судилося”, “За двома зайцями”, “Богдан Хмельницький”, “У темряві”, “Маруся Богуславка” та ін.), М. Кропивницький — автор понад 40 п'єс переважно соціального характеру (“Глитай, або ж Павук”, “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”, “Дай серцю волю, заведе в неволю” тощо), І. Карпенко-Карий — створив понад 20 п'єс (“Мартин Боруля”, “Сто тисяч”, “Хазяїн”, “Наймичка”, “Безталанна” та ін.), Б. Грінченко (історичні п'єси “Степовий гість”, “Ясні зорі”).

Розвиток українського театру покликав до життя плеяду талановитих акторів, до яких належали: М. Кропивницький, М. Заньковецька (прима Віденської та Петербурзької опер), М. Садовський, І. Бурлака.

Творцем української опери став С. С. Гулак-Артемівський (1813–1873). Засновником української класичної музики і творцем національної музичної школи був М. В. Лисенко — автор 7 випусків збірок українських народних пісень, 7 опер (“Тарас Бульба”, “Різдвяна ніч”, “Енеїда”, “Наталка Полтавка”, “Утоплениця”), першої української оперети “Чорноморці”, циклу творів “Музика до “Кобзаря”, музики до “Вічного революціонера” І. Франка та до гімну “Боже великий єдиний, нам Україну

храни”. В 1904 р. у Києві Лисенко заснував музично-драматичну школу, котра готувала хормейстерів, диригентів, музикантів, співаків, режисерів.

Продовжувачами справи М. Лисенка в українській музичній культурі виступили К. Стеценко та М. Леонтович. Вони писали музику на твори класиків української літератури, активно використовували український музичний фольклор у своїй творчості. Світової слави та поширення у всіх християнських країнах набула музична композиція “Щедрик” М. Леонтовича.

Ще один визначний український композитор цього часу П. Ніщинський був автором музичної картини “Вечорниці” за драмою Шевченка “Назар Стодоля”, а також обробки українських народних дум. Багато уваги збору, музичній обробці та популяризації українського фольклору приділив також О. Кошиць. П. Сокальський був автором опер на історичну тематику (“Мазепа”, “Богдан Хмельницький”, “Облога Дубна”), а також інших творів.

Музична творчість розвивалась і на західноукраїнських землях. Найвідомішим із західноукраїнських композиторів був М. Вербицький — автор 20 музичних творів (музика до творів Шевченка, оперети “Підгоряни” та ін.). У 1863 р. М. Вербицький написав музику до вірша П. Чубинського “Ще не вмерла Україна”. Д. Січинський був автором музики до галицького гімну “Мир вам, браття”. Автором популярних хорових творів (“Хор варягів”, “Живем-живем” та ін.) був композитор А. Вахнянин. І. Лаврівський — автор духовної музики, в яку впроваджував народні мотиви, та хорової музики (“Осінь”, “Чом, річенько”). Духовну музику створював також С. Воробкевич, який водночас був автором і хорових творів (“Сині ночі”, “Вечір”, “Над Прутом”).

Образотворче мистецтво. Найвідомішим українським художником, що працював у побутовому та портретному жанрах, був М. Пимоненко. Він є автором картин “Святочне ворожіння”, “Весілля в Київській губернії”, “Свати”, “На Далекий Схід” та ін., які відзначаються великою реалістичністю та присвячені актуальним темам тогочасного життя. Одним із учнів М. Пимоненка був всесвітньо відомий художник, засновник супрематизму К. Малевич. Побутовий жанр у Наддніпрянській Україні розвивали також Л. Жемчужников, І. Соколов, К. Тру-

товський, К. Костанді, а в Західній Україні — Є. Максимович та Е. Бучевський.

Пейзажний жанр в українському живописі був представлений роботами В. Орловського, якого називали майстром сонячного пейзажу за тонке відчуття світлової гами. Йому належать картини “Сінокіс”, “Хати в літній день”, “Жнива” та ін. Визначними пейзажистами були також С. Васильківський (“Козача левада”, “На Харківщині”, “Перед грозою”, “Степ на Україні” та ін. — всього понад 3,5 тис. картин), а в Західній Україні — Т. Романчук та А. Монастирський.

У портретному жанрі в Підросійській Україні працювали М. Пимоненко, К. Костанді, С. Васильківський, а в Західній Україні — К. Устиянович (один із засновників української художньої школи в Галичині), Т. Копистецький та І. Труш. Останній створив галерею портретів діячів української культури кінця XIX — початку XX ст., зокрема портрети Лесі Українки, І. Франка, В. Стефаника, М. Лисенка та ін. У 1905 р. І. Труш організував у Львові першу всеукраїнську художню виставку.

Історичний жанр був представлений творчістю М. Івасюка (“В'їзд Богдана Хмельницького в Київ”, “Битва під Хотиним”), І. Репіна (“Запорожці пишуть листа турецькому султану”, “Старий козак”, “Козацька застава”), О. Мурашка (“Похорон кошового”) та С. Васильківського (“Козачий табір”, “Бій запорожців з татарами”, “Запорожець у розвідці”, “Козаки в степу”). У 1900 р. С. Васильківський спільно з М. Самокишем видав альбом “Українська старовина”, який містив численні замальовки батальних сцен, козацької зброї, портрети діячів української історії та культури.

Архітектура. В архітектурі на зміну класицизму у другій половині XIX ст. прийшов новий архітектурний стиль — еkleктизм. Він характеризувався поєднанням елементів різних стилів, використанням нових матеріалів (бетон, цемент), переходом до нових форм та конструктивних рішень. Авангардні віяння в архітектурі на початку XX ст. породили ще один стиль — модерн, який був близький до еkleктизму, але відзначався більшою свободою та відходом від традиції. У Києві набув поширення також стиль “французького відродження”. У цьому стилі споруджено будинок Купецького зібрання (архітектор Ніколаєв), Оперний театр (архітектори Шлейфер та Братман).

У Західній Україні набув поширення стиль “віденське бароко”, для якого була характерна наявність різноманітних оздоблювальних елементів, зокрема — скульптури, вишуканість форм. У цьому стилі споруджено будівлю Галицького сейму (архітектор Гохбергер), Музей етнографії та художніх промислів і будинок Політехнічного інституту у Львові (архітектор Ю. Захаревич), будинок залізничного вокзалу у Львові (архітектор Садлівський).

У Києві працювали також архітектори В. Городецький, Шретер (приватні будинки), О. Скобелев (архітектор центральних корпусів багатьох вокзалів та депо), О. Шілле (будинок Міської думи), О. Вербицький (перші корпуси Політехнічного інституту); у Харкові — О. Бекетов; в Одесі — Г. Гельмер та Ф. Кельнер (будинок Оперного театру), у Львові — Горголевський. Архітектори І. Шторм, П. Спарро та О. Беретті збудували у Києві Володимирський собор. Національні елементи в архітектуру на початку ХХ ст. почав впроваджувати В. Кричевський (будинок Полтавського земства), який сформував український стиль в архітектурі.

Скульптура. Особливістю монументального мистецтва другої половини ХІХ ст. було те, що воно мало прославляти самодержавство, а отже, головних його носіїв — імператорів та їх сановників. Скульптор І. Шретер та архітектор І. Монігетті у 1872 р. спорудили пам’ятник губернатору Києва графу Бобринському. У 1880 р. в Києві постав пам’ятник імператору Олександрові ІІ, а в 1889 р. архітектором В. Ніколаєвим споруджено пам’ятник київському губернатору — Дрентельну. У 1896 р. в парку Київського університету скульптор М. Чижов та архітектор В. Ніколаєв звели пам’ятник імператору Миколі І. В перші ж роки радянської влади всі ці пам’ятники були знищені.

Окрім офіційних, зводилися й інші пам’ятники. Наприклад, Л. Позен створив скульптури: “Кобзар”, “Запорожець у розвідці”, “Жебрак”; М. Микешин — пам’ятник Б. Хмельницькому; П. Забіла — погруддя Т. Шевченка та О. Пушкіна.

8

Україна в роки Першої світової війни та Визвольних змагань 1917–1921 рр.

Україна в роки Першої світової війни

Причини війни. Україна у планах воюючих сторін. На початку ХХ ст. посилилися протиріччя між провідними країнами світу. Головною причиною війни була боротьба за розширення території та сфер впливу. Україна в цій війні була об'єктом територіальних зазіхань. Так, Росія прагнула захопити західноукраїнські землі, що перебували під владою Австро-Угорщини. Остання, у свою чергу, прагнула захопити Волинь та Поділля, що належали Російській імперії. Османська імперія бажала повернути собі Крим, а також північнопричорноморське узбережжя. Нарешті, Німеччина бажала захопити в Росії всі належні їй українські землі. Ті території, на які претендували союзники Німеччини, німці планували передати їм, а решту українських земель перетворити на свою колонію, яку мали заселити німецькі колоністи.

Приводом до війни стало вбивство сербським терористом Г. Принципом спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Фердинанда 28 червня (11 липня) 1914 р. під час приїзду останнього до м. Сараєво. У відповідь Австро-Угорщина звернулася з ультиматумом до Сербії, а 28 липня 1914 р. оголосила Сербії війну. Союзниця Сербії Росія 29 липня оголосила мобілізацію у прилеглих до кордону з Австро-Угорщиною військових округах. Тоді Німеччина, як союзниця Австро-Угорщини, 31 липня звернулася з ультиматумом до Росії, в якому вимага-

ла припинити мобілізацію. Натомість Росія оголосила загальну мобілізацію, і тоді 1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції. 5 серпня війну Німеччині оголосила Англія як союзниця Франції та Росії. Загалом у війну було втягнуто 38 з 59 держав світу з населенням 1,5 млрд осіб. До воюючих армій були мобілізовані 73,5 млн осіб, з яких 10 млн загинули, а ще 20 млн отримали важкі поранення.

Особливість цієї війни для українців полягала в тому, що вони були по обидва боки фронту: до російської армії призвали 3,5 млн українців, до австро-угорської — 250 тис. Отже, для українців Перша світова війна мала братовбивчий характер і вона велася не в інтересах України. Остання виступала лише об'єктом сторонніх зазіхань. Водночас окремі українські політичні лідери сподівалися, що ця війна призведе до послаблення тих країн, які володіли українськими землями, а це дасть українцям можливість добитися від метрополій значних поступок, а можливо, і здобути незалежність.

Бойові дії на території України у 1914–1918 рр. По території України проходив Південно-Західний (Східний) фронт. Театром воєнних дій стали Волинь, Галичина, Західне Поділля, Буковина. Бойові дії велися також на Чорному морі. Під час Першої світової війни на території України відбулось п'ять великих наступальних операцій.

З 6 серпня по 13 вересня 1914 р. тривала **Галицька битва**. У ній з обох сторін взяло участь 1,5 млн осіб: 700 тис. росіян і 830 тис. австрійців. Її почали російські війська, які перейшли у Західній Україні в наступ і вщент розбили австро-угорські війська. Останні втратили 400 тис. людей і 400 гармат. 21 серпня росіяни взяли Львів, а 13 вересня зупинились у 80 км від Кракова. Лише нестача боєприпасів перешкодила росіянам продовжити наступ.

29 жовтня 1914 р. на боці Німеччини у війну вступила Туреччина, а 14 жовтня 1915 р. Болгарія. Південь України також перетворився на прифронтову смугу. Наприкінці жовтня 1914 р. турецькі кораблі бомбардували ряд чорноморських портів, але висадки ворожих десантів не відбулось.

У січні–березні 1915 р. відбувалася **Карпатська операція** — одночасний зустрічний наступ німців і росіян у Карпатах. Росіяни розбили німців, але через брак боєприпасів не змогли розви-

нути успіх. Наприкінці березня бойові дії були припинені. Головним здобутком росіян на цьому етапі було захоплення після тривалої облоги Перемишльської фортеці, в якій було взято в полон понад 120 тис. бійців австро-угорської армії.

З травня по жовтень 1915 р. тривала наступальна операція німецьких та австро-угорських військ на Східному фронті, яка дістала назву **Горлицький прорив**. Німці прорвали російський фронт під Варшавою і до жовтня 1915 р. відкинули росіян на лінію Рига — Двінськ — Барановичі — Пінськ — Дубно — Тернопіль — Чернівці. Під час цієї наступальної операції німці допомогли австро-угорським військам не лише відбити у росіян Галичину і Буковину, а й захопили 5 повітів Волині. З жовтня 1915 р. обидві сторони на Східному фронті були виснажені, тому війна тут набула позиційного характеру.

22 травня 1916 р. російська армія почала на Південно-Західному фронті **Брусилівський прорив**. Наступ почався після 48 годин артпідготовки, проводився невеликими мобільними групами водночас в різних ділянках фронту, що було нововведенням. Австро-угорські війська знову зазнали поразки, і в серпні 1916 р. росіяни вийшли до Карпат і зайняли Буковину та Південну Галичину. Ця наступальна операція повністю підірвала боєздатність австро-угорської армії. Остання втратила вбитими та пораненими понад 1 млн вояків, 1800 кулеметів, 580 гармат, 450 мінометів тощо. Тому після Брусилівського прориву австро-угорська армія не вела на Східному фронті жодних самостійних наступальних дій. Але наступ росіян знову припинився через брак боєприпасів. У вересні 1916 р. фронт стабілізувався на лінії Золочів — Бережани — Галич — Станіслав — Ворохта. Успішний наступ росіян сприяв вступу у війну на боці Антанти 27 серпня 1916 р. Румунії і допоміг врятувати союзників на Сомі.

У червні–липні 1917 р. російські війська здійснили останній наступ на Південно-Західному фронті. Він суттєво не змінив лінії фронту, але врятував від повного розгрому Румунію. До 1918 р. війна на території України знову набула позиційного характеру.

Після укладення Центральною Радою мирного договору з країнами Четвертного блоку у Брест-Литовську, 18 лютого 1918 р. війська Німеччини та Австро-Угорщини перейшли у нас-

туп на Східному фронті і до кінця квітня 1918 р. зайняли всю Україну та перебували тут до закінчення Першої світової війни.

Політика Росії та Австро-Угорщини в Західній Україні в роки Першої світової війни. Одразу після початку війни російська влада закрила в Підросійській Україні всі україномовні періодичні видання та заборонила друк будь-якої україномовної літератури. Були також закриті всі українські культурно-освітні установи, зазнали репресій лідери українського руху. Так, М. Грушевського, що восени 1914 р. повернувся у Підросійську Україну, заарештували і вислали до Симбірська.

Після окупації російськими військами у 1914 р. частини західноукраїнських земель тут було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство. Його очолив найзатятіший російський реакціонер та шовініст граф Г. Бобринський. Він заявив, що цей регіон є споконвічно російським і лише тривале перебування поза межами Росії призвело до виникнення в ньому відмінностей від самої Росії, а тому треба зробити все для негайної ліквідації цих відмінностей. На практиці це означало закриття всіх українських культурно-освітніх установ і періодичних видань, переслідування лідерів українського національного руху, насадження російської мови та культури. На чолі 330 церковних парафій окупованих західноукраїнських земель були поставлені російські священики. На всі державні посади також призначалися лише росіяни або місцеві москвофіли. Росіяни проводили масові депортації українського населення. Було заслано вглиб Росії чимало лідерів українського руху та представників греко-католицького духовенства.

Австрійці після повернення на західноукраїнські землі восени 1915 р. перейшли до більш ворожої політики щодо українців, оскільки вважали, що вони підтримують Росію. Понад 30 тис. українців запроторили до концтабору під Грацем. Вводилося обмеження на українське культурне життя, діяв військовий стан.

Після Брусилівського прориву в середині 1916 р. було відновлено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство (російська політика щодо західноукраїнських земель принципово не змінилась). Натомість чергові поразки змусили австро-угорську владу піти на певні поступки українцям. У 1917 р. звільнили ув'язнених у концтаборі під Грацем українців, покращилося становище українських військовополонених, дозволялося нада-

вати їм допомогу з боку СВУ, яка також дістала широкі можливості для проведення агітаційної роботи.

Треба також відмітити, що в країнах блоку Антанти з початком Першої світової війни також проводилися репресивні заходи щодо українських емігрантів, оскільки їх більшість була вихідцями із Західної України, що належала Австро-Угорщині, а тому їх розглядали як можливих шпигунів.

Ставлення до війни українських політичних партій та організацій. З початком війни у ставленні до неї українського суспільства окреслилось дві позиції — проросійська та проавстрійська.

ТУП на початку Першої світової війни прийняло рішення підтримати у війні Росію. С. Петлюра надрукував у часописі “Українське життя” свою статтю “Війна і українці”. В ній він закликав українців виконати свій громадянській обов’язок перед Російською державою. Петлюра заявляв, що з початком війни почалося примирення та консолідація всіх народів імперії. За таких обставин пасивність українців може зміцнити думку про те, що вони або зовсім не існують як окрема нація, або що для них не може бути місця в Російській державі. Але під впливом посилення антиукраїнських тенденцій у російській політиці ставлення до Росії більшості українських політиків почало змінюватись. Відповідно на Раді ТУП, що зібралася наприкінці вересня 1914 р., було прийнято рішення про нейтралітет українців у війні, а позицію Петлюри засуджено.

Натомість більшість русифікованих українців, частина ліберально налаштованої української інтелігенції та російське населення Наддніпрянщини зайняли проросійську позицію. У 1915 р. виник ряд громадських організацій (Военно-промисловий комітет, Союз міст, Союз земств), які разом з існуючими (Червоний хрест, благодійні фонди) займалися долею біженців, поранених, матеріальним забезпеченням армії тощо.

Проросійську позицію зайняли також лідери західноукраїнських москвофілів, які емігрували до Підросійської України і заснували у Києві **Карпаторосійський визвольний комітет**, який закликав західних українців зустрічати російські війська як визволителів.

Проте більшість українців Підросійської України не підтримала Росію або зайняла вичікувальну позицію. Значною мірою це було спричинено діями самої російської влади.

Проавстрійську позицію зайняла група українських емігрантів з Наддніпрянщини (Д. Дорошенко, Д. Донцов, А. Жук, М. Залізник, М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський), які емігрували до Австро-Угорщини. У серпні 1914 р. вони створили у Львові **Союз Визволення України (СВУ)**. Ця організація виступала за відокремлення України від Росії і створення самостійної Української держави. Аналогічну позицію зайняли і українські політичні партії Галичини. Ще в грудні 1912 р. на таємній нараді керівників трьох найвпливовіших західноукраїнських партій РУРП, УНДП та УСДП було прийнято рішення, що у разі війни всі українці мають підтримати Австро-Угорщину. Одразу ж після початку війни лідери українського руху створили в серпні 1914 р. у Львові **Головну Українську Раду (ГУР)**. ГУР закликала українців всебічно підтримати Австро-Угорщину. Обидві організації (СВУ та ГУР) створили у Відні спільний координаційний центр — **Загальну Українську Раду**, яка виступала за створення Української держави. Важливу координаційну роботу і захист прав українців в роки війни на території Австро-Угорщини здійснювала також **Українська парламентська рада** на чолі з Є. Петрушевичем. Вона складалася з українських депутатів у австро-угорському парламенті та виступала за підтримку у війні Австро-Угорщини в обмін на надання Україні широкої автономії.

За ініціативи ГУР влітку 1914 р. у складі австро-угорської армії було створено українське національне військове формування — **Легіон Українських Січових Стрільців (УСС)**. Він був сформований на добровільних началах на базі молодіжно-спортивних товариств “Сокіл”, “Січ” та ін. До командного складу (старшини) УСС належали С. Шухевич, В. Дідушко, Д. Вітовський та ін., немало з яких у подальшому взяли участь у створенні національної армії. УСС особливо відзначився при обороні Ужоцького перевалу в жовтні 1914 р., в боях за гору Маківку (травень 1915 р.), в боях біля м. Бережани (листопад 1915 р.) та при обороні висоти Лисотня (літо–осінь 1916 р.). В останніх боях УСС зазнав значних людських втрат і фактично припинив своє існування. Лише завдяки новому поповненню він повернувся на фронт на початку 1917 р. і знову зайняв позиції в районі Бережан.

Україна в період визвольних змагань 1917–1921 рр.

Початок Української революції (березень–листопад 1917 р.)

Перша світова війна призвела до гострої соціально-економічної кризи в Російській імперії. Вже у 1915 р. почалась інфляція та було введено картки на особливо дефіцитні товари. З початку 1916 р. посилилась нестача продовольства, скорочувалось промислове виробництво. Кризові явища охопили також сільське господарство. Неспроможність імператорської влади подолати економічну кризу, яка дедалі більше посилювалась, призвела до кризи соціальної і, врешті-решт, з кінця 1916 р. — до політичної кризи. Практично всім стала очевидно непотрібність імператорської влади, з якою пов'язували всі біди, які спіткали країну.

На початку 1917 р. ситуація особливо загострилась. У Російській імперії вибухнула революція. Її епіцентром став Петроград (з початком війни столицю Російської імперії Петербург перейменували на Петроград, щоб назва столиці не була німецькою). Тут 23 лютого (8 березня) 1917 р. почались антиурядові демонстрації, які до 26 лютого охопили все місто. 27 лютого революція у Петрограді перемогла. 2 (15) березня 1917 р. імператор Микола II змушений був зректись влади, яка перейшла до створеного представниками октябристів та кадетів Тимчасового уряду. Росію проголосили республікою, а її громадянам гарантували демократичні права та свободи. Треба наголосити, що паралельно з Тимчасовим урядом у Петрограді створено ще один орган влади — Петроградську Раду, яку контролювали ліві партії. На місцях також паралельно з органами влади, підзвітними Тимчасовому уряду, створювалися Ради робочих та солдатських депутатів. Таким чином, у Росії фактично встановилося двовладдя.

Дізнавшись про події в Петрограді, лідери українського руху Наддніпрянщини вирішили використати ситуацію для досягнення своїх цілей у національному питанні.

4 (17) березня 1917 р. в Києві представники ТУП, УРСДРП, УПСР утворили Центральну Раду. Її головою заочно 7 березня

обрали М. Грушевського (на цей час він ще перебував у засланні в Москві). Центральна Рада фактично заявила про намір очолити нову революційну владу в Україні, про що вона одразу ж проінформувала Тимчасовий уряд. М. Грушевський, повернувшись до України, запропонував створити автономну Українську державу в межах 9 українських губерній, Кубані, частини Бессарабії, Холмщини, західних частин Ставропольської, Воронежської та Курської губерній і Облaсті Війська Донського. Проти цього проекту виступили всі російські партії, але на підтримку Центральної Ради відбулись 200-тисячна маніфестація у Петрограді (12 березня) та 100-тисячна у Києві (19 березня). Це не дозволило російському Тимчасовому уряду вдатись до силової розправи над Центральною Радою.

Натомість Центральна Рада, незважаючи на ворожу позицію щодо неї Тимчасового уряду, спочатку цілком підтримувала останній, вважаючи його найвищим законним органом влади в межах колишньої Російської імперії, і для України вимагала лише автономії.

Квітень 1917 р. — в Києві відбувся Український національний конгрес, який заявив про свою цілковиту підтримку Центральної Ради. На цьому конгресі прийняті такі рішення: на базі Центральної Ради створити Крайову Раду як найвищий державний орган України, поповнити склад Центральної Ради представниками національних меншин, що живуть в Україні, створити комітет для розроблення автономного статусу України. На ньому було також обрано: новий склад Центральної Ради, її голову (ним знову став М. Грушевський) та двох заступників (С. Єфремов, В. Винниченко). Після цього конгресу при Центральній Раді створили Малу Раду, яка фактично перетворилася на верховний законодавчий орган влади в Україні.

Українці на місцях одразу ж заходилися навколо української справи: на українську мову переводили освіту, видавничу справу, створювали українські культурно-просвітні організації; відновлювали свою діяльність і виходили з підпілля українські політичні партії. Почалося створення місцевих органів влади, підзвітних Центральній Раді, а в армії почався процес українізації (хоча Центральна Рада і заявила про свою відмову від створення армії). Все це викликало негативну реакцію з боку правлячих кіл Росії, які вбачали у цьому бажання українців відокремитись від Росії.

На початку травня 1917 р. конфлікт між Тимчасовим урядом та Центральною Радою з приводу українізації армії особливо загострився. У відповідь на вимогу російських урядовців припинити українізацію військових частин у Києві 5–8 травня 1917 р. відбувся I Український військовий з'їзд, який не лише підтримав Центральну Раду, а й обрав для проведення українізації спеціальний орган влади — військовий комітет (С. Петлюра, В. Винниченко, М. Міхновський) і прийняв рішення українізувати весь Чорноморський флот.

Центральна Рада вирішила вдатися до переговорів. У середині травня 1917 р. Центральна Рада відправила для переговорів з Тимчасовим урядом до Петрограда делегацію на чолі з Винниченком. На цих переговорах Тимчасовий уряд заявив, що питання про автономію України можуть вирішити лише Всеросійські Установчі Збори. Фактично переговори зайшли в тупик (Тимчасовий уряд навіть відмовився визнавати Центральну Раду як найвищий орган влади України). Тому делегація Центральної Ради повернулася до Києва ні з чим. У відповідь на таку реакцію російської влади широкі верстви українського суспільства вирішили самі взяти собі те, що їм належало по праву. I Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся в цей час у Києві, підтримав Центральну Раду і курс на автономію та ввів до Центральної Ради своїх представників, що посилило позиції останньої. Своєю підтримку Центральній Раді заявив і II Всеукраїнський військовий з'їзд, що в червні 1917 р. відбувся у Києві. В містах України відбулись багатотисячні мітинги на підтримку Центральної Ради. Усе це додало рішучості Центральній Раді, наслідком чого було прийняття нею I Універсалу.

I Універсал 10 (23) червня 1917 р. проголосив, що: 1) Україна стає автономною республікою у складі Росії; 2) Центральна Рада — вищий орган влади в Україні; 3) Україна має право скликати Всеукраїнські установчі збори для прийняття своїх законів; 4) Центральна Рада закликала населення підтримати ідею автономії і створювати місцеві органи влади, підлеглі їй; 5) висловлено сподівання, що національні меншини підтримають боротьбу за автономію України, а Всеукраїнські установчі збори схвалять рішення щодо автономії України; 6) засуджено позицію Тимчасового уряду на переговорах з делегацією Цен-

тральної Ради і діяльність всіх структур, які не підтримують політику Центральної Ради на місцях.

15 червня 1917 р. було створено **Генеральний секретаріат** на чолі з В. Винниченком, який став найвищим органом виконавчої влади в Україні. Натомість Центральна Рада перетворилась на український парламент.

Тимчасовий уряд засудив видання I Універсалу. Проте він не мав сил для розправи з Центральною Радою і водночас потребував її підтримки у справі залишення на фронті українізованих частин та постачання Росії продовольством. Тому цього разу сам Тимчасовий уряд виступив з ініціативою переговорів і направив свою делегацію до Києва. Біда Центральної Ради в цій ситуації полягала в тому, що вона не усвідомила своєї сили і слабкості Тимчасового уряду, а тому замість того, аби вимагати підтвердження прав України, зайняла позицію прохача на переговорах. Ці переговори відбулись з 30 червня по 1 липня 1917 р. у Києві. Делегація Тимчасового уряду складалась із соціаліста Керенського, князя Церетелі та русифікованого українського землевласника та цукрозаводчика Терещенка. В ході цих переговорів було досягнуто визнання Тимчасовим урядом Центральної Ради як вищого органу влади в Україні. Натомість Центральна Рада погодилася відкласти питання про автономію України до Всеросійських установчих зборів, які і мали вирішити цю справу. Недоліком цих переговорів, окрім відмови від самостійного проголошення автономії України, була також невизначеність меж української території, не було уточнено компетенції Генерального секретаріату та місцевих органів влади Тимчасового уряду в Україні. Для цього у середині липня 1917 р. В. Винниченко знову їздив на переговори до Петрограда, але безрезультатно.

Наслідком переговорів з делегацією Тимчасового уряду 30 червня–1 липня 1917 р. було прийняття Центральною Радою II Універсалу.

II Універсал Центральної Ради оприлюднено **3 (16) липня 1917 р.** Ним проголошувалось: 1) досягнення порозуміння Центральною Радою з Тимчасовим урядом; 2) визнання Тимчасовим урядом за Україною права на автономію; 3) Центральна Рада поповнить свій склад представниками національних меншин; 4) Центральна Рада обере новий склад Генерального

секретаріату для затвердження його Тимчасовим урядом; 5) Центральна Рада починає підготовку законів про автономний устрій України, які буде подано для затвердження Всеросійським установчим зборам; 6) Центральна Рада продовжить комплектувати українську армію, але ці дії узгоджуватиме з Генеральним Штабом Росії.

II Універсал був кроком назад, порівняно з I Універсалом, оскільки означав фактичну відмову лідерів української революції від самостійних дій у плані державного будівництва і визнання ними керівної ролі російської влади. Саме тому національно свідомі сили вирішили домогтись скасування II Універсалу. 4–5 липня Український полк ім. Полуботка, яким командував М. Міхновський, захопив приміщення Центральної Ради і зажадав скасування II Універсалу. Центральна Рада відмовилась це зробити, а полк не наважився застосувати проти неї силу. Центральна Рада викликала війська, вірні Тимчасовому уряду, які роззброїли самостійників і відправили їх на фронт.

Незважаючи на мінімальні поступки, зроблені українцям в ході переговорів 30 червня–1 липня у Києві, їх результати все одно були негативно зустрінуті правлячими колами Росії. Частина міністрів-кадетів відмовилася затвердити результати переговорів з Центральною Радою і вийшла зі складу Тимчасового уряду, що призвело до чергової урядової кризи. Цим вирішили скористатись більшовики, які 3–5 липня 1917 р. спробували захопити владу, але невдало. Ради були розігнані. Двовладдя в Росії закінчилося. Уся повнота влади перейшла до Тимчасового уряду, хоча це і мало зміцнило позиції останнього.

Загострення економічної та політичної кризи в Росії вели до подальшого послаблення влади Тимчасового уряду. Як наслідок — він змушений був іти хоча б на мінімальні поступки українцям, аби зберегти Україну в складі Російської держави. Окрім цього, треба було хоч якось унормувати відносини з Центральною Радою. Тому на початку серпня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії затвердив **“Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату Тимчасового уряду України”**, за якою: 1) влада Генерального секретаріату поширювалась на 5 губерній (Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та частину Чернігівської); 2) Генеральний секретаріат мав бути підзвітний не Центральній Раді, а Тимчасовому уряду; 3) зі сфери компетенції

Генерального секретаріату виключались військові та продовольчі справи, пошта, телеграф, суд; 4) Центральну Раду позбавлено законодавчих прав; 5) Генеральний секретаріат зменшував свій склад до 7 осіб (з них 4 мали представляти національні меншини).

З початку серпня 1917 р., внаслідок поразки на фронтах та загострення міжпартійної боротьби за владу, відбулось різке загострення політичної кризи в Росії. Консервативні сили вирішили запровадити в Росії військову диктатуру, аби запобігти подальшому наростанню революції. На роль диктатора був висунутий верховний головнокомандувач російською армією генерал Корнілов.

25 серпня (7 вересня) 1917 р. Корнілов надіслав у військове міністерство Тимчасового уряду телеграму з вимогою передати йому всю повноту влади в Росії. На Петроград рушили вірні Корнілову війська. Корнілов розраховував на підтримку військ Південно-Західного фронту, оскільки особисто не був проти надання широкої автономії Україні, а в військах цього фронту було чимало українців. 25 серпня Корнілов віддав накази у Київський та Одеський військові округи з вимогою послати війська на Петроград. 26 серпня Корнілов зажадав відставки Тимчасового уряду і приїзду до нього Керенського. У відповідь 27 серпня (9 вересня) Керенський оголосив Корнілова заколотником і усунув його з посади Верховного Головнокомандувача, а також закликав усе населення Росії на боротьбу з Корніловським заколотом. На місця за ініціативи Рад були створені комітети для боротьби з Корніловським заколотом. Ці комітети організували арешти генералів, які підтримували Корнілова. Загони самооборони та Червоної гвардії не пропустили війська заколотників через територію України, блокувавши козачі полки Каледіна в Донбасі. 30 серпня війська Корнілова, які йшли на Петроград, були зупинені, а Корнілова заарештували. Ці події сприяли росту авторитету більшовиків (таку назву мала та частина РСДРП, якою керував В. Ленін), які одразу найбільш послідовно й рішуче виступили проти Корнілова. Саме тому Ленін остаточно визначає курс РСДРП на негайну підготовку до соціалістичної революції. Отже, політична криза в Росії не лише не зникла, а й загострилась.

У цій ситуації Центральна Рада продовжувала зберігати вірність своїй мирлюбній тактиці та не зробила жодних кроків

щодо зміцнення своєї влади в Україні і створення національних збройних сил. Натомість лідери Центральної Ради продовжували покладати надії на можливість мирної трансформації Росії у федерацію рівноправних народів. З цією метою з 8 по 15 вересня 1917 р. в Києві відбувся з'їзд народів Росії. Це був з'їзд представників багатьох народів, що проживали на території Росії, зокрема народів Північного Кавказу, а також кубанського козацтва та ін. На ньому було прийнято постанову, в якій зазначалося: 1) необхідність встановлення федеративного устрою в Росії; 2) національності, які проживають по всій території Росії, мають отримати національно-персональну автономію; 3) Тимчасовий уряд не повинен перешкоджати скликанню Крайових установчих зборів до скликання Всеросійських установчих зборів; 4) Крайові установчі збори мають право розробити форми внутрішнього устрою автономій.

Скликання цього з'їзду призвело до чергового конфлікту між Тимчасовим урядом і Центральною Радою. У Петрограді провели Всеросійську Демократичну нараду, яка повинна була сприяти зміцненню Тимчасового уряду. Нарада засудила дії Української Центральної Ради. 20 вересня (3 жовтня) Демократичну нараду перетворили на постійний дорадчий орган при Тимчасовому уряді — Демократичну Раду (Передпарламент). У жовтні 1917 р. Тимчасовий уряд віддав наказ про арешт Центральної Ради, але його не вдалося здійснити, тому що в Росії відбулася зміна влади.

В ніч на 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. більшовики під керівництвом Леніна здійснили в Петрограді збройний переворот — Тимчасовий уряд заарештували і владу захопили більшовики. У Петрограді були створені радянські вищі органи влади — Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) та Рада народних комісарів (РНК), а на місцях — ради робочих, солдатських та селянських депутатів і революційні комітети (ревкоми). 8 листопада більшовики видали Декрет про мир і Декрет про землю, якими обіцяли передати всю владу радам, підприємства у власність робітників, а землю — селянам і припинити війну. Ці популістські обіцянки сприяли швидкому зростанню популярності більшовиків і дали їм сили для боротьби за владу в Росії. До кінця 1917 р. значна частина території колишньої Російської імперії вже контролювалась більшовика-

ми. Проте значні суспільні верстви відмовились визнавати законність переходу влади до більшовиків і піднялись на боротьбу. Так у Росії почалася громадянська війна між прибічниками більшовиків (червоні), які хотіли встановити радянську владу (тобто — соціалістичний лад) та їх противниками (білі), які хотіли зберегти капіталістичний лад. Громадянська війна тривала в Росії до 1921 р. і призвела до великих людських втрат та повного розвалу економіки. Ці події мали пряме відношення і до України, оскільки жодна зі сторін, що боролись за владу в Росії (і білі, і червоні), не уявляла Росії без України. Мали визначитись у цій ситуації і українські політичні лідери.

Увечері 25 жовтня 1917 р. в Києві відбулось закрите засідання Малої Ради, пов'язане з подіями у Петрограді. На ньому більшістю голосів було засуджене захоплення влади більшовиками як недемократичне. Таким чином, у Києві наприкінці жовтня склалося тривладдя: в місті одночасно існували Центральна Рада, осередки більшовиків і штаб Київського військового округу, який залишився вірним Тимчасовому уряду. 28 жовтня 1917 р. війська, вірні Тимчасовому уряду, роззброїли в Києві підрозділи більшовиків, але 1 листопада після переговорів з Центральною Радою залишили місто. 1 листопада Центральна Рада прийняла рішення про поширення влади Генерального секретаріату на всі етнічні українські землі. У цей час більшовики встановили свою владу на сході України та у прифронтовій смузі, але до кінця листопада Центральна Рада змогла повністю відновити тут свій вплив.

7(20) листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила **III Універсал**: 1) Україна під назвою Українська Народна Республіка (УНР) ставала частиною Федеративної Російської Республіки (хоча Універсал і не зазначав, якої саме Росії — більшовицької чи небільшовицької); 2) територія УНР — 9 губерній (Волинська, Подільська, Київська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Одеська), доля інших земель, де суттєву частину населення становили українці, мала вирішитись шляхом переговорів; 3) вся земля проголошена власністю народу; 4) 8-годинний робочий день; 5) державний контроль над промисловою продукцією; 6) негайне укладення миру; 7) відміна смертної кари та амністія політичним в'язням; 8) зміцнення місцевого самоврядування; 9) демократичні свобо-

ди; 10) надання національним меншинам національно-персональної автономії; 11) зобов'язання врятувати від голоду не лише населення України, а й фронт та Росію; 12) на 27 грудня заплановані вибори до Українських установчих зборів, а 9 січня — їх скликання, до цього вищі органи влади в Україні — Центральна Рада та Генеральний секретаріат.

III Універсал створив можливість для широкої діяльності Центральної Ради та Генерального секретаріату у справі розбудови української державності та реформування всіх сфер життя в Україні на демократичних засадах. Проте українські політичні лідери знову не змогли скористатися сприятливими можливостями і продовжували займати нерішучу та вичікувальну позицію.

Перша більшовицько-українська війна (грудень 1917 р. — квітень 1918 р.)

Практично одразу ж після захоплення влади в Росії Ленін закликав більшовиків до негайного захоплення України. Тому після певного зміцнення своєї влади в Росії, 4 грудня 1917 р. РНК Радянської Росії звернулась з ультиматумом до Української Центральної Ради. Суть цього документа полягала в такому: 1) припинити створення Українського фронту та українізацію армії; 2) не пропускати військові частини з фронту на допомогу Білому рухові; 3) пропускати більшовицькі війська на Південний фронт; 4) припинити роззброєння радянських і червоногвардійських військ в Україні. На виконання ультиматуму давалося 2 доби. Українська Центральна Рада не могла виконати умови цього ультиматуму, оскільки він був грубим втручанням у зовнішню та внутрішню політику України. 5 грудня 1917 р. Радянська Росія, не дочекуючись відповіді, почала війну проти України.

8 грудня 1917 р. радянські війська почали наступ на Україну з північного сходу. 10 грудня вони захопили Харків, причому місцеві робітники в момент наближення радянських військ підняли повстання і цим полегшили захоплення міста. У Харкові більшовики 11 грудня на I Всеукраїнському з'їзді Рад проголосили Україну радянською республікою, яка теж прибрала назву Українська Народна Республіка. На цьому з'їзді було також створено український радянський уряд — Народний секретарі-

ат (М. Скрипник, Є. Бош, В. Затонський, Ю. Коцюбинський та ін.). На початку 1918 р. влада цього уряду поширилась на 5 українських губерній.

З метою розколу українців та послаблення опозиційних радянській владі сил більшовики взяли курс на територіальне розчленування України. Для цього на підконтрольних українських землях більшовики, окрім радянської УНР, проголосили на початку 1918 р. створення ще трьох маріонеткових держав: 1) на південному сході було створено Донецько-Криворізьку радянську республіку, яку очолив Ф. Артем (Сергеєв); 2) в Криму було створено Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди (очолив Слуцький); 3) у Північному Причорномор'ї — Одеську Радянську Республіку. Ці держави цілковито контролювали російські більшовики.

Водночас більшовицькі війська у грудні 1917 — на початку січня 1918 р. продовжували швидко просуватись вглиб України, практично не зустрічаючи опору з боку Центральної Ради. Це було викликано тим, що остання постійно проводила миролюбну політику, відмовлялась від створення національних збройних сил, і тому на момент збройної агресії з боку більшовицької Росії Україна виявилась безборонною — ті українізовані військові частини, що виникли навесні 1917 р., були або роззброєні більшовиками, або здеморалізовані і розвалились. Фактично на момент війни Центральна Рада мала всього кілька тисяч цілком боєздатних вояків, тоді як навесні 1917 р. — кілька сот тисяч. Відчутне сприяння у більшовицькому наступі надавали місцеві осередки РСДРП(б), що організовували збройні виступи проти УНР. Так, 16 січня 1918 р. більшовики ініціювали повстання робітників заводу “Арсенал” у Києві, яке змусило уряд УНР перекинути вірні йому війська з фронту. І хоча цей виступ до 22 січня було придушено, однак він послабив фронт. Це відкрило більшовикам шлях на Київ, чим останні і скористались. Центральна Рада спромоглася лише зібрати в Києві близько 300 студентів та гімназистів. З них було сформовано Студентський курінь, який кинули на залізничну станцію Крути (на Чернігівщині під Ніжином) з наказом розібрати залізничну колію, що вела до Києва, і таким чином затримати більшовицький наступ. Безперспективність опору більшовикам власними силами стала цілком очевидною, але Центральна Рада намагалась

виграти час задля отримання військової допомоги від країн Четверного союзу, з якими в цей час велися переговори у Брест-Литовську. Для того щоб укласти мир з цими країнами, Центральної Раді, по-перше, потрібно було втримати столицю, що, згідно з міжнародним правом, свідчило про належність їй верховної влади в країні, а по-друге, проголосити повну політичну незалежність України. Перше з цих завдань було виконане саме завдяки Студентському куреню — майже всі його бійці загинули в бою на залізничній станції Крути 16 (28) січня 1918 р., але встигли розібрати залізничну колію і таким чином уповільнили більшовицький наступ на Київ.

Використовуючи виграний час, Центральна Рада **11 (24) січня 1918 р.** оприлюднила **IV Універсал** (датований 9 (22) січня), яким проголошувалася незалежність України. В ньому: 1) констатувалось повне виснаження України від чотирьох років війни; 2) у грабежах та насильствах звинувачувалось більшовицьке військо; 3) з огляду на це Центральна Рада проголошує незалежність України; 4) вищому виконавчому органу Раді Народних Міністрів наказується укласти мир з Четверним союзом; 5) проголошено тверду боротьбу з більшовиками; 6) обіцянка після укладення миру та демобілізації провести переобрання місцевих органів влади; 7) повідомлялось про завершення розроблення закону про землю і про те, що її буде передано селянам до початку весни; 8) заявлялося про переведення промисловості на мирні рейки; 9) оголошувалась боротьба з безробіттям і обіцялося соціальне забезпечення всіх потерпілих від війни; 10) підтверджено положення III Універсалу; 11) у ньому був заклик до народу провести вибори до Українських установчих зборів, які повинні вирішити долю політичного устрою України.

Водночас делегація Центральної Раді в ніч на 27 січня 1918 р. уклала **Брестський мирний договір** з країнами Четверного союзу. Його зміст зводився до наступних положень: 1) країни Четверного союзу визнають Центральну Раду верховним органом влади в Україні і встановлюють з нею дипломатичні відносини; 2) УНР і Австро-Угорщина встановлюють кордон по лінії Хотин–Збараж–Броди–Сокаль (тобто до УНР входять Холмщина і Підляшшя); 3) західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини виокремлюються в автономний край; 4) визначаються умови обміну військовополоненими та взаємного обміну

промисловою та сільськогосподарською продукцією; 5) Україна зобов'язувалась поставити Німеччині та Австро-Угорщині у першій половині 1918 р. 60 млн пудів хліба, 3 тис. пудів м'яса та іншу сільськогосподарську продукцію; 6) Четверний союз надавав військову допомогу УНР.

Усі ці кроки Центральної Ради (видання IV Універсалу, яким проголошувалась незалежність України та укладення Брест-Литовського договору з Четверним союзом, що давало Україні військову допомогу) були вкрай необхідними, але фактично запізними — 26 січня 1918 р. більшовики, після п'ятиденного бомбардування, захопили Київ. Центральна Рада переїхала до Житомира, а 5 лютого — до Сарн. Під її владою до кінця лютого 1918 р. лишалася тільки Волинь. Натомість до Києва 29 січня 1918 р. з Харкова переїхав уряд радянської УНР — Народний секретаріат. В Україні було вперше встановлено радянську владу, яка протрималась до весни 1918 р. Більшовики запровадили на українських землях політику червоного терору та викачування природних ресурсів до Росії. Червоний терор передбачав масове знищення всіх, хто виступав або міг виступити, на думку більшовиків, проти радянської влади. Так, лише в Києві за місяць перебування тут більшовиків було розстріляно до 5 тис. осіб. Другий напрям радянської політики в Україні призвів до вивозу з неї продовольства, промислового обладнання та вугілля до Росії. Всі ці дії призвели до початку антибільшовицьких виступів, що об'єктивно послаблювало владу більшовиків.

Водночас Німеччина, виконуючи свої обіцянки, згідно із Брест-Литовським договором, надала військову допомогу УНР. 18 лютого 1918 р. німецькі (23 дивізії) та австро-угорські (10 дивізій) війська загальною чисельністю 450 тис. почали спільно з військами УНР (2 тис.) звільнення України від більшовиків. Більшовики, позбавлені підтримки населення і не маючи достатніх збройних сил в Україні, не могли протистояти регулярним військам Німеччини та її союзників і відступили. 27 лютого 1918 р. Народний секретаріат виїхав з Києва до Полтави, а звідси 9 березня — до Катеринослава.

3 березня 1918 р. Радянська Росія змушена була підписати мирний договір у Брест-Литовську з Четверним союзом. Згідно з ним Росія припиняла бойові дії проти країн Четверного блоку та їх союзників, тобто і УНР; близько 1 млн кв. км західних те-

риторій колишньої Російської імперії окупувались військами Німеччини та її союзників і Росія сплачувала Німеччині контрибуцію. Оскільки за умовами цього договору війська Радянської Росії не могли продовжувати боротьбу за Україну, то головний тягар цих бойових дій було перекладено на маріонеткові українські радянські уряди. Вони таємно отримували значну матеріальну підтримку від більшовицької Росії.

До середини березня 1918 р. радянські війська залишили Південну Україну, а 7 березня Центральна Рада повернулася до Києва (німці надали можливість першими вступити до міста українським військам). До травня 1918 р. німецькі війська звільнили від більшовиків всю територію України. Отже, першу війну за Україну більшовики програли. Але і Центральна Рада змогла зберегти свою владу над Україною лише до 29 квітня 1918 р. Останніми важливими кроками Центральної Ради, які також залишилися на рівні декларації, було затвердження 29 квітня 1918 р. Конституції УНР та обрання президентом УНР М. Грушевського.

Гетьманат (Українська держава)

Практично з перших днів німецького перебування в Україні між німецьким військовим командуванням і Центральною Радою почалися численні суперечки та непорозуміння. Вони посилювались відмінністю політичної орієнтації. Врешті-решт, 24 квітня 1918 р. у штабі німецьких окупаційних військ в Україні (у Києві) відбулась таємна нарада німецького та австро-угорського військового командування окупаційними силами в Україні з представниками від українського істеблішменту. На ній було прийнято рішення про усунення Центральної Ради від влади і встановлення в Україні монархічної форми правління. На роль правителя України було висунуто Павла Скоропадського. Він належав до старовинного українського козацького роду, був великим землевласником, користувався підтримкою в армії та був прибічником монархії. Саме завдяки цим рисам німецьке військове командування і зробило ставку на нього.

28 квітня 1918 р. німецькі війська почали роззброєння військ, вірних Центральній Раді, а 29 квітня було розпущено і

саму Центральну Раду. Водночас у Києві відбувся Всеукраїнський хліборобський з'їзд, на якому П. Скоропадського проголосили правителем України. Населення Києва, а тим більше периферії, практично ніяк не зреагувало на ці події, оскільки було розчароване політикою Центральної Ради. Члени Центральної Ради після її розгону перейшли в опозицію або емігрували за кордон. Нікого з них гетьман не знищував.

30 квітня 1918 р. П. Скоропадський видав звернення до населення України, у якому заявлялося про зміну влади в країні, П. Скоропадський оголошувався довічним правителем України — гетьманом (ця посада мала бути спадковою в роді Скоропадських), а держава дістала назву Гетьманат, або Українська держава.

На відміну від своїх попередників, Скоропадський розвернув значну державотворчу роботу. Одразу ж після свого приходу до влади Скоропадський сформував уряд та систему місцевих органів влади. Було створено також державну символіку: герб — козак з мушкетом, прапор — синьо-жовтий з золотим тризубом та хрестом у центрі.

Була проведена значна реформаторська діяльність: 1) підготовлено проект земельної реформи (приватне землеволодіння не повинно перевищувати 25 десятин на особу, за винятком володінь поміщиків — до 200 десятин і цукрових заводів — до 3 тис., держава мала викуповувати частину поміщицьких земель і наділяти ними селян); 2) фінансова (створено Фінансову раду, прийнято державний бюджет, введено національну грошову одиницю — гривню); 3) військова (з червня почалось формування регулярної армії та флоту); 4) соціальна (із заможних селян почалось створення окремої соціальної верстви — вільного козацтва, яке мало стати головною соціальною опорою Гетьманату); 5) освітня та у сфері культури (українізовано 5,4 тис. початкових шкіл, понад 150 гімназій, понад 20 вищих навчальних закладів; вивчення української мови, літератури та історії оголошено обов'язковим у середній школі; створено Українську Академію наук, Національну бібліотеку, Український драматичний театр, Державну драматичну школу, Український національний театр, ряд музеїв); 6) з червня 1918 р. почалося розроблення судової реформи (в липні прийнято закон про судові палати та апеляційні суди, за яким створено 3 судові палати —

Київська, Одеська, Харківська; Генеральний Суд перетворено на Державний Сенат, який складався з Адміністративного генерального суду, Цивільного генерального суду та Загального зібрання сенату; на місцях суддями призначали поміщиків, у чому виявився консерватизм цієї реформи).

Важливим напрямом діяльності гетьманського уряду була зовнішня політика. Так, уже навесні 1918 р. встановлено дипломатичні контакти з 12 країнами. До кінця жовтня 1918 р. в Україні були відкриті дипломатичні місії 25 країн, водночас у країнах Четверного союзу та в ряді нейтральних країн відкриті дипломатичні представництва Української держави. Проте Скоропадському так і не вдалося досягти порозуміння з Австро-Угорщиною та Румунією щодо встановлення кордону та не було укладено дипломатичних угод з країнами Антанти, оскільки останні розглядали Україну як союзницю ворожого блоку і тому не бажали йти на переговори з нею.

Незважаючи на велику роботу, спрямовану на поліпшення становища України і виводу її з кризи, Українська держава була приреченою. По-перше, вона цілком залежала від Німеччини. Остання жорстоко експлуатувала Україну, чим налаштувала проти гетьмана все українське населення і, крім того, ця країна програла війну, що прирікало і сам Гетьманат. Водночас Скоропадський зробив ставку на заможні верстви населення, натомість погіршилось становище більшої частини селянства та робітників. Як наслідок, робітники почали вдаватись до масових страйків, а селянство відмовлялося повертати награване у поміщиків майно та відібрані землі. З літа 1918 р. в Україні почались повстання проти гетьманської влади. Ці виступи були посилені більшовицькою агітацією. Тому 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади та емігрував з України до Німеччини.

Директорія УНР

Ще в травні 1918 р. в Києві відбулись нелегальні з'їзди ряду українських політичних партій, на яких було висловлено невдоволення гетьманському уряду. Так виникла українська політична опозиція Скоропадському, яка наприкінці травня 1918 р. структурувалась в Український національно-державний союз,

який на початку серпня 1918 р. перетворився на Український національний союз (УНС). УНС взяв курс на повалення гетьманської влади та відродження УНР. У ніч на 14 листопада 1918 р. лідери УНС на таємній нараді в Києві сформували тимчасовий уряд, який мав очолити боротьбу проти гетьмана. Цей уряд дістав назву Директорія УНР і складався з п'яти осіб: В. Винниченко (голова), С. Петлюра (верховний отаман військ УНР), О. Андрієвський, А. Макаренко та Ф. Швець. 14 листопада Директорія виїхала до Білої Церкви, де на її бік перейшов Курінь січових стрільців. Цього ж дня С. Петлюра звернувся із закликом до населення України підняти загальне антигетьманське повстання. До лав армії Директорії почали масово вступати селяни. На бік Директорії також почали переходити гетьманські частини та великі повстанські загони Григор'єва, Махна та ін. З представниками німецьких окупаційних військ було укладено угоду про їх невтручання у боротьбу за владу в Україні.

18 листопада 1918 р. війська Директорії розбили під Мотовилівкою війська гетьмана. Після цього антигетьманське повстання стало загальним, і до кінця листопада під владою Скоропадського залишився тільки Київ. Усвідомлюючи безперспективність подальшої боротьби, 14 грудня 1918 р. Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини. Цього ж дня до Києва вступили війська Директорії, а 19 грудня прибула і сама Директорія. На цей час вона контролювала майже всю територію України, а її збройні сили нараховували понад 100 тис. осіб.

Проте тріумф Директорії виявився короточасним. Сили, які об'єдналися навколо неї, мали різні цілі, і їх консолідувала лише ідея ліквідації гетьманської влади. Після досягнення цієї мети сили розкололись. Селянство вважало боротьбу за владу закінченою і почало масово виходити з лав армії УНР, яка до кінця січня 1919 р. зменшилася до 20 тис. вояків. Буржуазія, поміщики та частина заможного селянства були незадоволені соціалістичними тенденціями в політиці Директорії. Робітники та селянська біднота, окрім обіцянок, нічого не отримали. Більшовики та ряд інших лівих партій почали обстоювати приєднання України до Радянської Росії. Таким чином, Директорія на кінець 1918 р. залишилась без підтримки абсолютної більшості українського суспільства, ментальність якого до того ж характеризувалася відсутністю державницької ідеї та на-

ціональної свідомості. При цьому повторювалась традиційна для української політичної еліти ситуація — навіть у період найбільшої небезпеки її лідери продовжували міжособну боротьбу за першість, що додатково послаблювало Україну.

Незавершений та переважно декларативний характер мала і законодавча діяльність Директорії, хоча вона і досягла значних масштабів. Так, 26 грудня 1918 р. була оприлюднена Декларація, котрою Директорія оголошувалась Тимчасовим урядом, який із встановленням миру мав передати владу українському парламенту. В січні 1919 р. прийнято Земельний закон, яким декларувалося скасування приватної власності на землю, а також Закон про державний статус української мови. Робилися активні кроки на шляху до об'єднання Наддніпрянської та Західної України, де після розпаду в листопаді 1918 р. Австро-Угорської імперії виникла незалежна українська держава — Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). 1 грудня 1918 р. у Фастові був укладений попередній “Договір про злуку”, а 22 січня 1919 р. у Києві на Софійській площі був урочисто проголошений Акт злуки УНР і ЗУНР. ЗУНР перетворювалася на Західну область УНР (ЗО УНР), але фактично продовжувала зберігати повну незалежність. Це стосувалося і більшості інших законів та дій Директорії, які також мали суто декларативний характер. Не було створено також ефективного управлінського апарату й армії. Неприятливим було і зовнішньополітичне становище Директорії.

Прийшовши до влади, Директорія одразу ж опинилася в оточенні ворогів. Ще 13 листопада 1918 р. Радянська Росія анулювала Брестський мир, а 6 грудня 1918 р. більшовицькі війська почали другий наступ на Україну. В Одесі, Миколаєві та ряді інших міст Південної України з кінця листопада 1918 р. почали висадку війська Антанти. Із заходу наступали поляки. Бессарабія та Буковина були окуповані Румунією, і вона також була агресивно налаштована щодо Директорії УНР. На Південному Сході до наступу готувалися білогвардійці. Таким чином, Директорія опинилася у своєрідному “кільці смерті”. Зовнішня небезпека була посилена негативним іміджем України на міжнародній арені внаслідок підписання Центральною Радою Брест-Литовського договору з Четверним союзом, антиукраїнською агітацією поляків і суперечками між самими українськими політиками щодо напрямку зовнішньої політики. Спочатку Директо-

рія намагалась укласти мир з Радянською Росією, але остання не збиралась відмовлятися від своїх претензій на Україну.

У грудні 1918 р. більшовики почали другий наступ на Україну. 1 січня 1919 р. в Харкові почалось повстання робітників, яке сприяло захопленню міста більшовиками 3 січня. 12 січня 1919 р. більшовики захопили Чернігів, 19 січня — Полтаву, 27 січня — Катеринослав, а 5 лютого 1919 р. Київ.

За такої ситуації Директорія спробувала порозумітися з Антантою. Але остання, не заперечуючи проти переговорів, не збиралась укладати союз із Директорією. Водночас під впливом більшовицької агітації війська Антанти на Півдні України почали революціонізуватися, втратили боєздатність і в квітні 1919 р. були евакуйовані з України. Таким чином, орієнтація на Антанту зазнала провалу. Не можна було йти і на зближення з більшовиками, які продовжували захоплення України. У березні–квітні 1919 р. вони захопили Південну Україну та Крим, а до кінця травня — Правобережну Україну. На початку червня 1919 р. під контролем Директорії перебувала 10–20-кілометрова смуга в районі Тернополя: із заходу наступали польські війська, зі сходу — більшовицькі. Петлюрі 20 червня 1919 р. вдалось укласти перемир'я з Польщею. Таким чином, Директорія змогла зосередити всі сили для боротьби з більшовиками. До цього було залучено також армію ЗУНР–УГА, оскільки остання 15–16 липня була вибита поляками з Галичини і перейшла на територію УНР. У другій половині липня 1919 р. об'єднані армії УНР та ЗУНР загальною чисельністю понад 85 тис. вояків почали наступ проти більшовицьких військ на Правобережній Україні. До кінця липня ними було звільнено Проскурів, на початку серпня — Жмеринку та Вінницю, а до кінця серпня — всю Правобережну Україну. 30 серпня 1919 р. об'єднані українські війська вступили до Києва, але 31 серпня до міста зі сходу ввійшли війська Денікіна. Оскільки українськими військами, що ввійшли до Києва, керував генерал УГА А. Кравс, то він наказав відступити з міста без бою (керівництво ЗУНР сподівалось на допомогу Денікіна у боротьбі з Польщею). Коли про ці дії стало відомо Петлюрі, він розцінив їх як зраду і це призвело до розриву керівництва УНР та ЗУНР.

Під натиском військ Денікіна армія Директорії УНР почала відступати на захід. Петлюра намагався виправити ситуацію,

зокрема, уклав договір про спільні дії проти денікінців з Н. Махно, який отримав від Директорії зброю та боєприпаси. Вся Правобережна Україна стала ареною запеклих боїв між військами УНР і махновців, з одного боку, та білогвардійцями — з другого. З 25 жовтня 1919 р. війська Директорії почали наступ проти денікінців, але він зазнав провалу, оскільки військам Директорії бракувало боєприпасів, а особливо через епідемію тифу, яка скосила до 80 % бійців військ Директорії. Все це остаточно деморалізувало війська Директорії, і вони почали безладний відступ. На середину листопада 1919 р. під контролем Директорії залишилась невелика територія Поділля з Кам'янцем-Подільським. Але 16 листопада поляки порушили перемир'я і зайняли це місто. Петлюра виїхав до Проскурова. 2 грудня 1919 р. він звернувся до населення України з закликом переходити до партизанської боротьби. До партизанської тактики перейшли і рештки армії УНР, які очолив М. Омелянович-Павленко. 6 грудня 1919 р. він отримав від Петлюри доручення здійснити рейд по тилах Денікіна. Цей рейд тривав до квітня 1920 р. і дістав назву Першого зимового походу. Сам Петлюра 6 грудня 1919 р. виїхав до Варшави, де почав переговори з польським лідером Пілсудським про союз проти більшовиків.

Радянська влада в Україні в першій половині 1919 р. “Воєнний комунізм”

6 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України створена на українських землях радянська маріонеткова держава була проголошена Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). Столиця — Харків. Створено новий український радянський уряд — Раду Народних Комісарів (РНК), який очолив Х. Раковський. На місцях влада належала радам та революційним комітетам (ревкомам) різних рівнів (губернським та повітовим). Ревкоми організували роботу промислових підприємств та стежили за порядком у містах. На селі були створені комітети незаможників (комнезами), які проводили конфіскацію продовольства та землі у заможних селян і поміщиків.

10 березня 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад була прийнята Конституція УСРР. Вона декларувала перехід до соціалістичного ладу, встановлення “диктатури пролетаріату”, скасування приватної власності, надання демократичних свобод лише трудящим, які здійснювали владу через систему виборних рад різних рівнів. III з'їзд КП(б)У, що також відбувся в березні 1919 р., проголосив курс на проведення політики “воєнного комунізму”. На практиці політика “воєнного комунізму” означала: 1) націоналізацію промисловості; 2) заборону вільної торгівлі; 3) відміну грошей та ринку; 4) введення карткової системи (отримати продукти можна було лише за картками, які видавались тільки тим, хто працював); 5) відбулася мілітаризація народного господарства, що означало запровадження військової дисципліни на промислових підприємствах і переведення робітників на положення військових; 7) запровадження загальної трудової повинності; 8) селян почали примушувати об'єднуватись у колективні господарства; 9) 12 квітня 1919 р. було введено продовольчу розкладку (продрозкладку), тобто селяни мали фактично безкоштовно передавати державі зерно у кількості, встановленій державою; 10) для виконання продрозкладки були створені спеціальні озброєні продовольчі загони (продзагони), яким дозволялося вживати будь-які засоби для отримання зерна від селян. Населення України та частина українських більшовиків виступили проти такої політики радянської влади.

Незадоволена частина українських комуністів у березні 1919 р. вийшла зі складу КП(б)У і створила власну партію — Українську партію лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів)¹ (УПЛСР(б)). Борьбисти визнавали радянську владу, але замість положення про диктатуру пролетаріату, висунуту більшовиками, проголосили гасло диктатури трудових класів (тобто робітників та селян) і вимагали зрівняння у правах селян з робітниками. Невдовзі радикальна течія УПСР утворила ще одну комуністичну партію — Українську комуністичну партію (боротьбистів)² — (УКП(б)), лідерами якої були В. Блакитний, О. Любченко та О. Шумський. У січні 1920 р. на основі УСДРП

¹ Назва пов'язана з тим, що ця партія видавала російськомовну газету “Борьба”.

² Назва “боротьбисти” пов'язана з назвою газети “Боротьба”, яку видавала ця партія.

була створена Українська комуністична партія (УКП). Ці партії вирізнялися більшою поміркованістю та намаганням задовольнити інтереси простого населення, а не перетворювати владу на засіб збагачення партійного керівництва, як це хотіли зробити більшовики. Це означало підрив ними авторитету більшовиків. Відповідно останні вели запеклу боротьбу проти цих партій.

Проте головного удару владі більшовиків в Україні завдали не інші ліві політичні партії, а селяни. Запровадження більшовиками проти останніх, по суті, терористичної політики підняло українське селянство на масову боротьбу. До літа 1919 р. практично вся Україна була охоплена антибільшовицьким повстанським рухом. Якщо у квітні кількість антибільшовицьких виступів становила 98, то в червні — вже 328. Окрім численних невеликих повстанських груп, виникли і значні повстанські з'єднання, які нараховували десятки тисяч осіб. До таких належали повстанські загони Григор'єва на Полтавщині, Зеленого (Терпило) та Гончара (Батрак) на Київщині, Махна на Катеринославщині, Соколовського, Орловського та ін. Фактично влада більшовиків в Україні обмежувалась лише містами. Цим вирішив скористатись новий лідер Білого руху А. Денікін.

Наступ Денікіна та його розгром

А. І. Денікін (Дейнеко) — українець за походженням, але цілковито русифікувався і став ярим російським шовіністом. Зробив військову кар'єру у складі російської армії і в період Першої світової війни став генерал-лейтенантом. Із самого початку революції виступив проти радянської влади та намагався відродити небільшовицьку Росію у кордонах 1917 р., тобто був проти надання незалежності Україні.

31 березня 1918 р. він очолив Добровольчу армію. 8 січня 1919 р. Денікін та ще один лідер Білого руху, керівник Донської армії Краснов підписали угоду про об'єднання своїх військ в єдину армію — Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР). Після смерті Краснова Денікін став одноосібним командувачем цих сил.

Початок 1919 р. — денікінці захопили Північний Кавказ та Крим, у квітні–травні 1919 р. — Донбас. Із середини травня по-

чався наступ військ Денікіна на Слобідську та Південну Україну. 25 червня 1919 р. денікінці вступили до Харкова, а 28 червня — до Катеринослава. До вересня 1919 р. денікінці захопили майже всю Україну.

На окупованих українських землях Денікін відновив дореволюційні порядки. Всі посади займали росіяни. Поміщикам були повернуті відібрані у них землі та інша власність, а селян зобов'язали працювати на поміщиків і ще здавати зерно представникам денікінської влади. У більшості населених пунктів був запроваджений воєнний стан. Заборонялися освіта та видавнича справа українською мовою, переслідувалися українські політичні партії та інші громадські об'єднання, натомість відновилася русифікація. Активно діяла таємна поліція, яка вишукувала невдоволених. Проводилися єврейські погроми. На підприємствах зросла тривалість робочого дня, зменшилася зарплата, заборонялися страйки та профспілки. Усе це призвело до швидкого розчарування абсолютної більшості населення у політиці Денікіна, і тому населення України починає боротьбу вже проти нової, денікінської влади.

Головною її силою знову були селянські повстанські загони. Більшість отаманів в Україні майже одразу виступила проти білих. Запеклу боротьбу з ними вів Зелений, який загинув в одному з боїв з денікінцями восени 1919 р., а також Махно. 5 серпня 1919 р. Махно видав наказ про створення підпорядкованої йому Револьюційної повстанської армії України (махновців). Невдовзі вона нараховувала понад 40 тис. піхотинців та 10 тис. кавалеристів. На її озброєнні було до 1 тис. кулеметів, які Махно першим почав ставити на легкі вози (тачанки), а також 20 гармат. Центром махновського руху стало м. Гуляйполе на Катеринославщині. Армія Махна здійснювала постійні рейди тилами денікінських військ, чим завдавала їм дошкульних ударів і змушувала перекидати з фронту частини на боротьбу з повстанцями. Усе це послаблювало наступ білих на Москву.

Наприкінці жовтня 1919 р. війська Денікіна були розбиті Червоною армією під Кромами, Воронежем і Орлом та почали відступати. У листопаді радянські війська вибили денікінців з Харківщини і Чернігівщини. 12 грудня було звільнено Харків, 16 грудня Київ, 30 грудня Катеринослав, 29 січня 1920 р. Херсон, а 30 січня 1920 р. Миколаїв. У січні 1920 р. Червона ар-

мія захопила Донбас, 7 лютого — Одесу, а в березні 1920 р. — Новоросійськ. Денікін залишив армію та емігрував. Добровольча армія закріпилась у Криму, її очолив Врангель.

Боротьба за владу в Україні у 1920–1921 рр.

Наприкінці 1919 р. Петлюра втратив останні ілюзії щодо можливості самостійно вибороти незалежність України і посилив пошуки союзника у цій справі. Він зробив ставку на Польщу. Після тривалих переговорів 21 квітня 1920 р. у Варшаві між Директорією УНР та Польщею був укладений **Варшавський договір**, за яким: 1) Польща визнає Директорію УНР єдиною законною владою в Україні; 2) українсько-польський кордон встановлюється по р. Збруч і Горинь; 3) Польща зобов'язувалася не укладати міжнародних угод, спрямованих проти УНР; 4) гарантувалися національно-культурні права українців в Польщі та поляків в Україні; 5) УНР зобов'язувалась ввести спільну з Польщею валюту; 6) залізниці в Україні та українські збройні сили переходили під контроль Польщі; 7) Польща здійснювала озброєння українського війська. Варшавська угода доповнювалася таємною військовою конвенцією від 24 квітня 1920 р., відповідно до якої: 1) Польща починає війну проти більшовиків в Україні; 2) воєнні дії на Правобережній Україні повинні відбуватися під польським командуванням; 3) український уряд зобов'язувався утримувати польські війська в Україні.

Наслідком Варшавської угоди стало те, що 25 квітня польські (20 тис.) та українські (15 тис.) війська форсували р. Збруч і почали блискавичний наступ у глиб контрольованої більшовиками території України. Вже до кінця квітня від більшовиків було звільнено значну частину Правобережної України, а 6 травня — Київ. Мета поляків — захопити Правобережну Україну, частину Білорусі і знищення тут радянських військ — була досягнута, і вони припинили активні бойові дії. Цим скористалася Радянська Росія, яка перекинула на радянсько-польський фронт 40 тис. добірного війська (I Кінна армія, 25-та Чапаєвська дивізія та ін.) і передала командування О. Сторову.

5 червня Червона армія прорвала фронт і 12 червня захопила Київ. 17 червня червоні зайняли Вінницю, 19 червня — Жмеринку, 9 липня — Проскурів (нині — Хмельницький), а до середини липня — всю Україну до р. Збруч. Наприкінці червня почався наступ Червоної армії під керівництвом М. Тухачевського також і в Білорусі. В липні була захоплена Галичина: 26 липня взято Тернопіль, але більшовикам не вдалося взяти Львів. 18 серпня 1920 р. армія УНР відійшла за Дністер. Країни Антанти, налякані успіхами більшовиків, звернулись 12 липня 1920 р. до Радянської Росії з вимогою припинити наступ (**“нота Керзона”**) і встановити радянсько-польський кордон по запропонованій міністром закордонних справ Англії Керзоном демаркаційній лінії (**“лінія Керзона”**), яка приблизно збігалася з етнічним кордоном розселення українців та поляків. Але радянський уряд, впевнений у подальшому успіху наступу своїх військ, відкинув цю пропозицію. 23 липня Троцький наказав військам Західного та Південно-Західного фронтів розвивати наступ на Варшаву та Львів. У Західній Україні більшовики одразу ж вдалися до своєї традиційної тактики — створення маріонеткових соціалістичних урядів і 1 серпня проголосили Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку. На початку серпня 1920 р. радянські війська вступили у Польщу і підійшли до Варшави. У Любліні було проголошено створення Польської Радянської Соціалістичної Республіки. Проте на цьому успіхи Червоної армії припинились. Поляки, не бажаючи втрачати незалежність, масово піднялись на визвольну війну, а Антанта надала Польщі значні поставки військової техніки, зброї та боєприпасів. Натомість більшовицькі війська діяли на території з вороже налаштованим щодо них населенням, були виснажені і мали розтягнуті комунікації. 14 серпня під Варшавою польські війська завдали Червоній армії поразки і перейшли в контрнаступ по всьому фронту. До кінця серпня поляки відкинули Червону армію за Західний Буг, а у вересні досягли лінії Житомир–Бердичів. У середині вересня цей наступ підтримала також армія УНР, яка форсувала Дністер і 19 вересня звільнила Тернопіль, а 27 вересня — Проскурів. Лише наприкінці вересня Червона армія нарешті спромоглась зупинити контрнаступ поляків і навіть змогла дещо потіснити їх. Але обидві сторони були виснажені і не мали сил продовжувати вій-

ну. Тому 12 жовтня бойові дії припинились. 9 листопада 1920 р. було укладене радянсько-польське перемир'я, а 18 березня 1921 р. — Ризький мир, за яким Польща визнавала УСРР, припиняла бойові дії, розривала відносини з УНР і анулювала Варшавський договір 1920 р., радянсько-польський кордон встановлювався по р. Збруч. Таким чином, Польща домоглась своєї мети, і тому припинила підтримку Директорії.

Проте війська Директорії УНР самостійно продовжили боротьбу. В листопаді вони тримали оборону проти наступу переважаючих більшовицьких сил по лінії Дністер–Бар–Волковинці. 11 листопада війська УНР зробили останню спробу контр-наступу, намагаючись оволодіти Жмеринкою та Вінницею, але 19–20 листопада були розбиті і 21 листопада 1920 р. змушені були відступити за р. Збруч на польську територію, де були інтерновані.

Проте боротьба за Україну ще не припинилась. Українська військова старшина збрала у таборах для інтернованих осіб на території Польщі бійців армії УНР, які бажали продовжити боротьбу за незалежність України. З них була створена ударна група, яка наприкінці 1921 р. вирушила у рейд радянськими тилами, розраховуючи підняти антибільшовицьке повстання в Україні та звільнити її від більшовиків. Це був **Другий Зимовий похід** військ УНР. Він тривав з жовтня до листопада 1921 р. Сформовані з вояків армії УНР Подільська і Волинська групи перейшли з Галичини на Волинь і рушили на Схід. Волинська група під керівництвом Ю. Тютюнника прорвала радянську оборону і заглибилась на територію України та захопила ряд міст, зокрема Коростень. Але 17 листопада ця група потрапила в оточення під с. Малі Міньки. В бою загинули 400 вояків, 100 вирвались з оточення, а 500 потрапили в полон і 359 із них, які відмовилися визнати радянську владу, розстріляли біля с. Базар. Подільська група також невдовзі припинила свою діяльність. Так закінчились Визвольні змагання 1917–1921 рр. — Україна не змогла зберегти незалежність і була захоплена більшовиками. Проте українці продовжували розрізнену боротьбу проти більшовицької влади і окремі осередки опору протримались до 1925 р. (наприклад, так звана Холодноярська Республіка на Черкащині).

Розгром військ Врангеля та махновців

У середині 1920 р., окрім боротьби з польським наступом, більшовики продовжували боротьбу в Україні також із махновцями та білогвардійцями Врангеля.

Влітку 1920 р. махновці здійснили три рейди по Лівобережній Україні, пройшовши понад 1,5 тис. км тилами більшовицьких військ. У вересні 1920 р. чисельність махновців сягала 20 тис. Після припинення війни з Польщею радянське керівництво почало перекидати війська на Південь України і посилювало свій наступ на головні бази Махна на Катеринославщині та фактично блокувало його. Водночас командувач більшовицькими військами Фрунзе запропонував Махно союз для боротьби проти білогвардійців Врангеля, що закріпились у Криму. Махно погодився на цю пропозицію, оскільки хотів виграти час для відновлення чисельності своєї армії, а також сподівався на поступки з боку радянського керівництва. Таким чином, боротьба проти махновців на деякий час припинилась. Натомість першочерговим завданням більшовиків стало остаточне знищення Білого руху.

Частина військ Денікіна, після їх розгрому, закріпилась у Криму і була очолена бароном П. Врангелем. На відміну від Денікіна, Врангель проводив гнучкішу політику. Він відмовився від ідеї негайного походу на Москву та повалення більшовицької влади в Росії і виступив з ідеєю створення на Півдні колишньої Російської імперії сильної та демократичної небільшовицької російської держави. Її центром мав стати Крим, де розмістились основні сили Врангеля. Тут було проведено ряд заходів, що зміцнили позиції білих. Зокрема, почалося наділення селян землею, були отримані кредити від країн Антанти. До Криму перевезли рештки білогвардійців з Північного Кавказу, що збільшило чисельність Білої армії. Водночас пом'якшилася політика щодо національних меншин, зокрема і щодо українців, що робилося Врангелем з метою поповнення за їх рахунок своєї армії.

7 червня війська Врангеля почали перший наступ на позиції Червоної армії на Нижньому Дніпрі. Цей наступ тривав до початку липня, і під час нього білогвардійські війська прорвали оборону червоних, захопили Олександрівськ та вийшли на лі-

нію Херсон–Нікополь–Бердянськ. Проте Червона армія отримала поповнення і до початку липня змогла відновити попередню лінію фронту.

Наприкінці липня Врангель отримав поповнення (40 тис. солдатів, перевезених з Кубані) і розпочав другий наступ. Його війська знову вийшли до Олександрівська, але в серпні 1920 р. були вдруге розбиті Червоною армією.

У середині вересня 1920 р. Врангель отримав нове поповнення внаслідок передислокації білогвардійських частин з Кавказу. Водночас до військ Врангеля приєдналися повстанські загони кількох отаманів (Чалого, Хмари, Савченка та ін.), що збільшило армію Врангеля удвічі. Вона поновила наступальні бої і 22 вересня захопила ст. Синельникове, а 28 вересня — Маріуполь.

Ситуація на Півдні України стала загрозливою, що змусило радянське керівництво вдатися до негайних дій з ліквідації військ Врангеля. Війська червоних, які тримали оборону проти білогвардійців, були об'єднані в окремий Південний фронт, який очолив досвідченіший керівник — Фрунзе. Водночас їх посилили перекинутими з інших регіонів елітними частинами Червоної армії, і на кінець жовтня 1920 р. чисельність Червоної армії на Півдні України сягнула 200 тис. бійців.

16 жовтня Фрунзе уклав уже згадувану угоду з Махно про спільні дії проти Врангеля. Перед махновцями було поставлено завдання вийти в тил укріплень білих на Перекопському перешийку. Водночас Червона армія 28 жовтня почала наступ на територію, захоплену білими поза межами Криму. До 3 листопада армію Врангеля загнали в Крим. 8 листопада Червона армія почала штурм Перекопських укріплень. Цього ж дня махновці вийшли в тил цих укріплень. 11 листопада всі Перекопські укріплення були захоплені Червоною армією та махновцями. Не зустрічаючи особливого опору, вони рушили у глиб півострова. 13 листопада захоплено Сімферополь, 16 листопада — Керч, а 17 листопада останній оплот білих у Криму — Ялту. Рештки армії Врангеля евакуювалися морем у Туреччину. На тих, хто залишився, чекала смерть: до початку 1921 р. більшовики проводили в Криму повальні розстріли всіх, хто викликав у них підозру.

Після ліквідації військ Врангеля відпала потреба у союзі з махновцями, і їх було вирішено одразу ж знищити. За наказом

Фрунзе 25 листопада 1920 р. махновців оточили в Криму і винищили. Проте частина їх змогла вирватися з Криму до Катеринославщини, де в цей час перебував Махно. Дізнавшись про чергову зраду з боку більшовиків, він поновив боротьбу проти радянської влади. Його війська з кінця 1920 р. до середини 1921 р. здійснювали безперервні рейди по території Південної України, донських степів та Північного Кавказу. Але тепер йому доводилося вести війну проти всіх сил Червоної армії, яка знищила інших противників і зосередилася виключно на боротьбі з махновським рухом. Органи ЧК проводили масові розстріли населення у тих населених пунктах, які надавали допомогу махновцям. Було створено спеціальні загороджувальні загони, які поступово стискали кільце оточення махновців. У цей час на Півдні України влітку 1921 р. почався голод, що додатково послабило сили армії Махна. Після запеклих боїв на Мелітопольщині та Катеринославщині Махно з невеликим підрозділом 28 серпня 1921 р. прорвався до Дністра і перейшов на територію Румунії. Таким чином, боротьба за владу в Україні у 1921 р. закінчилась перемогою більшовиків. В Україні (за винятком її західних областей та частини Одещини) була остаточно встановлена радянська влада.

Західноукраїнські землі в період визвольних змагань

Галичина. Центром національно-визвольного руху в Західній Україні в часи визвольних змагань 1917–1921 рр. стала Галичина. 18 жовтня 1918 р. у Львові утворилася Українська Національна Рада, яка заявила про намір створити на українських землях, що входили до Австро-Угорщини, незалежну Українську державу. Це рішення було підтримане українським населенням. Однак Українська Національна Рада сподівалась отримати задоволення своїх прагнень від австро-угорського уряду, щоб зберегти законність цього кроку, і уникала рішучих дій. Натомість у Відні не збиралися йти на поступки українцям і водночас почали підготовку до передання влади у регіоні полякам, яке було заплановане на 1 листопада 1918 р. Не дочікуючись цього, найактивніші члени української полі-

тичної еліти (переважно старшини Легіону УСС, які у вересні 1918 р. створили Військовий комітет на чолі із сотником Д. Вітовським) вирішили вдатись до рішучих дій. У ніч на 1 листопада 1918 р. українські військові з'єднання встановили контроль над Львовом та іншими містами Галичини. Австрійський уряд змушений був проголосити передання влади у Східній Галичині Українській Національній Раді. Перехід влади до українців відбувся мирно.

Створена українська держава дістала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Почався активний процес державотворення. 11 листопада був створений виконавчий орган влади — Державний секретаріат (очолив К. Левицький), а президентом став Є. Петрушевич. 13 листопада 1918 р. офіційно проголошено створення ЗУНР.

На відміну від Наддніпрянщини, в ЗУНР сформувався дієвий адміністративний апарат і суди, були проведені позитивні реформи, створено велику національну армію (Українська галицька армія — УГА). Зовнішня політика уряду ЗУНР відзначалась певним реалізмом, однак великою довірою Антанті.

Ще 1 листопада 1918 р. поляки підняли повстання у Львові та інших містах Галичини. 13 листопада 1918 р. було проголошено відновлення Польської держави. Відроджена Польща одразу ж висунула свої претензії на західноукраїнські землі. І хоча до початку 1919 р. поляки не мали достатніх сил, але витісняли українців завдяки їх нерішучості і вірі у можливість мирного порозуміння. Значну роль у цьому відіграла також і міжнародна ізоляція ЗУНР, яка була створена зусиллями польських дипломатів. Останні переконали лідерів країн Антанти, що українці є більшовиками і водночас співпрацюють з Німеччиною. Таким чином, ЗУНР була позбавлена можливості отримувати зовнішні кредити і вести закупівлю зброї за кордоном. Водночас Польща отримувала різні пільги та безкоштовні поставки зброї та боєприпасів. Усе це дало можливість полякам перейти у наступ проти військ ЗУНР.

12 листопада 1918 р. поляки захопили важливий стратегічний пункт і комунікаційний вузол Галичини — Перемишль, а 22 листопада — Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а потім до Станіслава.

В лютому 1919 р. УГА перейшла в контрнаступ. Поляків розбили, і вдалося вийти до Львова, але за наполягання Антанти,

яка була налякана можливістю розгрому Польщі, було встановлене перемир'я. Воно дало змогу Польщі накопичити сили.

Отримавши на початку травня значне поповнення (в цей час до Галичини перекинули сформовану у Франції 60-тисячну дивізію генерала Галлера), поляки 14 травня 1919 р. перейшли у Східній Галичині в наступ, який тривав до кінця травня і закінчився майже повною окупацією Галичини.

Проте війська ЗУНР не збиралися припиняти боротьбу. Провівши перегрупування, 8 червня 1919 р. вони почали Чортківський контрнаступ. Він розвивався блискуче. Але нестача боеприпасів і виснаження української армії дало можливість полякам у другій половині червня перейти у контрнаступ і до середини липня повністю захопити Галичину. Польський контрнаступ був підтриманий також військами Румунії, які вдарили на Покуття, в тил армії УГА.

15–16 липня 1919 р. УГА та уряд ЗУНР евакуювалися за Збруч на територію УНР. ЗУНР припинила своє існування. Боротьба українців за незалежність в Західній Україні зазнала поразки.

Північна Буковина та Закарпаття. Одразу ж після розпаду Австро-Угорської імперії населення Буковини на 40-тисячному Буковинському загальнонародному вічі, що відбулось у Чернівцях 3 листопада 1918 р., висловилося за приєднання до Великої України. Проте ні Наддніпрянська Україна, ні ЗУНР не могли надати українцям Буковини військової підтримки. З огляду на безборонність Буковини Румунія вдалася до анексії цього регіону. 11 листопада 1918 р. румунські війська, майже не зустрічаючи опору, окупували Буковину. Ще в березні 1918 р. Румунія, використовуючи загальну дестабілізацію політичної ситуації в Україні, окупувала Бессарабію.

На окупованих українських землях Румунія встановила військовий режим, який діяв до 1928 р. і означав насильницьку румунізацію краю та дискримінацію місцевого українського населення. Все це призвело до опору місцевого населення румунській владі. Вже в листопаді 1918 р. населення Кіцманського повіту зробило спробу звільнитись з-під влади Румунії та створити окрему республіку. Повстанські виступи охопили й інші частини Буковини та Бессарабії. До найбільших з них належало Хотинське повстання 1919 р. і Татарбунарське повстання 1924 р., але обидва повстання були жорстоко придушені.

Аналогічно події розвивались і в Закарпатті. Місцеве українське населення висловилося за приєднання Закарпаття до України (на Закарпатському загальнонародному вічі у Хусті 21 січня 1919 р.). Проте регіон окупувала Угорщина ще в листопаді 1918 р., а влітку 1919 р. — війська Чехословаччини та Румунії. Після поразки Угорщини з нею було укладено в червні 1920 р. Тріанонський договір, відповідно до якого більшість Закарпаття переходило до Чехословаччини, а менша частина (так звана Смітщина) — до Румунії.

МАУП

9 Україна у 1921–1938 рр.

УСРР у 1921–1928 рр.

УСРР на початку 1920-х років

Розгромивши всіх претендентів на владу в Україні, більшовики взяли курс на знищення внутрішньої опозиції та негайне запровадження комунізму. Це виявилось у знищенні всіх політичних партій та відновленні політики “воєнного комунізму”.

Ще в період боротьби за владу в Україні у 1917–1920 рр. більшовики ліквідували всі праві та центристські політичні партії. Після зміцнення своєї влади вони вирішили знищити і своїх союзників, тобто інші ліві партії. Вже у березні 1920 р. були розпущені партії боротьбистів та боротьбистів, а невдовзі заарештоване керівництво партії лівих есерів (інтернаціоналістів). 20–23 березня у Києві відбувся судовий процес над ними, а у вересні 1920 р. партію лівих есерів повністю розгромили. З кінця 1920 р. почалася також боротьба з націонал-комуністами (УКП). Таким чином, більшовики поступово прибрали політичних конкурентів і встановили одноосібне панування своєї партії у політичному житті, що свідчило про тоталітарні тенденції у психології їх керівництва.

У 1920 р. політика “воєнного комунізму” набула ще потворніших форм. З листопада 1920 р. в Україні були націоналізовані 11 тис. підприємств, з яких вдалося налагодити роботу лише на 4 тисячах. Приватна ініціатива у промисловості була повністю знищена. Ліквідована приватна торгівля. Відбувалося погіршення становища робітників. Постійно зменшувалася заробітна плата, яка здійснювалася виключно у натуральній формі

(100 г хліба за день праці), і при цьому зростала тривалість робочого дня. Тому робітники почали страйкувати, але щоб уникнути репресій і отримувати пайки, вони вдавалися переважно до так званих італійок (страйки, під час яких робітники перебувають на робочому місці, проте практично не працюють, а лише створюють видимість праці). Це змусило владу посилити репресії проти робітників. Особливо ж терористичний характер мала політика щодо селянства. Тепер, окрім зерна, у селян вилучали й інші сільськогосподарські продукти. Все це призвело до збереження антибільшовицьких настроїв серед українського суспільства і вело до продовження антибільшовицьких виступів. У 1920–1921 рр. тривала боротьба орієнтованих на УНР підрозділів Ю. Тютюнника на Волині, 20-тисячної повстанської армії Махна на Катеринославщині та інших дрібніших підрозділів. Всього на 1921 р. в Україні діяло 200–250 повстанських загонів. Тому більшовики витрачали величезні сили на боротьбу проти повстанського руху українських селян. Здійснювали масові репресії: проводили розстріли, було створено 18 концтаборів, через які пройшли 30 тис. осіб. Проте всі ці дії радянської влади в Україні лише посилили антибільшовицькі настрої та загострили загальну економічну кризу, одним з наслідків якої був голод 1921–1923 рр.

Голод 1921–1923 рр. охопив 5 губерній Південної та Східної України. Його причиною була посуха та неврожай, але велику роль у його посиленні та тривалості відіграла політика радянської влади. У селян примусово вилучали останній хліб, що прирікало їх на вимирання. Натомість вилучене у селян зерно продавали за кордон, й на одержані кошти закуповували зброю, промислове обладнання та різні речі для вищого партійного керівництва. В Україні в ці роки голодувало від 4 до 7 млн осіб, з яких померло 1,5–2 млн. Лише 16 січня 1922 р. Москва визнала факт голоду в Україні і погодилася на надання голодуючим гуманітарної допомоги від міжнародних організацій. Допомогу надали Американська адміністрація допомоги (АРА), яка передала 180,9 млн пайків та Червоний Хрест (12,2 млн пайків). Для порівняння, радянський орган допомоги голодуючим Допомгол надав 383 тис. пайків. Проте основна маса всієї допомоги йшла до голодуючих районів Поволжя. Антилюдський характер радянської влади виявився і в тому, що вона ви-

рішила зіграти на людському горі — голод був використаний для боротьби з Церквою та привласненні її майна. Церкву звинуватили у відмові допомогти голодуючим (хоча провідники різних конфесій пропонували свою допомогу) і під цим приводом було проведено закриття низки культових споруд при одночасному їх пограбуванні, знищенні предметів культу та репресіях щодо духовенства.

З метою остаточного завершення інтеграції радянських республік у 1922 р. було вирішено негайно утворити єдину радянську державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Існувало дві основні концепції створення СРСР — автономістська (Сталін, Зинов'єв, Каменєв, Дзержинський, Орджонікідзе) і федералістська (Ленін, Троцький, Раковський, Затонський). Перша передбачала приєднання всіх радянських республік до Росії як автономних районів, друга — об'єднання радянських республік на рівноправних началах і при збереженні широкого внутрішнього самоуправління кожної з республік. Спочатку гору взяла ідея автономізації, яку особливо наполегливо проводив Сталін. Але Раковський, довідавшись про це, звернувся до Леніна. Останній, у свою чергу, звернувся з листом до учасників з'їзду, на якому вирішувалось це питання. У своєму листі Ленін піддав різкій критиці ідею автономізму. Оскільки Ленін мав більший авторитет, то учасники з'їзду прийняли його концепцію створення союзної держави на принципах федерації.

10 грудня 1922 р. у Харкові на VII Всеукраїнському з'їзді рад була схвалена Декларація про утворення СРСР. З'їзд закликав приєднатися до неї й інші радянські республіки. Для цього в Москві працював I з'їзд Рад СРСР, на якому 30 грудня 1922 р. затвердили Декларацію про створення СРСР і виробили Союзний договір. На II з'їзді Рад СРСР у січні 1924 р. затверджено I Конституцію СРСР. У 1925 р. на її основі було створено Конституцію УСРР, яка фактично дублювала загальносоюзну — тенденція, характерна для всього законодавства УСРР. Треба зазначити, що федералістська концепція, на принципах якої було затверджено створення СРСР, досить швидко була підмінена автономістською суттю. Вся повнота влади зосередилась у Москві, а в компетенції союзних республік залишилися в основному питання соціальної, культурної та освітньої сфер.

Натомість зовнішня політика, армія та силові структури, випуск грошей, законодавство та інші важливі складові політики також зосередились у Москві. Тому після входження УСРР до складу СРСР можна вести мову про остаточну втрату Україною ознак політичної незалежності та її повернення до складу модернізованої Російської імперії, тільки вже радянської — СРСР. Єдиним позитивним наслідком встановлення радянської влади було припинення бойових дій на території України з кінця 1921 р.

Причини переходу до непу та зміст нової економічної політики

На початку 1921 р. особливо гостро стала відчутною згубність подальшого дотримання політики “воєнного комунізму”: країна була охоплена селянськими повстаннями, робітничими виступами, активізувались антирадянські політичні сили, відновилася можливість зовнішнього втручання, була цілковито розвалена економіка, не вистачало практично всіх товарів та продовольства. Все це загрожувало більшовикам втратою влади в країні. Відповідно постала негайна потреба зміни внутрішньополітичного курсу. Зробивши належні висновки, лідер російських більшовиків В. Ленін вирішив змінити внутрішню політику радянської влади.

Питання відмови від політики “воєнного комунізму” вперше було обговорене на Пленумі ЦК РКП(б) 24 лютого 1921 р., проте викликало гостру дискусію. Лише 15 березня 1921 р. X з'їзд РКП(б), після придушення Кронштадтського повстання, яке власне і змусило учасників з'їзду ухвалити реалістичне рішення, прийняв постанову “Про заміну продрозкладки натуральним податком”. Це означало відмову від викачування максимальної кількості зерна з селян за безцінь і проведення закупівлі у селян зерна за ринковим цінами. Подальші кроки на шляху відміни політики “воєнного комунізму” були зроблені на Всеросійській продовольчій нараді в червні 1921 р., на якій уперше новий політичний курс був названий новою економічною політикою (неп). Остаточо ж перехід до непу затвердив 9 серпня 1921 р. РНК РРФСР. До кінця 1921 р. визначилися і

головні складові непу, які полягали у поверненні до окремих елементів ринкової економіки. Не відмінюючи монополії держави на володіння великими промисловими підприємствами, частину середніх та дрібних промислових підприємств почали здавати в оренду приватним особам, а державні підприємства переводили на госпрозрахунок. Селянам передавали у приватну власність значні земельні площі. Відновлювалися грошові відносини та приватна торгівля. Значну роль в оздоровленні фінансової системи СРСР відіграв український економіст М. Владимиров, який у 1922 р. був відкликаний до Москви і очолив проведення грошової реформи, яка успішно закінчилась на початку 1924 р. За його ініціативи в обіг замість інфляційних паперових “радзнаків” були випущені забезпечені золотом банківські білети — червінці, які перетворилися на одну з найміцніших валют світу. Була також відмінена обов’язкова трудова повинність, оплату праці перевели з натуральної у грошову форму. Всі ці дії сприяли швидкому виходу економіки з кризи та досягненню нею довоєнного рівня. У 1923 р. скінчився голод.

В Україні впровадження непу мало свою специфіку. Економічний ефект від заміни продрозкладки продподатком став відчутним в Україні лише у 1922 р., оскільки продподаток мав стягуватися, починаючи із врожаю 1921 р., тобто у 1922 р., натомість у 1921 р. залишався в силі закон про продрозкладку, хоча її обсяги і були зменшені на 20 %. Отже, в Україні неп запровадили на рік пізніше, ніж у Росії, тобто у 1922 р. Це було викликано і запеклим опором республіканського партійного керівництва щодо непу, а також через опір комнезамів на місцях і голод. Лише після проведення заміни керівництвом КП(б)У, яке з 1923 р. очолив Е. Квіринг, а з 1925 р. вірний служака Й. Сталіна Л. Каганович, курс на неп, проголошений центральним керівництвом більшовицької партії, почав впроваджуватись і в УСРР. Головними його складовими були реформи у промисловості та сільському господарстві.

У процесі реалізації політики непу в промисловості України були здані в оренду 5200 підприємств, а націоналізовані підприємства об’єднані у госпрозрахункові трести. Госпрозрахунок означав фактичну економічну самостійність трестів: відтепер вони самі шукали постачальників сировини та ринки збуту своєї

продукції, формували фонд зарплати та вели всі економічні операції. Замість галузевих главків управління державними промисловими підприємствами перенесли на місця — були створені трести. В Україні трести на середину 1920-х років об'єднали більшість державних промислових підприємств. Так, шахти Донбасу об'єднані в трест “Донвугілля”, металургійні заводи Донецько-Криворізького басейну — в трест “Південсталь”, залізорудну промисловість — у Південнорудний трест, хімічну промисловість — у три трести (“Коксобензол”, “Хімвугілля” та “Скросода”), підприємства харчової промисловості об'єднано в “Цукротрест”, “Бахсіль”, “Маслотрест” тощо. Підприємства, що об'єднувались у трести, втрачали економічну, а часто і юридичну самостійність та цілковито підпорядковувалися керівному органу тресту, тобто перетворювались на монополні об'єднання. Для закупівлі сировини, координації торговельних операцій та збуту продукції були створені синдикати, а для укладення торговельних угод та найму робочої сили — біржі. Велась активна реконструкція старих та будівництво нових заводів та інших промислових підприємств. Так, в УСРР за роки непу було збудовано 32 великі заводи сільськогосподарських машин і Україна перетворилася на головну базу радянського машинобудування для сільського господарства. Саме в Україні в 1921 р. був створений перший радянський трактор (на Кічкаському машинобудівному заводі під Олександрівськом), а у 1924 р. споруджений Харківський тракторний завод, на якому почався серійний випуск гусеничних тракторів “Комунар”. Відповідно до плану електрифікації Росії (ГОЕЛРО) в Україні з середини 20-х років почалося будівництво великих електростанцій — Штерівської ДРЕС, Чугуївської ДРЕС та Дніпровської ГЕС. Відбудовували старі невеликі електростанції, що існували при заводах та в окремих містах.

Паралельно з реформами у промисловості тривало і реформування сільського господарства. З 1922 р. селян України перевели на продподаток. До кінця 1923 р. у власність селян було передано 92 % орних земель республіки, решта залишилась у власності держави. 19 травня 1923 р. був затверджений декрет ВУЦВК та РНК УСРР про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. Причому основну його частку сплачували заможні господарства, тоді як до

1925 р. від його сплати були звільнені близько 25 % господарств (головним чином — незаможних селян). Така політика, по-перше, дала можливість сформувати державний грошовий фонд для закупівлі зерна, а по-друге, призвела до покращання матеріального становища найбідніших верств сільського населення. З 1921 р. в сільському господарстві також почала захоплюватися практика утворення колективних господарств — колгоспів, радгоспів та кооперативів. Абсолютна більшість українських селян віддавала перевагу кооперуванню. До 1928 р. всіма видами кооперації в Україні було охоплено 85 % селянських господарств.

Розвиток культури в Україні у 1921–1928 рр. Церковне життя

“Українізація” та “Коренізація”. З метою заспокоєння населення, схилення на свій бік національної інтелігенції та створення позитивного іміджу СРСР за кордоном радянське керівництво на XII з’їзді РКП(б) в квітні 1923 р. проголосило курс на “коренізацію”. Ця політика мала проводитись у сфері культури і передбачала: 1) широке впровадження мов національних меншин у діловодство, освіту і культуру в місцях компактного проживання національних меншин; 2) збільшення частки представників національних меншин в управлінському та партійному керівництві; 3) відродження і розвиток культур корінних національностей. Крім того, партія намагалась злитися з народом, щоб останній не розглядав партію як інородне утворення. На практиці це означало поповнення представниками національних меншин партійного керівництва республіки та адміністрації, переведення освіти та видавничої справи на національні мови, заохочення відродження національних традицій тощо.

В Україні політика “коренізації” мала дві складові: 1) власне “коренізацію”, яка передбачала розвиток культури національних меншин, що проживали в Україні (кримських татар, поляків, євреїв, німців, греків, молдаван та ін.); 2) “українізацію”, яка означала всебічний розвиток культури титульної нації України, тобто — українців. Зазначимо, що українізація проводи-

лась не лише на території УСРР, а й у місцях компактного проживання українців за її межами — на Кубані та Північному Кавказі, в окремих регіонах Сибіру та Казахстану, на Далекому Сході.

Партійне керівництво УСРР (Квіринг, Лебідь та ін.), яке на початку 1920-х років на 80 % складалось не з українців, вороже поставилось до політики “українізації” і всіляко перешкоджало її впровадженню. Але на середину 1920-х років серед партійного керівництва УСРР відбулись кадрові зміни: запеклого ворога українізації Е. Квіринга на посаді генерального секретаря КП(б)У в 1925 р. замінили на Л. Кагановича (останній хоча і не симпатизував українцям, але, слухняно виконуючи вказівки Сталіна, почав вивчати українську мову і змушував до того інших керівників), народним комісаром освіти став О. Шумський (найпослідовніший і щирий прибічник українізації). Багато українців очолили місцеві партійні та державні органи влади, а частка українців в КП(б)У зросла з 20 % у 1920 р. до 52 % у 1927 р., хоча серед ЦК і не перевищувала 25 %.

Освіта. Відповідно до політики українізації та коренізації до 1927 р. на українську мову викладання перейшли 25 % вищих навчальних закладів, 59 % технікумів, 80 % шкіл. Були створені також майже 600 шкіл з німецькою мовою викладання, 351 — з польською, 342 — з єврейською, 31 — з татарською.

Одним з пріоритетних завдань радянського керівництва у сфері культури було визначено ліквідацію неписьменності. Відповідно до цього в 1921 р. РНК УСРР видав декрет, яким усе неписемне населення віком від 8 до 50 років було зобов’язане вчитися читати і писати. У 1923 р. для вирішення цього завдання було створене товариство “Геть неписьменність”, а також спеціальні гуртки з навчання дорослих — товариства ліквідації неписьменності (лікнепи), а їх відвідувачів заохочували матеріально. Завдяки цим заходам до кінця 20-х років чисельність неписьменних серед дорослого населення зменшилося з 76 % до 43 %. У 1924 р. запроваджувалося обов’язкове початкове (чотирирічне) навчання для дітей. Середньою освітою станом на 1927 р. було охоплено понад 35 % дітей шкільного віку (проти 22 % у 1917 р.), а кількість студентів зросла у 3,5 раза.

Позитивними моментами реформування освіти було: скасування плати за навчання, створення мережі заочної та вечірньої

освіти, скасування поділу навчальних закладів відповідно до гендерного чинника, відокремлення освіти від Церкви, рівність всіх станів у здобутті освіти, розширення мережі навчальних закладів, викладання національними мовами.

Наука. Одним з головних центрів розвитку науки та культури в Україні була Українська Академія наук (з 1921 р. по 1936 р. — Всеукраїнська Академія наук або ВУАН) та її структурні підрозділи (відділи, кафедри та інститути). Президентом ВУАН до 1921 р. був В. Вернадський, у 1921–1922 рр. — М. Василенко, у березні–травні 1922 р. — О. Левицький, а з 1922 р. до 1928 р. В. Липський. До кінця 1920-х років ВУАН мала 3 відділи — історико-філологічний, соціально-економічний та фізико-математичний.

В історичній науці важливе значення мала праця М. Грушевського, який навесні 1924 р. повернувся в Україну. Працюючи у ВУАН, він створив історичну школу, яка повела системне вивчення різних аспектів та етапів історії України. В Харкові плідно працював історик Д. Багалій та його учні. Вивченням козацтва займався Д. Яворницький. Всі вони продовжували розвивати немарксистську історію. Марксистський напрям в історичній науці представляв М. Яворський.

В літературознавстві помітним явищем була творчість А. Кримського, С. Єфремова, О. Білецького та інших, які вивчали український фольклор та літературу, а також вели дослідження літератур і фольклору інших народів світу, розробили новий український правопис, видавали словники та іншу фахову літературу.

Першорядне значення мала діяльність М. Гамалії та Д. Заболотного (у сфері епідеміології), О. Богомольця, О. Палладіна, Ф. Яновського, М. Стражеска (в галузі медицини), М. Холодного та А. Сапегіна (у біології, зоології, генетиці), І. Шмальгаузена (в експериментальній зоології).

В економіці велику роль відіграла діяльність визначного економіста М. Волобуєва, який обґрунтував доцільність самостійного розвитку України, та К. Воблого. Обидва були прибічниками ринкової економіки.

У сфері фізико-математичних наук і техніці особливо важливе значення мала праця Д. Граве, який створив Київську математичну школу. М. Крилов та М. Боголюбов започаткували

дослідження в галузі нелінійної механіки. Теоретичні роботи в галузі чистої математики вів Г. Пфейффер. Л. Ландау став засновником досліджень з термоядерного синтезу. Теоретичне обґрунтування польотів у космос розробив талановитий український конструктор Ю. Кондратюк. І. Сікорський продовжував створення нових моделей літаків.

Література. Літературне життя України 1920-х років відзначалось значним різноманіттям напрямів і течій. У цей період виникло багато літературних об'єднань та груп. Зокрема: спілка селянських письменників “Плуг” (П. Панч, С. Пилипенко, А. Головка), спілка пролетарських письменників “Гарт” (В. Еллан-Блакитний, М. Хвильовий, В. Сосюра), “Молодняк”, “Нова генерація”, “Ланка” (перейменована на МАРС — Майстерня революційного слова, до неї належали Г. Косинка, Є. Плужник та ін.), ВАПЛІТЕ — Вільна академія пролетарської літератури (М. Хвильовий, М. Бажан, В. Сосюра, Ю. Яновський), неокласики (М. Драй-Хмара, М. Зеров, М. Рильський), символісти (П. Тичина, Ю. Меженко), футуристи (М. Семенко).

Один з визначних українських письменників того часу — М. Хвильовий започаткував гостру літературну дискусію 1925–1927 рр., кинувши гасло “Теть від Москви! Дайош Європу!” Він закликав українських письменників наслідувати не російську, а західноєвропейську літературу. За це його було піддано гострій критиці і позбавлено можливості працювати.

Музика і театр. Загальне поживлення культурного життя не оминуло і музичної творчості та театру. Плідно працювали такі визнані композитори, як Б. Лятошинський, Л. Ревуцький, К. Стеценко, М. Леонтович, Я. Степовий. У 1926 р. було засновано Київський симфонічний оркестр. У 1925–1926 рр. створено театри опери та балету у Харкові, Києві та Одесі. В Києві була заснована хорова капела “Думка”. У 1922 р. (за іншою версією — у 1918 р.) Л. Курбас створив у Києві свій славнозвісний театр “Березіль”, який робив сміливі постановки українських класиків та сучасних режисерів. Повернулися з еміграції та відновили свою театральну діяльність в радянській Україні М. Садовський та П. Саксаганський. Формувалось нове покоління діячів українського театру (А. Бучма, Г. Юра, Н. Ужвій, О. Ватуля, Ю. Шумський).

Образотворче мистецтво. Продовжували діяльність представники старшого покоління М. Бойчук (засновник власної художньої школи — бойчукістів), К. Трохименко, Ф. Кричевський, І. Іжакевич та формувалася нова зміна (В. Касіян, А. Петрицький та ін.). Соціалістичний реалізм співіснував у їх творчості з елементами авангарду та інших творчих напрямів.

Кіно — належало до нових жанрів мистецтва, але незважаючи на це, швидко розвивалось. Цьому сприяла загальна доступність кіномистецтва і особливе сприйняття кінематографу з боку радянської влади, хоча зворотним боком цієї турботи була його швидка політизація. Та, незважаючи на це, українські кіномитці (І. Кавалерідзе, В. Гардш, О. Алещенко, О. Довженко, І. Савченко) створили справжні шедеври, частина з яких увійшла до золотого фонду світового кінематографу (наприклад, фільм О. Довженка “Арсенал”). У Києві наприкінці 1920-х років було створено велику кіностудію.

Церковне життя. Загальна лібералізація життя в роки непу сприяла відродженню також і релігійного життя. 14 жовтня 1921 р. Всеукраїнська православна церковна рада скликала I Всеукраїнський православний собор, на якому було проголошено створення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). До 1924 р. УАПЦ вже мала до 2 тис. парафій.

УАПЦ одразу ж опинилась у скрутному становищі, оскільки проти неї виступила РПЦ та радянська влада, яка небезпідставно вважала УАПЦ однією з опор українського національного відродження. До того ж під час голоду 1921–1923 рр. у церкв було вилучено майже все майно. Але сильні релігійні настрої серед населення України змусили владу вдатись не до відкритих репресій, а до розколу самих віруючих. Влада інспірувала створення різних дрібних і лояльних щодо влади церков, наприклад: Нової Православної (обновленської) Церкви або “Живої Церкви”; Української Синодальної Церкви, створеної у 1923 р.; Братського об’єднання українських автокефальних церков, створеного у 1925 р. Ці церковні організації не здобули особливої популярності серед віруючих, але вносили безлад і анархію в релігійне життя, чим давали радянській владі ґрунт для критики Церкви та боротьби з нею.

УСРР (УРСР) у 1929–1938 рр.

Встановлення тоталітарного режиму в СРСР. Репресії

21 січня 1924 р. помер В. Ленін. Головними претендентами на владу після його смерті були Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зинов'єв та Й. Сталін. У 1924 р. Сталіну вдалося відсторонити від керівництва найбільшого конкурента та другу за впливовістю після Леніна особу в партії Л. Троцького. На XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925 р.) з партії виключили Г. Зинов'єва та Л. Каменєва. Було також проведено знищення їхніх прибічників у партійному та державному керівництві. Проте на цьому репресії не припинились. Вони лише змінили свою спрямованість та масштаби — знищивши головних претендентів на владу, Сталін почав планомірне знищення (“чистку”) всіх ешелонів партії та заміну її складу на нових, особисто відданих йому осіб. Головною опорою Сталіна стали прокуратура, суд і особливо ВЧК (перейменована у 1922 р. на ДПУ, а у 1934 р. на НКВС). Завданням цих органів було засудження та знищення всіх, хто міг хоча б на рівні думок виступати проти сталінського режиму.

У 1934 та 1937 рр. відбулось дві хвилі “чисток”. Під приводом боротьби з контрреволюцією 5 грудня 1934 р. вийшла постановка ВЦВК про посилення кримінальної відповідальності (розгляд кримінальних справ у термін не більший 10 днів, без участі сторін, відхилення клопотань про помилування, негайне виконання вироку). Основним елементом репресій стали судові процеси, на яких судили одразу групу осіб. Аналогічні процеси відбувались і в Україні.

Так, у 1928 р. відбулась так звана Шахтинська справа (судовий процес над керівництвом вугільною промисловістю й технічною інтелігенцією Донбасу), за якою лише в Україні засудили близько 1 тис. осіб. А вже наступного, 1929 р., відбулась пов'язана із цією справа так званого Харківського центру (в антирадянській діяльності звинуватили та засудили кілька десятків керівників промислових підприємств Східної та Південно-Східної України). Остаточне ж знищення старих висококваліфікованих кадрів керівників промислових підприємств і

технічної інтелігенції України відбулось під час судового процесу 1930 р. над так званою Промисловою партією (за цією справою було засуджено понад 2 тис. осіб). Завдяки цим діям Сталін подолав опір керівників промисловості своєму курсу на соціалістичний штурм у цій галузі.

У січні 1930 р. відбувся судовий процес над “Спілкою визволення України” — СВУ (45 засуджених, з них 2 академіки, 11 професорів, 2 письменники).

У червні 1930 р. проведено суд над ще однією міфічною антирадянською організацією “Контрреволюційною організацією в сільському господарстві України” (знищено групу керівників сільського господарства).

У 1931 р. відбувся процес над “Українським національним центром” (засуджено 50 визначних українських учених, зокрема М. Грушевського та М. Яворського). М. Грушевський завдяки своїй світовій славі не міг бути так просто знищений. Тому його не розстріляли, але він опинився під домашнім арештом, його вивезли до Москви із заборобою повертатися в Україну, а в 1934 р. М. Грушевський помер за загадкових обставин. Одразу ж після цього знищили створену ним історичну школу, а його твори заборонили.

У березні 1933 р., у розпал голодомору, з метою перекладення із себе відповідальності у цій трагедії Сталін інсценував справу 75 службовців наркоматів землеробства і радгоспів України, Білорусі та Північного Кавказу. Їх звинуватили в тому, що вони прищеплювали худобі у колгоспах чуму, і це викликало її масовий падіж. У науково-дослідних установах України за цією справою заарештували 270 професорів-аграрників.

Не обійшли репресії і національні меншини, що проживали в Україні. Так, вже у 1931 р. відбувся процес над міфічною “Польською військовою організацією”, яка начебто за підтримки польської розвідки готувала антирадянське повстання в УСРР та її приєднання до Польщі. Із середини 1930-х років посилились репресії проти кримських татар.

Друга хвиля репресій прокотилася після пленуму ЦК ВКП(б) на початку 1937 р., на якому заарештували М. Бухаріна та О. Рикова. 31 липня 1937 р. затверджено наказ про арешт 269 тис. осіб., з яких 76 тис. одразу ж розстріляли. Це був своєрідний план винищення інакомислячих, який швидко перевиконали (один з

небагатьох випадків справжнього перевиконання, запланованого в СРСР). Особливо багато репресованих серед вищого керівництва було у 1937–1938 рр. — цей період дістав назву “єжовщина” за прізвиськом тодішнього керівника НКВС Єжова. У грудні 1938 р. Єжова (якого також репресували) на посту керівника НКВС змінив Л. Берія, але політика НКВС не змінилася, хоча масштаби репресій дещо зменшились. Не менш ніж центральне керівництво, постраждало від репресій і республіканське керівництво, зокрема і в УСРР (1936 р. назву республіки змінили на УРСР). Із 1933 р. до 1938 р. внаслідок репресій склад КП(б)У зменшився на 266,3 тис. осіб, тобто наполовину. Заарештували і згодом розстріляли Х. Раковського, В. Затонського, О. Любченка та інших вищих партійних керівників УСРР. Із 62 членів ЦК КП(б)У були репресовані 55, із 11 членів Політбюро — 10, із 5 кандидатів у члени Політбюро — 4, всі 9 членів Оргбюро. Був повністю знищений штаб КВО на чолі з І. Якіром, а також значна частина керівництва Харківського військового округу на чолі з І. Дубовим (1937 р.). Загальна кількість репресованих в Україні керівних кадрів армії перевищувала 10 тис. осіб.

Тривали показові судові процеси над міфічними антирадянськими організаціями. Загалом із 1930 р. до 1941 р. в Україні було “розкрито” понад 100 різних антиурядових організацій, а загальна кількість репресованих за цими справами становила близько 333 тис. осіб, не враховуючи репресованих серед простого селянства та представників національних меншин.

Таким чином, розправившись із опозицією, Сталін вже наприкінці 1920-х років перетворився на диктатора і прагнув до зміцнення тоталітарного режиму. Тому головними напрямками його внутрішньої політики стали індустріалізація, колективізація та культурна революція, завдяки яким він хотів створити слухняне суспільство, позбавлене власних інтересів і повністю віддане інтересам держави, а фактично — самого Сталіна.

Індустріалізація (комуністичний штурм у промисловості)

Курс на індустріалізацію проголосили ще на XIV з’їзді ВКП (б) (грудень 1925 р.). На XV з’їзді (грудень 1927 р.) затвер-

дили I п'ятирічний план на 1928/9–1932/3 рр. У травні 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд рад затвердив I п'ятирічний план в Україні, головним принципом якого був пріоритет державного плану над ринком та “ножиці цін”. На практиці політика “ножиць цін” означала їх завищення на промислову продукцію при штучному заниженні на продукцію сільського господарства, що уможливило перекачувати гроші з останнього на розвиток промисловості. Завдяки цьому, а також посиленому державному фінансуванню планувалося збільшити виробництво промислової продукції впродовж першої п'ятирічки на 37,7 % (реально було досягнуто зростання на 15,7 %). Фактично перехід до індустріалізації означав відмову від політики непу, але оскільки останній був проголошений самим Леніним, то Сталін не міг відкрито заявити про відмову від ленінської політики. Тому офіційно індустріалізацію оголосили останньою фазою непу.

Остаточний перехід до політики індустріалізації відбувся у 1929 р., а тому цей рік дістав назву “рік великого перелому” (ця термінологія була запозичена зі статті Сталіна у “Правді” від 7 листопада 1929 р., у якій проголошувався курс на надіндустріалізацію). 5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про реорганізацію управління промисловістю”. Основною ланкою управління було оголошено підприємства замість трестів. Вони втратили економічну самостійність і перейшли під контроль загальносоюзних наркоматів. Загальне керівництво розвитком промисловості здійснювала Вища рада народного господарства (ВРНГ).

Головними галузями розвитку у I п'ятирічку визначили електроенергетику та машинобудування. За першу п'ятирічку були збудовані Штерівська та Зуївська ДРЕС, Київська № 2, Криворізька, Чугуївська, Північодонецька, Кам'янська та Дніпровська ГЕС. Саме в електроенергетиці був перевиконаний план I п'ятирічки (одержано 936 тис. кВт замість запланованих 924 тис. кВт).

У машинобудуванні реконструювали: Харківський тракторний завод, комбайновий завод у Запоріжжі, Луганський паровозобудівний, кіровоградський завод “Червона зірка”, київський “Ленінська кузня” та ряд інших. В Україні були збудовані такі потужні гіганти машинобудування, як “Запоріжсталь”, “Кри-

воріжсталь”, “Азовсталь”, “Дніпроспецсталь”, трубопрокатні заводи в Маріуполі, Нікополі та Харциську. Створені підприємства кольорової металургії (Дніпровський алюмінієвий завод і завод “Укрцинк”). Проте замість запланованих 6,6 млн т виплавки чавуну в Україні було виплавлено тільки 3,9 млн т, тобто 59 % від плану.

Третьою за показниками була вугільна галузь. За I п’ятирічку в Україні збудували 54 шахти, але замість запланованих 204 млн т вдалось видобути лише 156 млн т вугілля.

На початку 1933 р. Сталін оголосив про дострокове виконання I п’ятирічки за 4 роки і 3 місяці. 1933 р. почали розглядати як перший рік II п’ятирічки (1933–1937). Проте Сталін змушений був зменшити завдання для приросту в промисловості на II п’ятирічку та дозволити певні економічні стимули. Зокрема, у 1934 р. скасували карткову систему, а в 1935 р. — межу у заробітній платі і ввели премії у грошовій формі. Але економіка переорієнтовується на військові рейки. На ВПК йшло 43,4 % усіх капіталовкладень.

1938–1942 рр. — III п’ятирічка (через війну не була завершена) — остаточно утвердилась перевага в розвитку промислових галузей групи “А”. У 1940 р. прийнято закон про заборону самовільної зміни місця праці та введено 7-денний робочий тиждень. Відновлено мілітаризацію економіки. За роки II п’ятирічки в Україні збудували 25 доменних печей, з них 4 — найбільші у світі. Лише у 1940 р. було видобуто 94 млн т вугілля і вироблено 12,4 млрд кВт год електроенергії. На кінець 1940 р. Україна давала 50,5 % загальносоюзного видобутку вугілля, 64,75 % — чавуну, 48,8 % — сталі, 67,65 % — залізної руди, 25,7 % — електроенергії. Значну роль у цьому зростанні відіграли позаекономічні методи стимулювання праці. До останніх належали: а) боротьба зі “шкідниками” та репресії — цим робітників залякали і змусили працювати фактично задарма; б) використання рабської праці в’язнів ГУЛАГу; в) соціалістичні змагання. Соцзмагання поділялись на ряд напрямів, серед яких особливе поширення мав стаханівський, ізотовський рух та рух багатостатників.

11 травня 1932 р. забійник горлівської шахти “Кочегарка” Ізотов у газеті “Правда” розповів, як він навчив своїй професії 10 молодих робітників. Кожне підприємство дістало завдання підготувати своїх Ізотових.

У ніч на 31 серпня 1935 р. забійник О. Стаханов на шахті “Центральна-Ірміно” застосував метод поділу виробничих операцій між забійником і кріпильником і за зміну вирубав 102 т вугілля, або в 14,5 раза більше норми. 8 вересня він нарубав 175 т, а 18 вересня — 227 т. Стаханівський рух дав підстави у 1936 р. збільшити норми виробітку. З’явилась система приписок (так звані “олівцеві стахановці”).

Рух багатOVERSTATників був організований у II п’ятиріччі парторганізаціями харківських верстатобудівного та тракторного заводів. Суть — один робітник одночасно мав обслуговувати кілька верстатів.

Загалом індустріалізація призвела до перетворення України на промислово-аграрну країну, істотного зростання робітничого класу та прискорила урбанізацію. Україна посіла 2 місце в Європі з виплавлення чавуну, 3 — з виробництва сталі, 4 місце у світі — з видобутку вугілля. Внаслідок індустріалізації в Україні було створено потужний промисловий комплекс, з’явилися нові галузі промисловості. Негативним моментом індустріалізації було те, що Україна продовжувала залишатись переважно сировинною базою, розвивалась переважно важка промисловість і натомість не вистачало товарів народного споживання, розвиток промисловості здійснювався за рахунок сільського господарства і без врахування економічної доцільності та інтересів населення України.

Колективізація. Голодомор 1932–1933 рр.

Метою колективізації було встановлення контролю над найбільшою групою населення — селянством і збільшення його експлуатації.

Проведення колективізації в Україні почалось ще в роки непу, але спочатку мало добровільний характер. У грудні 1927 р. XV з’їзд ВКП(б) проголосив курс на колективізацію, але її знову планувалося проводити поступово, як процес добровільної кооперації.

Узимку 1927–1928 рр. відбулась хлібозаготівельна криза (селяни відмовлялись здавати хліб за заниженими цінами). У січ-

ні 1928 р. Сталін їздив у Сибір, де зібрав хліб за допомогою сили і вирішив поширити цей метод на всю країну. Головною перешкодою на цьому шляху були заможні селяни. Їх оголосили класовими ворогами — куркулями. У квітні 1929 р. Сталін закликав до ліквідації куркульства як класу. Почалось масове відбирання майна у куркулів, а їх самих розстрілювали або депортували у Сибір (ці процеси дістали назву розкуркулення). Лише за 1929 р. було розкуркулено 33 тис. селянських господарств.

У червні 1929 р. були запроваджені обов'язкові завдання із хлібозаготівель, а пленум ЦК ВКП(б) в листопаді 1929 р. проголосив курс на суцільну колективізацію. Її планувалося закінчити наприкінці 1931 — на початку 1932 рр. Але Генсек КП(б)У Косіор заявив, що в Україні колективізацію буде виконано достроково (до осені 1930 р.). Із середини січня до початку березня 1930 р. в Україні відбувалась перша хвиля примусової колективізації. Причому колгоспи почали усуспільнювати не лише землю, а й худобу і навіть птицю. Це викликало опір селянства. До червня 1930 р. було зафіксовано 1,5 тис. терактів проти представників влади, почались збройні виступи селян, а загальна кількість селянських виступів у 1930 р. становила 40 тис.

Сталін не чекав такої реакції селянства і був змушений піти на тимчасові поступки, аби виграти час для направлення у сільську місцевість достатньої кількості військ. Тому 2 березня 1930 р. “Правда” публікує статтю Сталіна “Запаморочення від успіхів”. У ній вождь звинувачував у “перегинах” при проведенні колективізації місцеву владу і казав, що процес колективізації має бути добровільним. Використовуючи цю поступку, до осені 1930 р. з колгоспів вийшла половина господарств.

Проте, накопичивши сили, Сталін перейшов у другий наступ на селянство. Другий етап колективізації почався з осені 1930 р. і характеризувався поєднанням економічних та позаекономічних засобів впливу на тих, хто відмовлявся вступати до колгоспів зі стимулюванням самих колгоспів. Колгоспники діставали податкові пільги, а одноосібники обкладалися великим податком. На допомогу колгоспам були створені машинно-тракторні станції (МТС), які забезпечували колгоспи сільськогосподарською технікою, відповідними фахівцями. До кінця 1932 р. в УСРР створили 592 МТС, які обслуговували половину колгоспів. У 1930 р. заборонили приватну торгівлю, і тому селянам ні-

куди було дівати надлишки продуктів. Посилилось розкуркулення тих, хто не йшов у колгоспи. Був вигаданий новий термін “підкуркульник”, під який підпадали навіть ті селяни, що практично нічого не мали, але все одно не бажали вступати у колгоспи. Внаслідок усіх цих дій до осені 1932 р. у колгоспи вступило 70 % господарств.

7 серпня 1932 р. був прийнятий Закон “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення соціалістичної власності”. Ним за розкрадання колгоспного майна передбачався розстріл або 10 років ув’язнення. Причому кримінальна відповідальність наставала з 12-річного віку і зазіханням на колгоспне майно вважалася навіть крадіжка з колгоспного поля кількох колосків. Тому в народі цей закон дістав назву “закон про п’ять колосків”.

У 1932 р. були запроваджені паспорти. Селяни їх не отримали і таким чином були прив’язані до землі та фактично перетворилися на державних кріпаків. Задля остаточного підкорення селянства радянське керівництво вирішило вдатися до найдієвішого засобу — голоду.

Незважаючи на постійне зменшення врожайності, Сталін встановив для України нереальний план хлібозаготівель — 356 млн пудів зерна із врожаю 1932 р. У червні–жовтні 1932 р. вдалося заготовити 136 млн пудів хліба з колгоспів і 20 млн з радгоспів. В Україну для негайного виконання плану хлібозаготівель надіслали спеціальну хлібозаготівельну комісію на чолі з Молотовим, яку було наділено надзвичайними повноваженнями. Водночас повідомлялося про зниження плану до 282 млн пудів. 5 листопада 1932 р. Молотов розіслав директиву на місця про репресії і нещадну розправу із злочинними елементами у правліннях колгоспів. Загони НКВС діставали право оточувати села, що не виконували хлібозаготівельний план, і прирікати їх на вимирання — всіх, хто намагався втікати з таких сіл, розстрілювали, а решта вмирала у самих селах (так звана практика “чорних дощок”). Не було можливості також і для втечі із самої України в інші регіони СРСР не охоплені голодом, оскільки 22 січня 1933 р. Сталін видав спеціальну директиву про перехоплення втікачів з України та Кубані (де також лютував голод). Окрім загонів НКВС, збір хліба проводили створені при МТС так звані буксирні бригади, які склалися переважно з присланих з

Росії робітників. Вони забирали в селян будь-які харчі. З 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. комісія Молотова додатково “заготовила” в Україні 105 млн т зерна. Таким чином, Молотову в цілому вдалося виконати поставлений план. Натомість з села викачали практично все продовольство, і тому селян з осені 1932 р. охопив голодомор. Його пік припав на зиму 1932–1933 рр., а загалом він тривав до другої половини 1933 р. За різними підрахунками, від голодомору 1932–1933 рр. в Україні померло від 3,5 до 12 млн осіб, а ще 1,2–1,4 млн були депортовані. Фактично це була спланована державою акція, оскільки природно-кліматичні умови були сприятливі і зібраного в Україні у 1932 р. врожаю цілком вистачало для прохарчування її населення, але його повністю було забрано, чим держава прирекла селян на вимирання. Радянське керівництво відмовилось і від міжнародної допомоги, заявивши, що в СРСР голоду немає. Все це робилося для того, аби змусити селян вступати у колгоспи та беззаперечно коритись вказівкам партійного керівництва. Ті, хто працював у колгоспах, отримували за цю працю певні пайки, що давало змогу вижити, тобто першим об’єктом голоду 1932–1933 рр. був саме селянин-власник, якого таким способом змушували вступати у колгосп. Через це події в українському селі 1932–1933 рр. дістали назву голодомору (тобто штучного голоду). Вибір засобу впливу виявився дієвим — до 1937 р. колективізація в Україні закінчилась. У колгоспи вступило 97 % селянських господарств. У зв’язку з цим держава пом’якшила свою політику щодо села.

Розвиток культури в УСРР у 1930-х рр.

Припинення українізації. Після посилення позицій Сталіна у вищому партійно-державному керівництві він перестав відчувати потребу у заграванні з національними партійними лідерами.

У 1927 р. Шумського за критику Кагановича звільнили з посади і вислали з України. Почалося звільнення його прибічників на місцях. Продовженням цього наступу був розгром ВАПЛІТЕ та ряду інших культурних організацій. З 1928 р. почалися широкомасштабні репресії проти діячів науки та культури.

5 грудня 1932 р. Й. Сталін видав таємну інструкцію для партійного керівництва на місцях, відповідно до якої “українізація”

мала бути негайно припинена. Ця дата вважається офіційним кінцем “українізації”, хоча партійне керівництво протидіяло їй постійно, а з кінця 1920-х років перейшло у широкомасштабний наступ проти неї. Тому ця інструкція Сталіна просто підбила підсумок, завершила давно розпочату справу. Натомість почалася планомірна русифікація, насамперед у сфері культури.

Освіта. 1930 р. — введення загальнообов’язкової початкової освіти (4 роки). У 1934 р. встановлено три типи загальноосвітніх шкіл: початкові (4 роки), неповні середні (7 років), середні (10 років). До кінця II п’ятирічки завершено перехід до обов’язкової семирічної освіти.

У 1932/1933 навчальному році навчалось 98 % дітей віком до 10 років, а 98 % випускників початкової школи продовжували навчання. 80 % дітей навчалися в українських школах, але їх кількість з 1933 р. постійно зменшувалась. З 1938 р. почалось також закриття шкіл, у яких викладання велося мовами національних меншин.

За переписом 1939 р. в Україні письменими були 85,3 % населення у віці до 50 років. Працювали 32 тис. шкіл і 700 технікумів.

Зросла кількість вищих навчальних закладів (з 19 у 1915 р. до 129 у 1938 р.). Кількість студентів зросла з 27 тис. (1915) до 124 тис. (1938). Проте кількість і одних і других не відповідала якості освіти, оскільки вона була заполітизована, була відсутня свобода думки, винищувалися старі педагогічні кадри та викладачі-вільнодумці.

Наука. Головний науковий центр — ВУАН (у 1936 р. перейменована на АН УРСР) з 1930 р. очолив О. О. Богомолець. На 1928 р. у науково-дослідних установах працювало 37 тис. науковців. У 1931 р. на протигагу ВУАН було створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яка проіснувала до 1936 р. У січні 1934 р. були запроваджені наукові ступені кандидатів і докторів наук, але їх присвоєння здійснювалось у Москві. З 1929 р. почались репресії проти українських учених. Вони почалися з вищезгаданих судових процесів (“Шахтинська справа”, “Спілка визволення України” тощо) та постанови про припинення українізації 1932 р. На знак протесту проти такої політики 15 червня 1933 р. покінчив життя самогубством Хвильовий. Загалом репресії 1930-х років призвели до винищення найкращих представників української науки та

культури, а тому цей період в її історії дістав назву “розстріляне відродження”.

Та, незважаючи на вкрай несприятливі умови, українська наука та культура у 1930-х роках продовжувала розвиватись.

Математик Крилов створив нову науку — нелінійну механіку. У Харківському фізико-технічному інституті був створений прискорювач елементарних часток, на якому вдалося здійснити ядерну реакцію. Плідно працювали фізики Ландау (досліджував термоядерний синтез) та Ліфшиць, а також хіміки (Бродський, Писаржевський та ін.).

У медицині особливе значення мала діяльність Богомольця, Палладіна та Шмальгаузена, в генетиці Холодного, Юр’єва та Сапегіна, в офтальмології — Філатова.

Літературознавство та історична наука зазнали особливо великих втрат від репресій 1930-х років. Зокрема, була повністю знищена історична школа М. Грушевського.

Продовжували літературну творчість П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра, П. Панч, Ю. Яновський, О. Довженко, М. Куліш, І. Ле, З. Тулуб, Ю. Смолич, А. Головка, І. Микитенко, О. Корнійчук, О. Вишня. У 1934 р. була створена Спілка письменників України (з 217 її членів знищили 193). Зокрема, загинули М. Ірчан, Г. Косинка, М. Зеров, М. Семенко та багато інших талановитих українських письменників. А тих, хто залишився, змусили писати “ідейно правильні” твори.

У музиці високим рівнем позначена діяльність композиторів Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, М. Вериківського, В. Косенка, К. Данькевича, П. Козицького.

Образотворче мистецтво було представлено творчістю учнів М. Бойчука (яких невдовзі репресували), Ф. Кричевського, Г. Світлицького, О. Шовкуненка, а також молодшого покоління митців, до якого належали Петрицький, Дерегус та інші.

Театральне життя розвивалось завдяки таким корифеям, як П. Саксаганський, М. Садовський, О. Сердюк, Н. Ужвій та А. Бучма.

У **кінематографі** з кінця 1920-х років відбувся перехід до звукового кіно. У цей час в Україні працювали такі кінорежисери, як О. Довженко, І. Кавалеридзе, І. Савченко та інші. Протягом 1929–1937 рр. в Україні було знято 180 фільмів.

Церковна політика. Не оминула зміна політичного курсу і церковне життя, оскільки радянська влада розглядала Церкву як головного ідеологічного конкурента. З 1927 р. почалось широкомасштабне закриття культових споруд (лише у 1928 р. близько 100), арешт церковних діячів та активних віруючих. У 1930 р. ліквідували УАПЦ. Репресій зазнали також представники інших напрямів православ'я (із лояльними щодо влади включно), протестантське, римо-католицьке та інше духовенство. Репресії поєднувалися з шаленою антирелігійною пропагандою та розколом самих церков. З 1929 р. заборонили всі види діяльності церковних установ, крім богослужіння. Особливого розмаху антирелігійна політика радянської влади набула у 1930-х роках. III п'ятиріччю навіть було оголошено п'ятирічкою боротьби з релігією.

Західноукраїнські землі у 1921–1938 рр.

Західноукраїнські землі у складі Польщі

Польща у 1918–1920 рр. захопила Закарпаття, Галичину, Волинь, Західне Полісся та Західне Поділля. На цих землях проживало близько 6 млн українців.

Західноукраїнські землі, що опинились під владою Польщі (так звані східні креси, або Польща-Б), були перетворені на аграрну та сировинну базу для етнічних польських земель і на них переселялися польські колоністи (осадники), які отримували тут найкращі землі, податкові та інші пільги. До кінця 1930-х років у Західну Україну переселилося близько 300 тис. поляків.

У сфері культури політика Польщі передбачала розкол українців на окремі групи (лемки, бойки, галичани, волиняни). Галичину і Волинь поділили так званим Сокальським кордоном, аби посилити розкол українців. Проте українці не припинили боротьби за свої права. В 1921 р. у Львові був заснований Український таємний (катакомбний) університет. Він мав філософське, правниче та медичне відділення, 54 кафедри, 1258 студентів. Його ректором був В. Щурат, а з-поміж викладачів варто

виокремити історика Крип'якевича, психолога Баляя, хіміка Голіцинського, правника Левицького. Цей університет проіснував до 1925 р., до його ліквідації польською владою. У 1922–1925 рр. у Львові також діяла Українська таємна висока політехнічна школа. У 1928 р. Львівську греко-католицьку семінарію було перетворено на Богословську академію. Продовжувало діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка, до складу якого входило 200 науковців, зокрема літературознавці М. Возняк, В. Гнатюк, історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, фольклорист Ф. Колесса, а його почесними членами були А. Ейнштейн, М. Планк та А. Йоффе.

Українці також почали активно створювати політичні партії. За своєю спрямованістю вони поділялись на:

1) пропольські (Українська католицька партія, Волинське українське об'єднання), які виступали за збереження польської влади;

2) центристські (Українське національно-демократичне об'єднання — УНДО). УНДО — одна з небагатьох легальних українських партій. Створена у 1925 р. Очолював спочатку Д. Левицький, потім В. Мудрий. УНДО виступала за досягнення українцями автономії (а в майбутньому і незалежності), але мирним шляхом;

3) соціалістичні: Українська радикальна партія, перейменована у 1926 р. на Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП) та Українська соціал-демократична партія (УСДРП). Ці партії діяли легально і робили великий акцент на забезпеченні інтересів працюючих та впровадження широких демократичних свобод;

4) комуністичні: Комуністична партія Східної Галичини, перейменована на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Виникла у 1919 р. і проіснувала до 1938 р. Це була нелегальна партія, яка виступала за приєднання Західної України до УРСР. У 1937 р. виступила з критикою репресій у СРСР, і тому Комінтерн у 1938 р. заклав її;

5) націоналістичні: боролися за незалежність України всіма засобами (ідеологи Донцов, Андрієвський, Сциборський). Цей напрям започаткувала створена у 1920 р. Українська військова організація (УВО), яку очолив Є. Коновалець. У 1929 р. на її базі виникла Організація українських націоналістів (ОУН), яка

невдовзі стала найвпливовішою серед українських політичних партій. Її очолював Коновалець, а після його вбивства агентом НКВС у 1938 р. ОУН очолив А. Мельник. У 1940 р. частина членів ОУН на чолі із С. Бандерою виступила проти політики Мельника, і це призвело до розпаду ОУН на ОУН (бандерівців) та ОУН (мельниківців). Українські націоналісти вдавалися до терактів проти представників польської влади, у відповідь на що польська влада проводила масові репресії проти українського населення, які дістали назву пацифікації (у перекладі — “умиротворення”). У 1934 р. для арештованих українців поляки створили концтабір в Березі-Картузькій. У 1934 р. відбувся також процес над членами ОУН у Варшаві (Бандера, Лебідь, Карпинець), яких засудили до довічного ув’язнення.

Окрім політичних, у Галичині в міжвоєнний період відновили свою діяльність також українські молодіжні та культурно-просвітні організації. Вже у 1921 р. було відновлено “Пласт”, “Сокил” та “Луг” (колишня “Січ”). Діяли українські культурні товариства “Рідна хата” (на Холмщині і Підляшші), товариство “Рідна школа” (100 тис. членів, створило приватну мережу українських шкіл і мало на 1938 р. 40 гімназій, ліцеїв та ПТУ). Найбільшою серед них була “Просвіта”, в якій налічувалось 0,5 млн членів, 84 філії, 3208 читалень, 2065 театральних гуртків, 1105 хорів, 140 духових оркестрів, 439 самоосвітніх гуртків, 533 гуртки “Молодої Просвіти”. Значну допомогу у розвитку української культури в Галичині надавала УГКЦ на чолі з митрополитом А. Шептицьким. 1931 р. у Львові Шептицький заснував Церковний музей, якому передав 10 тис. предметів з особистої колекції. На 1939 р. в Галичині УГКЦ мала 4400 церков, 127 монастирів, 5 духовних семінарій, Богословську академію, 9 періодичних видань.

Становище українських земель під владою Румунії

Румунія у 1918 р. захопила Бессарабію, Буковину та Смітчину на Закарпатті. На цих землях проживало близько 1 млн українців, що становило 7 % населення Румунії. З 1919 р. до 1928 р. тут діяв військовий стан. Було ліквідовано самовряду-

вання громад. Усі посади зайняли румуни. Румунську мову оголосили державною. На румунську мову переведено всі географічні назви і назви населених пунктів, імена і прізвища. Були знищені всі україномовні школи та інші навчальні заклади, заборонено ввезення україномовної друкованої продукції та вживання української мови у громадських місцях.

Спроби українців звільнитися з-під влади Румунії (Хотинське повстання 1919 р. та Татарбунарське повстання 1924 р.) зазнали поразки. Проте вони змусили румунську владу переглянути свою політику щодо українців. На це вплинув також прихід до влади в Румунії ліберальних сил та певна стабілізація її економіки. Тому у 1927–1937 рр. у політиці Румунії щодо українців відбулась певна лібералізація. Ще в 1926 р. було формально дозволено українську освіту. У 1927 р. припинено утиски щодо української культури. У 1928 р. скасовано дію військового стану. Почалося створення українських громадських організацій. Зокрема, в Північній Буковині виникли молодіжні організації — товариства “Чорномор’я”, “Запорожжя”, “Залізник”, спортивне “Мазепа”, студентське “Зоря”, культурно-спортивне “Буковина”. У 1927 р. в Північній Буковині була створена єдина легальна українська політична партія — Українська національна партія (УНП), яка видавала газету “Рада” та брала участь у парламентських виборах (у 1928 р. УНП провела 2 послів і 1 сенатора в румунський парламент). Нелегально діяли осередки ОУН (місцевий провід ОУН очолювали О. Забачинський, С. Никонович, Іван та Петро Григоровичі, Л. Гузар та ін.). У 1929 р. було створено напівлегальну організацію “Визволення”, яка мала прорадянську спрямованість і виступала за приєднання Буковини та Бессарабії до СРСР. Велике значення для збереження самосвідомості українців та розвитку української культури мала діяльність видатної письменниці О. Кобилянської.

Проте у 1937 р. період лібералізації припинився, оскільки в Румунії встановилася профашистська диктатура. Відновився військовий стан. Були проведені два судові процеси над членами ОУН. Конституція 1938 р. позбавила українців громадянських прав, посилилась румунізація.

В економічному плані українські землі постійно залишалися сировинним та аграрним додатком Румунії. Аграрна реформа

1921 р. збільшила панські землі і зменшила селянські наділи. Найкращі землі діставалися румунським колоністам. Кооперативний рух був практично знищений.

Становище українських земель під владою Чехословаччини

Чехословаччина захопила Закарпаття, де проживало 455 тис. українців. Чехословаччина була однією з найдемократичніших країн міжвоєнної Європи. Тому тут не існувало такої репресивної політики щодо українців, як у Польщі та Румунії.

Закарпаття було сировинним та аграрним додатком Чехословаччини, і сюди також переселялися чеські колоністи. Але не було утисків щодо приватної ініціативи українців в економічній сфері. Вони були рівноправними громадянами, і тому мали ті самі права, що і чехи. Чеська держава також фінансувала діяльність українських вищих навчальних закладів на своїй території (Українського вільного університету в Празі та Сільськогосподарської академії в Подебрадах). Навчання у початкових школах та ряді гімназій Закарпаття здійснювалось українською мовою. Не чинилося перешкод для створення та діяльності українських культурно-просвітніх установ. Було припинено мадяризацію. Проте українці Закарпаття не могли повною мірою скористатися всіма перевагами свого становища внаслідок внутрішньої боротьби між окремими суспільно-політичними течіями, а тому, незважаючи на автономний статус Закарпаття, досить пізно підійшли до ідеї політичної незалежності.

Українці Закарпаття поділялись на чотири суспільно-політичні течії, що протистояли одна одній: 1) русофіли (“Общество Духновича”) вважали русинів частиною російського народу і хотіли приєднатись до Росії у разі повалення в ній влади більшовиків; 2) “мадярони” (вважали русинів окремою національністю і прагнули приєднати Закарпаття до Угорщини); 3) комуністи (входили до Компартії Чехословаччини, визнавали належність русинів до української нації, але виступали за приєднання до УРСР); 4) українофіли (за об’єднання всіх українців у незалежній Українській державі). В Закарпатті діяли

осередки ОУН, до яких належала більшість українофілів. Лідером українофілів був Августин Волошин.

29–30 вересня 1938 р. підписано Мюнхенський договір, за яким національні меншини, що проживали в Чехословаччині, отримували широку автономію. Закарпаття 11 жовтня 1938 р. отримало статус автономної республіки. Був створений уряд автономії, який спочатку очолив А. Бродій, але невдовзі його змінив А. Волошин.

За віденським арбітражем (2 листопада 1938 р.) південну частину Закарпаття з Ужгородом і Мукачевим віддали Угорщині. Тому столицею Карпатської України став Хуст.

Наприкінці 1938 р. утворилося Українське національне об'єднання, яке на виборах 12 лютого 1939 р. отримало 92 % голосів. На підставі цих виборів новий Сейм Закарпаття 15 березня 1939 р. проголосив самостійність Карпатської України. Було також затверджено президента республіки (ним став А. Волошин), герб (ведмідь на червоному півполі, а на іншому півполі синьо-жовті смуги і тризуб з хрестом), синьо-жовтий прапор і гімн (“Ще не вмерла Україна”), державна мова — українська. Ще наприкінці 1938 р. почалося створення національних збройних сил (“Карпатська Січ”), які нараховували 2 тис. вояків. Проте це були незначні сили, тому Угорщина 15 березня 1939 р. здійснила захоплення Закарпаття. “Карпатська Січ” вела героїчні бої з угорською армією. Найтрагічніші бої відбулися на Красному Полі під Хустом (“Другі Крути”) — 1600 юнаків на чолі з учителем Голотою та січовики полковника Колодзінського на добу затримали угорську армію. Окремі бої на території Закарпаття з угорськими військами велися до кінця травня 1939 р. Частина вояків “Карпатської Січі” прорвалась до польського кордону, але їх там заарештували і розстріляли. Уряд Карпатської України емігрував до Румунії.

10 Україна в роки Другої світової війни

Радянсько-німецький пакт 1939 р. та поділ західноукраїнських земель між СРСР та Німеччиною у 1939–1940 рр.

23 серпня 1939 р. між Німеччиною та СРСР було укладено пакт Ріббентропа–Молотова (про ненапад на 10 років). Таємний додатковий протокол передбачав поділ Східної Європи на радянську та німецьку сфери впливів по лінії річок Нарев–Вісла–Сян та північному кордону Литви. Відповідно західноукраїнські землі потрапляли у зону радянської окупації.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, а 17 вересня СРСР оприлюднив ноту, в якій заявлялось, що СРСР “бере під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії”. Цього ж дня війська Українського фронту Червоної армії під керівництвом Тимошенка почали займати ці території. До кінця вересня окупацію Польщі було завершено. 28 вересня 1939 р. у Москві укладено Договір про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною (радянсько-німецький кордон встановлено по річках Сян і Західний Буг).

26–28 жовтня 1939 р. відбулось засідання Народних зборів Західної України, на якому було прийняте звернення про клопотання щодо входження Західної України до складу СРСР і возз’єднання з УРСР. Це було схвалено V позачерговою сесією ВР СРСР (1–2 листопада 1939 р.) і на позачерговій III сесії ВР УРСР 14 листопада.

28 червня 1940 р. СРСР висунув Румунії ультиматум повернути Бессарабію і Північну Буковину. Цього ж дня Південна група радянських військ під командуванням Жукова зайняла

ці землі. 2 серпня 1940 р. ВР СРСР прийняла закон про включення Північної Буковини (створено Чернівецьку обл.) та південної частини Бессарабії (створено Ізмаїльську обл.) до складу УРСР.

Таким чином, завершилось об'єднання майже всіх українських земель. Населення УРСР зросло на 8,8 млн осіб і на середину 1941 р. становило 41,6 млн осіб, а територія — 565 тис. кв. км. Поза межами України залишились Крим, Закарпаття та частина Закарпаття.

Радянська політика в Західній Україні дістала назву радянізація і відбувалась у два етапи.

Спочатку зміни проводились так, щоб прихилити місцеве українське населення до нової влади: 1) ліквідовано польський державний апарат; 2) конфісковано землі великих землевласників і за їх рахунок збільшено селянські наділи; 3) націоналізовано промисловість і торгівлю; 4) проголошено українізацію освіти та її безкоштовність; 5) на українську мову переведено пресу і книгодрукування; 6) введено систему соціального забезпечення (безкоштовна медицина, оплачувані відпустки, пенсії, підвищено зарплатню); 7) 8-годинний робочий день (замість 13–14-годинного).

На другому етапі радянізації було взято курс на повну інтеграцію нових територій до радянської системи: 1) репресії проти свідомої частини українців (до червня 1941 р. із Західної України було депортовано 10 % населення); 2) ліквідовано всі політичні партії та громадські організації; 3) почалась підготовка до ліквідації УГКЦ; 4) примусова колективізація (до середини 1941 р. до колгоспів були загнані 15 % селянських господарств).

Під владою Німеччини у вересні 1939 р. опинилось так зване Закарпаття — Підляшшя, Лемківщина, Холмщина та Посяння. Ці українські землі були включені до складу Варшавського генерал-губернаторства, але оскільки українці у ньому становили меншість порівняно з поляками, то Німеччина підтримувала їх, щоб вони допомагали у боротьбі з чисельно переважаючими, а отже і небезпечнішими поляками і водночас слугували зразком для східних українців, що під владою Німеччини краще, ніж у складі СРСР. Лояльне ставлення до українців виявилось у дозволі легально діяти українським культурно-освітнім, гро-

мадським організаціям та кооперативам. У 1940 р. в Кракові утворився Український національний комітет (очолив Кубійович), який мав координувати діяльність українських організацій, захищати їх перед окупаційною владою та надавати підтримку полоненим українцям. Було українізовано Польську автокефальну православну Церкву, а кількість православних храмів зросла з 51 до 91. Серед населення підтримувалась ілюзія, що німці бажають створити українську державу. Саме тому у складі вермахту почалося створення українських військових частин (батальйони Нахтігаль та Роланд), які, на думку українців, мали стати зародком української армії.

Підготовка Німеччини до нападу на СРСР

18 грудня 1940 р. було затверджено план “Барбаросса” (директива № 21). За ним передбачався напад на СРСР у травні 1941 р. і розгром РСЧА впродовж 5 місяців (так звана блискавична війна, або blitzkrieg) та вихід на лінію Архангельськ–Волга–Астрахань (лінія двох “А”). Німецькі війська повинні були наступати двома групами і їх мали підтримати війська Італії, Румунії, Угорщини, Фінляндії та Словаччини. На початку 1941 р. німецькі війська вторгнення були поділені на три групи (“Північ” — наступали через Прибалтику на Ленінград, “Центр” — напрямок Мінськ–Смоленськ–Москва, “Південь” — Україна, Поволжя, Північний Кавказ). План “Барбаросса” доповнював генеральний план “Ост”, за яким планувалося запровадження на підкорених територіях “Нового порядку”. Це означало заселення цих земель німецькими колоністами, а місцеве населення визнавалося другосортним і підлягало використанню на найважчих роботах і позбавлялось всіх прав. 65 % українців мали бути знищені (аби звільнити місце німецьким поселенцям).

З лютого 1941 р. у прикордонних районах Польщі почалося зосередження німецьких військ. Напад на СРСР планувався на середину травня 1941 р. Проте бойові дії на Балканах (проти Югославії та Греції у квітні–травні 1941 р.) змусили перенести початок війни із СРСР спочатку на кінець травня, потім на початок червня. Нарешті 17 червня 1941 р. Гітлер видав наказ про напад на СРСР 22 червня.

Стан обороноздатності СРСР напередодні війни

Робітничо-селянська червона армія (РСЧА) була найбільшою армією світу. З 1939 р. до 1941 р. в СРСР було сформовано 125 нових дивізій. Радянські війська значно переважали противника за кількістю танків, артилерії та інших видів озброєнь. Військова доктрина СРСР передбачала швидку війну малою кров'ю на чужій території. Ці та інші факти (зокрема СРСР зайняв перше місце у світі за чисельністю десантних військ, які є військами наступу) дали підставу деяким дослідникам твердити про те, що СРСР сам готувався до нападу на Німеччину і остання лише випередила його.

Особливо розбудовувався Київський особливий військовий округ (КОВО). Тут було створено 8 механізованих корпусів, 8 стрілецьких та 10 авіаційних дивізій, 5 артилерійських проти-танкових бригад.

Але 80 % військової техніки РСЧА були застарілими. Зокрема, з літаків лише 9 % були сучасними, з танків — 18 %. Техніка та основні військові бази зосереджувалися біля самого кордону, що дало німцям змогу захопити їх або знищити у перші ж дні боїв. Стару лінію укріплень (“лінію Сталіна”) демонтували, а укріплення на новому кордоні (“лінія Молотова”) були завершені тільки на 50 %. Низьким був освітній, а відповідно, і моральний дух солдатів. Не було досвіду бойових дій та сучасної військової підготовки. Радянські солдати часто навіть не бачили військової техніки, оскільки на навчаннях використовували тільки макети.

Величезної шкоди РСЧА завдали репресії. За 1937–1940 рр. було репресовано 44 тис. осіб командного складу (з них третина у КОВО), зокрема 5 із 7 маршалів, 1800 генералів, 70 % командирів дивізій та полків, 80 % командирів батальйонів, 60 % політпрацівників. Їх місця займали люди без досвіду та часто без військової освіти.

Не були враховані повідомлення радянської агентури за кордоном про підготовку Німеччини до нападу на СРСР, а тому не було вжито жодних запобіжних заходів.

У перші дні війни Сталін перебував у стані повної апатії, і країна опинилась фактично без керівництва. Лише 1 липня

сформували Державний комітет оборони, а Сталін виступив зі зверненням до народу лише на 12-й день війни. Значної шкоди було завдано прийнятим 16 серпня 1941 р. наказом № 270, за яким усіх військовослужбовців РСЧА, які потрапили у полон, вважати зрадниками і знищувати їх усіма засобами.

Початок війни. Бойові дії 1941 — першої половини 1942 рр.

О 3 год. 15 хв. 22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР. 153 дивізії Німеччини та 37 дивізій її союзників (Румунія, Фінляндія, Словаччина, Угорщина та Італія) загальною чисельністю 5,5 млн осіб перейшли радянський кордон. На їх озброєнні було понад 47 тис. гармат і мінометів, близько 5 тис. літаків, 2800 танків. Із цих сил до групи армій “Південь” належало 57 дивізій (з них 44 німецькі і 13 румунських), 9 румунських та 4 угорські бригади; 4-й німецький повітряний флот (близько 800 літаків) і 500 румунських літаків. Їм протистояло 80 дивізій КОВО та Одеського військового округу, перетворених на Південно-Західний і Південний фронти, які мали на своєму озброєнні 9,2 тис. танків, 8,5 тис. літаків.

У перший день війни було знищено 1200 радянських літаків (на аеродромах!) і лише близько 300 у повітрі (німці втратили 200 літаків). За перший місяць боїв РСЧА на території України втратила 1/2 танків і 90 % літаків. До кінця 1941 р. у полон потрапило 3,9 млн солдатів та офіцерів РСЧА.

Незважаючи на загальну паніку та раптовість німецького нападу, бійці РСЧА на території України одразу ж почали чинити запеклий опір загарбникам. Героїчно оборонявся Любомльський прикордонний загін на Волині під командуванням підполковника Сурженка. Прикордонники Володимир-Волинського прикордонного загону оборонялися близько 2 тижнів і практично всі загинули. Так само тривалою була оборона захисників Рава-Руського, Перемишльського та інших укріпрайонів. Частини 17-ї німецької армії (яка використовувала танки та авіацію) були затримані тут до початку липня 6 тис. захисників 100 недобудованих дотів. На радянсько-румунському кордоні 95-та і 176-та стрілецькі дивізії під командуванням Пастеровича та

Марцинкевича знехтували вказівками вищого керівництва і в ніч на 22 червня зайняли першу лінію оборони на кордоні. Завдяки цьому вони не лише відбили атаки німецько-румунських військ, а й перенесли бойові дії на ворожу територію. Тут ворог був затриманий до середини липня. Подвиг білоруса Гастелло у перші ж дні війни повторив українець Бринько, удостоєний звання Героя СРСР.

Проте героїчний опір не міг істотно вплинути на зміну стратегічної ситуації, і німецькі війська швидко просувались углиб СРСР. 30 червня захоплено Львів. 23 червня–1 липня в районі Луцьк–Броди–Рівне знищено основні танкові сили РСЧА в Україні, і таким чином німцям був відкритий шлях углиб України. На початку липня німецькі війська вийшли на підступи до Києва, а в серпні–вересні форсували Дніпро.

5 липня–26 вересня 1941 р. — оборона Києва (в оточення потрапило 665 тис. воїнів, загинув керівник оборони генерал Кирпонос).

5 серпня–16 жовтня 1941 р. — оборона Одеси (більшість військ вдалось евакуювати).

25 жовтня 1941 р. — захоплено Харків.

30 жовтня 1941 р.– 4 липня 1942 р. — оборона Севастополя (95 тис. бійців не вдалось евакуювати).

До кінця 1941 р. неокупованими залишилися тільки невелика частина Східної та Південно-Східної України, Керченський півострів і Севастополь.

Уже з перших днів війни важливим завданням було вивезення матеріальних цінностей вглиб СРСР. До кінця 1941 р. з України було евакуйовано понад 550 великих підприємств, 30 тис. тракторів, 6 млн голів худоби, 125 млн пудів продовольства. Евакуювали також 70 вищих навчальних закладів, 50 театрів, наукові установи, 4,5 млн населення. Все, що не могли вивезти, знищували. Так, були знищені всі мости через Дніпро, інші комунікації, важливі підприємства (наприклад, 54 домни в Донбасі). Не забували і про інакомислячих. З 22 до 29 червня 1941 р. у в'язницях НКВС у Львові, Самборі, Станіславі, Луцьку та Рівному були знищені 15 тис. політв'язнів. У концтаборах в тилу також вдавались до масових розстрілів.

10 грудня 1941 р.–10 січня 1942 р. було розгромлено німців під Москвою. Ця перемога дала Сталіну підставу вважати про

перехід ініціативи до РСЧА. Тому він наказав військам навесні 1942 р. перейти у наступ на різних ділянках фронту, аби всюди досягти стратегічної переваги та розбити німців.

В Україні відбулось два наступи РСЧА. Перший — на Керченському півострові (8–19 травня 1942 р.). Мета — допомога захисникам Севастополя та звільнення Криму. Спочатку наступ був успішним. Але 14 травня 1942 р. танки 11-ї армії Манштейна прорвали розтягнуті комунікації радянських військ, вийшли на підступи до Керчі і знищили наступальне угруповання радянських військ. Втрати останніх становили: 200 тис. полонених, 176 тис. загиблих, 400 літаків, 347 танків. 10 тис. бійців РСЧА зайняли Аджимушкайські каменоломні під Керчю і оборонялись там до жовтня 1942 р., очікуючи на допомогу, яку радянське командування так і не надало. До червня 1942 р. німці зайняли весь Кримський півострів, а 4 липня — Севастополь.

Аналогічно розвивались події і під час наступу радянських військ під Барвінковим на Харківщині. Погано підготований наступ військ Південно-Західного фронту почався 12 травня 1942 р. Спочатку радянським військам вдалось прорвати оборону німців і просунутись на 90 км. У результаті на лінії радянського фронту утворився так званий Барвенківський виступ, по флангах якого німці і завдали потужних танкових ударів у другій половині травня. 29 травня було заверрене оточення радянських військ — у полон потрапили 240 тис. бійців, 171 тис. загинула, було втрачено 200 танків. Після цього з 28 червня 1942 р. почався генеральний наступ німців на Півдні України (операція “Блау”). До кінця липня 1942 р. німці просунулись на 200–400 км у глиб радянської території на фронті протяжністю 650 км і вийшли до Волги та Північного Кавказу. Із взяттям 22 липня м. Свердловська Ворошиловградської (нині Луганської) області вся територія УРСР опинилась під окупацією німців та їх союзників.

Окупаційний режим в Україні. Рух опору

Українські землі були поділені між Німеччиною та Румунією. Останній передали Південно-Західну частину України та Чернівецьку область, з яких Румунія утворила власну зону окупації — так звану Трансністрію. Тут проводилася політика на-

сильницької румунізації та викачування природних ресурсів і сільськогосподарської продукції до Румунії.

Українські землі, що опинилися в зоні окупації Німеччини, були поділені на три сектори: 1) східні прифронтові райони передані під управління військового командування; 2) центральні області України утворили так званий Рейхскомісаріат Україна із центром у Рівному, яким керував Е. Кох; 3) Західна Україна утворила так званий Дистрикт Галичина з центром у Львові, який входив до складу варшавського генерал-губернаторства. На українські землі почалося переселення німецьких колоністів, водночас молодь з України вивозили на примусові роботи до Німеччини (було вивезено близько 2,5 млн осіб — так звані остарбайтери). Німці також почали відновлювати промислові підприємства та зберегли колгоспи як ефективну систему експлуатації селян. У населених пунктах запровадили воєнний стан. Вилучали та вивозили до Німеччини матеріальні та культурні цінності. Жорстоко визискувалось місцеве населення, яке всіляко дискримінувалось. Проводилися масові розстріли євреїв, а з початком наступу радянських військ посилювалися репресії і проти інших груп населення. Усе це призвело до наростання в Україні Руху опору, який мав два головні напрями: комуністичний та націоналістичний. Обидва ці напрями існували у формі підпілля в містах та у формі партизанських загонів у сільській місцевості. Підпільники здійснювали диверсійну роботу, збирали розвіддані та вели антинімецьку агітацію; а партизани здійснювали напади на окремі німецькі підрозділи, захоплювали склади зі зброєю, звільняли полонених, робили підриви комунікацій і транспорту. Особливо потужним комуністичне підпілля було в Києві, Харкові, Одесі та містах Донбасу, а комуністичний партизанський рух — у Східній та Північно-Східній Україні (партизанські з'єднання Ковпака, Сабурова, Попудренка та ін.). Натомість націоналістичне підпілля було представлене осередками ОУН, які діяли переважно в містах Західної України, а націоналістичний партизанський рух — створеною в жовтні 1942 р. Українською Повстанською Армією (УПА), яка діяла в Галичині, на Волині, Поліссі та Правобережній Україні. Комуністичний Рух опору боровся за відновлення радянської влади, а націоналістичний — за звільнення України як від німецько-фашистських окупантів, так і від радянської влади. У 1943 р. в Західній Україні (пере-

важно на Волині) почали діяльність також підрозділи польського Руху опору (Армія Народова та Армія Крайова), які боролись за відновлення незалежної польської держави та включення до її складу також і західноукраїнських земель, а тому ці підрозділи зайшли у конфлікт з українським націоналістичним Рухом опору. Останній також боровся і з комуністичним підпіллям та партизанами. 30 червня 1941 р. лідери ОУН навіть проголосили у Львові відновлення незалежності України, але ця акція мала тільки декларативний характер.

Перемога Червоної армії під Сталінградом і початок звільнення України

19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р. війська Південно-Західного та Сталінградського фронтів здійснили контрнаступ в районі Сталінграда і взяли в оточення 330 тис. німецьких, румунських та італійських вояків під керівництвом генерал-фельдмаршала Паулюса. Був прорваний фронт, і стратегічна ініціатива перейшла до РСЧА. Противника відкинули на 600–700 км. У ході цього контрнаступу почалось звільнення України. 18 грудня 1942 р. 573-й полк 195-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту звільнив перші населені пункти України (села Півнівка, Морозівка та Микільське Міловського району Ворошиловградської (нині Луганської) області). Почалася битва за Донбас, але просування РСЧА тимчасово зупинилося внаслідок концентрації німцями на цій ділянці фронту 25 нових дивізій.

У середині лютого 1943 р. звільнено Харків, але контрудар німців, який почався 19 лютого, призвів до залишення міста 16 березня 1943 р. Після цього звільнення України призупинилось.

Курська битва. Звільнення Лівобережної України

У квітні 1943 р. Німеччина розробила операцію “Цитадель”, яка передбачала завдання танкових ударів по РСЧА в районі Курської дуги, але завдяки розвідці ця інформація стала відома

радянському командуванню. Жуков запропонував створити жорстку оборону, аби німецький наступ захлинувся, а потім перейти у контрнаступ, що і було зроблено.

5 липня–23 серпня 1943 р. — Курська битва. З обох сторін взяло участь 4 млн осіб (з них близько 1 млн — німецькі війська), 69 тис. гармат та мінометів (з них у німців — 10 тис.), 10 тис. танків (у німців до 3 тис.), 12 тис. літаків (з них у німців — 2 тис.). Спочатку наступали німці, а 12 липня перейшли у контрнаступ радянські війська. 5 серпня звільнено Білгород, а 23 серпня — Харків. Значну допомогу діючій радянській армії в ході Курської битви надали партизани та підпільники, які постачали інформацію та провели в тилу у німців операцію “Квартет” (масові диверсії на комунікаціях). Внаслідок перемоги в Курській битві стратегічна ініціатива остаточно перейшла до РСЧА. Німці перейшли до стратегічної оборони. 11 серпня Гітлер віддав наказ про створення “Східного валу” (система укріплень, яка проходила по річках Дніпро та Молочна).

13 серпня–22 вересня 1943 р. — Донбаська наступальна операція РСЧА (було прорвано німецьку лінію укріплень — так званий Міус-фронт, 8 вересня звільнено Сталіно (Донецьк), а 22 завершено звільнення всього Донбасу).

Водночас у серпні–вересні 1943 р. радянські війська (Воронезький, Степовий, Південний та Південно-Західний фронти перетворені з 20 жовтня 1943 р. на 1, 2, 3 та 4-й Українські фронти, якими командували Ватутін, Конєв, Малиновський, Толбухін) здійснили ще ряд наступальних операцій (Ізюмсько-Барвінківську, Чернігівсько-Прип’ятську, Пирятинсько-Переяславську), внаслідок яких 20 вересня звільнено Суми, 21 вересня Чернігів, а 23 вересня — Полтаву.

Звільнення Києва

У вересні 1943 р. радянські війська на 750-кілометровій ділянці фронту вийшли до Дніпра. Почалась “битва за Дніпро”. До жовтня РСЧА прорвала німецьку оборону і захопила плацдарми на правому березі Дніпра в районі Києва, Кременчука, Дніпропетровська, Запоріжжя та Канева. 14 жовтня 1943 р. звільнено Запоріжжя, а 25 жовтня — Дніпропетровськ. 29 ве-

ресня 1943 р. Ставка Верховного Головнокомандувача поставила перед командувачем 1-го Українського фронту генералом Ватутіним завдання у взаємодії з частинами білоруського фронту (Рокоссовський) до Дня Жовтневої революції звільнити Київ. Відповідно до цього на початку жовтня розгорнувся наступ з Букринського плацдарму на південь від Києва, але він був невдалим. Тоді цей плацдарм вирішено було використовувати як прикриття, а головні сили з 25 жовтня по 3 листопада були зосереджені на північ від Києва, на Лютізькому плацдармі. 3 листопада звідси почався наступ, і 6 листопада 1943 р. Київ було звільнено.

Бойові дії в Україні наприкінці 1943–1944 рр.

24 грудня 1943 р. почався загальний наступ РСЧА на фронті у 1400 км від Полісся до Чорного моря. До жовтня 1944 р. на території України радянські війська провели ряд наступальних операцій.

Дніпровсько-Карпатська наступальна операція (24 грудня 1943 р.–17 квітня 1944 р.): 8 січня 1944 р. звільнено Кіровоград, 2 лютого — Луцьк та Рівне, у березні — Проскурів, Чернівці, 20 березня Вінницю, 15 квітня Тернопіль. Складовою цієї операції була Корсунь-Шевченківська наступальна операція (25 січня–17 лютого 1944 р.), яка призвела до оточення і знищення 83-тисячного угруповання німецьких військ. Ця битва отримала назву “Сталінград на Дніпрі”.

3-й і 4-й Українські фронти розбили угруповання ворога в районі Кривого Рогу–Нікополя та звільнили Херсон (13 березня), Миколаїв (28 березня) та Одесу (10 квітня). А в ході Кримської операції (8 квітня–12 травня 1944 р.), проведеної силами Окремої Приморської армії та 4-го Українського фронту, звільнено Крим. Бойові дії проти ворога на Півдні України завершила Ясько-Кишинівська наступальна операція (20–29 серпня 1944 р.), в ході якої 2-м і 3-м Українськими фронтами звільнено Бессарабію і частину Румунії.

В ході Львівсько-Сандомирської наступальної операції (13 липня–29 серпня 1944 р.), здійсненої 1-м Українським

фронтом, розгромлено німецьку групу армій “Північна Україна” і 27 липня звільнено Львів. Остаточо ж бойові дії в Західній Україні проти військ Німеччини та її союзників закінчилися під час Східно-Карпатської операції (8 вересня — 28 жовтня 1944 р.). В ході цієї операції, здійсненої військами 4-го Українського фронту, 28 жовтня завершено звільнення Закарпаття, а отже — і всієї України.

Внесок українського народу в перемогу у Другій світовій війні. Культура України в роки війни

У складі РСЧА воювало 4,5 млн українців і ще близько 100 тис. у складі армій союзників антигітлерівської коаліції. 2072 воїни-українці були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 32 стали двічі Героями СРСР (зі 112), а льотчик І. Кожедуб став тричі Героєм Радянського Союзу. Загалом, із 7 млн нагород, вручених воїнам Радянської армії, 2,5 млн були вручені солдатам-українцям. З чотирьох Героїв Радянського Союзу і водночас повних кавалерів ордена Слави — два українці. Подвиг Гастелло повторили 52 льотчики-українці і ще 55 здійснили повітряні тарани. 25 солдатів-українців повторили подвиг Матросова. Звання місто-герой одержали Київ, Одеса, Севастополь, Керч. Серед генералітету радянської армії було чимало українців (Малиновський, Рибалко, Москаленко, Черняхівський, Тимошенко, Єрьоменко та ін.).

До кінця 1942 р. у східних регіонах СРСР була створена потужна військова промисловість, половина потенціалу якої складалась з устаткування, евакуйованого з України. До тилу було евакуйовано близько 3 млн осіб з України, які включились у роботу для фронту. Українці брали активну участь у змаганнях за звання “Кращий сталевар”, “Кращий забійник”, “Кращий токарь” тощо. На Златоустівському металургійному заводі бригада українського сталевара Амосова започаткувала швидкісне сталеваріння і за роки війни дала танковій промисловості понад 35 тис. т сталі. Евакуйовані з України до Казахстану МТС та сільгоспартілі знайомили місцевих аграріїв з ефективними методами господарювання. Бригада механізаторів на чолі з українською тракто-

ристю П. Ангеліною започаткувала створення жіночих тракторних бригад у Казахстані (було створено 200 бригад з 11 тис. трактористок). Завдяки самовідданій праці колгоспників у роки війни не було допущено масового голодування та епідемій.

Вагомим був також внесок українських учених у перемогу. Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з Є. Патонем винайшов метод швидкісного автоматичного зварювання та запровадив його у будівництво танків, завдяки чому випуск танків в СРСР випередив їх випуск у Німеччині. Українські лікарі Інституту клінічної фізіології АН УРСР під керівництвом О. О. Богомольця розробили ефективні методи лікування інфекційних, травматичних та інших захворювань. Фізико-технічний інститут АН УРСР створив нові методи терміту мін і снарядів, удосконалив торпеди, автоматичну систему пеленгації, розробив пристрої для знешкодження морських мін. Лабораторія академіка Доброхотова розробила метод виплавки броньованих сталей.

Підйому бойового духу радянських бійців сприяли виїзди на фронт із концертами діячів українських театрів та художніх колективів (на фронті працювало 108 бригад діячів мистецтв), письменників (Головка, Стельмах, Сосюра, Скляренко, Дмитренко). Характерною рисою стала більша сміливість у висловлюваннях своєї любові до України, зменшення ідеологічної заангажованості творів, більший зв'язок із масами. Корнійчук створив п'єсу "Фронт", Довженко зняв фільми на воєнну тематику ("Битва за нашу радянську Україну", "Перемога на Правобережній Україні"), патріотичну музику створювали композитори Мейтус, Лятошинський, Козицький, Филипенко, Штогаренко; художні твори — Тичина, Сосюра, Малишко, Смолич, Стельмах та ін.

11 Україна у 1945–1953 рр.

Збитки, завдані Україні війною. Відбудова промисловості

Загинуло 3,9 млн мирного населення і ще близько 5 млн військових. Загалом населення України зменшилось на 17 %, 2,5 млн осіб були силоміць вивезені до Німеччини, а 3,5 млн евакуйовані у східні області СРСР.

Прямі матеріальні збитки склали 285 млрд крб (по СРСР — 679 млрд крб) у цінах 1940 р., а загальна сума збитків, завданих народному господарству та населенню України, становила 1,2 трлн крб (втрати всіх радянських республік оцінювались у 2 трлн 569 млрд крб). Загалом на частку України припало 42 % всіх військових втрат СРСР. На території УРСР було зруйновано 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, близько 30 тис. колгоспів, майже 1 тис. радгоспів, 1300 МТС, 882 шахти, виведено з ладу 10 магістральних залізниць. Було зруйновано 714 міст, понад 28 тис. сіл, залишилися без житла понад 10 млн осіб. Тому головним завданням була відбудова.

У серпні 1946 р. на VIII сесії ВР УРСР було затверджено “Закон про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр.”, за яким до кінця п’ятирічки планувалось здійснити відбудову народного господарства республіки і перевершити довоєнний випуск продукції. Але радянський уряд виділив Україні, на частку якої припало 42 % всіх матеріальних втрат СРСР у війні, лише 15 % загальносоюзних капіталовкладень, отже, відбудова здійснювалася головно сила-

ми самої України. Пріоритетними були визначені металургійна, вугільна, хімічна галузі промисловості і залізничний транспорт.

Переведення економіки у мирне русло було в основному завершено до кінця 1946 р. Відбудовано більшість шахт Донбасу, 43 мартенівські і 22 доменні печі, 46 прокатних станів, Дніпрогес, найбільші заводи України “Запоріжсталь”, “Азовсталь”, Макіївський, Краматорський, Єнакіївський, машинобудівні підприємства Києва, Харкова та інші. Було також збудовано нові великі заводи: Київський авіаційний, Одеський автоскладальний, Харківський підшипниковий, Запорізький трансформаторний, Львівський інструментальний тощо. На кінець 1950 р. в Україні більш ніж до війни добували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування та металообробки, електроенергії, цементу; майже стільки, як до війни, виплавляли чавуну, сталі, добували кам’яного вугілля тощо. Було створено промисловий комплекс у Західній Україні. За офіційними даними, четверту п’ятирічку було завершено достроково за 4 роки і 3 місяці. Але це стосувалося лише окремих галузей (електроенергетика, машинобудування, металургія). Натомість продовжував залишатися вкрай низьким рівень життя населення, повільно просувалась відбудова легкої промисловості (у 1950 р. вона досягла лише 80 % від рівня 1940 р.) та житлового фонду, у кризовому стані перебувало сільське господарство. Для оздоровлення фінансової системи у 1947 р. було проведено грошову реформу, яка зупинила інфляцію, але призвела до фактичного знецінення приватних заощаджень.

Становище сільського господарства. Голод 1946–1947 рр.

На середину 1940-х років посівні площі в Україні становили 60 % від довоєнного рівня. 80 % сільського населення працездатного віку становили жінки та діти. Був гострий дефіцит сільськогосподарської техніки та фахівців. Значної шкоди завдала відсутність державної підтримки. Навіть більше, держава примусово переводила працездатне населення у міста, занижувала ціни на сільськогосподарську продукцію, на колгоспників

не поширювалось пенсійне законодавство, за свою працю вони отримували мізерну плату. Так, колгоспники Київської області у 1946 р. отримували за один трудовдень 150 г зерна, а в інших областях цей показник становив 50–100 г, а часом і взагалі нічого не давали. Як наслідок, втрачався стимул до праці і падала ефективність праці колгоспників та обсяги виробництва сільськогосподарської продукції. Аби подолати ці явища, було використано звичні позаекономічні методи. 21 лютого 1948 р. ВР УРСР прийняла Указ “Про виселення з УРСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя”. Відповідно до цього указу з України у 1948–1950 рр. було виселено 12 тис. осіб і ще 20 тис. дістали попередження. Було також посилено закон 1939 р. про сільськогосподарський податок, за яким тепер оподатковувалися кожна тварина, кожне дерево та плодовий кущ. Це призвело до масового вирубування фруктових дерев і зменшення кількості худоби та птиці у селянських господарствах.

Наслідком непродуманого курсу радянського керівництва щодо сільського господарства був голод 1946–1947 рр. Його причини крились як у вищезгаданій політиці радянської влади щодо сільського господарства, так і були обумовлені наслідками війни та природними факторами.

Зима 1945–1946 рр. на більшості території України виявилася малосніжною, що призвело до загибелі 20 % посівів зернових, а весна і літо були посушливими. Тому врожайність зернових оцінювалась у 3,8 центнера з гектара. Низькою була і врожайність інших сільськогосподарських культур. Натомість Москва встановила для України завищений план хлібозаготівель на 1946 р. — 340 млн пудів зерна, а влітку збільшила його до 362 млн пудів. Українське партійне керівництво не лише схвалило цей план, а й вимагало від керівництва колгоспів повернення боргів за минулі роки. Спроби деяких голів колгоспів приховати частину врожаю, аби не допустити голоду, прирівнювались до “саботажу”. Лише у 1946 — на початку 1947 р. до кримінальної відповідальності за ці дії було притягнуто 1,6 тис. керівників колгоспів. Водночас лише у листопаді 1946 р. за збирання колосків на колгоспних ланах були засуджені 2,3 тис. селян. Але, незважаючи на посилення репресій, план хлібозаго-

тивель було виконано лише на 62,5 %. По суті, з України викачано всі продуктові запаси і насінневий матеріал. Почався голод, який охопив більшість території України, за винятком західних областей. Лише за даними загсів УРСР у 16 східних, а також в Ізмаїльській та Чернівецькій областях у 1946 р. померли 282 тис. осіб, у 1947 р. — 520 тис. осіб. На травень 1947 р. було зареєстровано близько 1 млн осіб хворих на дистрофію. Водночас СРСР здійснював величезні поставки зерна до східноєвропейських країн, які стали на шлях соціалізму.

Хрущов, як перший секретар ЦК КП(б)У, змушений був звернутися до Сталіна з проханням про надання республіці допомоги. Допомога була надана у вигляді позики на 60 тис. т зерна та 140 млн крб для налагодження безплатного харчування населення, але Хрущова замінили на посаді керівника республіки на Л. Кагановича. Вже у жовтні 1947 р. Каганович звітував Сталіну про виконання плану хлібозаготівель в Україні на 101,3 %. На кінець четвертої п'ятирічки сільське господарство України в цілому не змогло перевищити рівень 1940 р.

Радянізація Західної України

З відновленням радянської влади в Західній Україні була поновлена і політика її інтеграції до радянської системи (так звана радянізація). Головні напрями цієї політики: індустріалізація, колективізація, культурна революція та знищення інакомислячих.

Уже в 1945–1946 рр. у Львові запрацювали заводи телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин, електроламповий, інструментальний та ін. З 1949 р. розпочав роботу завод автотранспорту. Загалом до кінця 1940-х років у західноукраїнських областях було відбудовано або створено 2,5 тис. великих та середніх промислових підприємств. Задля прискорення процесів індустріалізації, а водночас і русифікації, лише до Львова прибуло 14 тис. робітників та 2 тис. інженерів з інших регіонів СРСР. Відбувався активний розвиток сировинних галузей промисловості. Значні поклади природного газу було розвідано в районі Дрогобича. У 1948 р. завершено будівництво найбільшого в Європі магістрального газопроводу Даша-

ва–Київ, а з 1951 р. цей газопровід доведено до Москви. Були відбудовані старі й відкриті нові нафтові свердловини. У 1947–1948 рр. почалась експлуатація Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну.

Швидкими темпами здійснювалась і друга генеральна лінія радянзації Західної України — колективізація. На 1950 р. тут були створені (примусово) 7190 колгоспів, які об'єднали 98 % селянських господарств. Колективізація супроводжувалася депортаціями всіх, хто чинив опір або просто не вписувався у радянську модель. Загалом були виселені понад 200 тис. осіб. Натомість у сільську місцевість прибуло 15 тис. спеціалістів та 1,5 тис. політпрацівників з Росії або зі Східної України, які посили ключові місця в управлінні аграрним сектором.

Культурна революція призвела до істотного збільшення частки освіченого населення. Кількість учнів у загальноосвітніх школах сягнула 1,2 млн, а кількість шкіл — 6,5 тис. На 1950 р. на західноукраїнських землях працювало 24 вищих навчальних закладів, у яких навчалися 34 тис. студентів, і 110 спеціальних навчальних закладів (близько 29 тис. учнів). Але система освіти перетворилася на головний механізм русифікації регіону. Більшість викладачів призначили з Росії.

Важливим напрямом радянзації була і боротьба з інакомислячими, яка у Західній Україні стала особливо гострою внаслідок практичної відсутності тут прибічників радянської влади і неприйняттям радянського способу життя. Тут діяла розгалужена мережа націоналістичного підпілля ОУН та УПА. Ці організації до початку 1950-х років здійснили 14,5 тис. диверсій і терактів, внаслідок яких загинули до 30 тис. представників радянської влади та військових. Збройний опір УПА тривав до початку 1950-х років, а в окремих місцях до середини 1950-х років. Аби придушити цей опір, влада вдавалася до репресивних дій (масові розстріли, облави, депортації) та до переселення у Західні області УРСР росіян.

Впливовою силою у Галичині була УГКЦ, яку після смерті у 1944 р. митрополита А. Шептицького очолив Й. Сліпий. Незважаючи на заяви керівництва УГКЦ про лояльність щодо радянської влади, вже у березні 1945 р. видається постанова про ліквідацію цієї церкви. У квітні 1945 р. заарештовано найвищих ієрархів УГКЦ, а 8–10 березня 1946 р. на Львівському соборі

проголошено про приєднання УГКЦ до РПЦ. У 1949 р. відбулось приєднання УГКЦ у Закарпатті до РПЦ. Проте більшість греко-католицького духовенства та віруючих не визнала цього об'єднання, і тому УГКЦ продовжила діяльність у підпіллі до свого відновлення у 1990 р. і дістала назву катакомбної Церкви.

На початок 1950-х років усі завдання, які ставила радянська влада у своїй політиці в Західній Україні, були реалізовані. У краї створили великий промисловий комплекс. На селі приватного господаря замінила колгоспна система. Було проведено перетворення в культурній сфері та знищено опозицію. Отже, радянізація Західної України була завершена і вона повністю інтегрувалась до радянської системи. Звичайно, авторитет радянської влади серед місцевого населення так і залишився незначним, але опозиційні настрої були приховані і не висловлювалися відкрито.

Участь України у роботі міжнародних організацій

За радянської влади вся зовнішньополітична діяльність України функціонувала під диктовку Москви і була лише прикриттям її колоніального статусу. Вхідження УРСР до різних міжнародних організацій у повоєнний період було продиктоване прагненням Сталіна збільшити вплив СРСР у цих структурах. Він, зокрема, хотів, аби кожна радянська республіка отримала місце в ООН. З огляду на це в негайному порядку в УРСР були створені ознаки державності (прапор, герб, у 1946 р. РНК УРСР перетворили на Раду Міністрів УРСР, утворено 25 міністерств, підпорядкованих уряду республіки, зокрема і Міністерство закордонних справ). Усі ці кроки нічого не давали Україні в плані реальної незалежності, але принаймні нагадували на міжнародній арені про існування такої країни, як Україна, була створена власна дипломатична школа, набувався досвід діяльності на міжнародній арені.

У 1945 р. УРСР стала однією з країн-засновниць ООН. Першим віце-головою Підготовчої комісії ООН з розроблення порядку роботи першої сесії Генеральної Асамблеї ООН був народний комісар закордонних справ УРСР Д. Мануїльський. Він же

став головою Першого комітету (з політичних питань і безпеки) першої сесії Генеральної Асамблеї ООН. Україна стала членом Статистичної комісії, Комісії з прав людини, Комітету у справах біженців і переміщених осіб та інших структурних підрозділів ООН, а в 1948 р. була обрана як непостійний член до Ради безпеки ООН.

До 1950 р. Україна стала членом 12 міжнародних організацій, а в 1951–1958 рр. набула членства ще у 16 міжнародних організаціях та їх органах. Зокрема, у 1948 р. Україна стала ініціатором створення Всесвітньої організації охорони здоров'я. У 1948 р. вступила до Всесвітнього поштового союзу, Всесвітньої метеорологічної організації, Міжнародного союзу електров'язку тощо. Україна також взяла участь у Паризькій мирній конференції, на якій були підписані мирні договори з колишніми союзниками Німеччини. У 1948 р. Україна брала участь у підготовці та підписанні Дунайської конвенції про судноплавство на Дунаї.

У перше повоєнне десятиліття було підписано ряд міжнародних договорів, які остаточно визначили кордони України.

29 червня 1945 р. в Москві укладено радянсько-чехословацький договір, за яким до УРСР відходило Закарпаття. 21 січня 1946 р. створено Закарпатську область УРСР.

16 серпня 1945 р. укладено радянсько-польський договір, за яким Польща визнала приєднання Західної України до УРСР і встановлення радянсько-польського кордону вздовж Західного Бугу і на схід від Сяну.

У лютому 1947 р. підписано радянсько-румунський договір, за яким Румунія відмовилась від своїх претензій на Буковину, а також визначено морський кордон і визнано належність о. Зміного до УРСР.

Зі становищем українців на міжнародній арені у перші повоєнні роки пов'язана ще одна подія. 9 вересня 1944 р. голова РНК УРСР Хрущов та голова Польського комітету національного визволення підписали угоду про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з території УРСР до Польщі. У 1944–1946 рр. до Польщі були переселені 800 тис. поляків, а до УРСР — 500 тис. українців. Але на території Польщі залишилось ще понад 150 тис. українців. Тоді 29 березня 1947 р. політбюро ЦК ПОРП

під головуванням Гомулки ухвалило рішення про насильницьку депортацію українського населення у Західні та Північні райони Польщі з обов'язковим розпорошенням серед польського населення. Ця акція, яка дістала назву “операція Вісла”, була проведена у квітні–травні 1947 р.

Розвиток освіти, науки та культури

Характерними рисами розвитку освіти, науки та культури у перше повоєнне десятиліття були, з одного боку, загальне патріотичне піднесення та відродження свободолюбства, а з другого — намагання радянської влади все повернути до старої схеми тотального контролю держави за всіма сферами життя суспільства і придушенню будь-яких поглядів, альтернативних офіційним.

Освіта. У 1944–1950 рр. в Україні було відновлено або збудовано 1669 шкіл на 0,5 млн учнівських місць, а за першу половину 1950-х збудовано ще 1300 шкіл на 400 тис. учнів. Проте значна кількість шкіл, особливо в сільській місцевості, розміщувалась у малоприсосованих приміщеннях. Незадовільною була і кількість підручників та шкільного обладнання. Лише у 1950 р. кількість шкіл досягла довоєнного рівня. У 1953 р. був здійснений перехід до обов'язкової семирічної освіти. Недоліком системи освіти була її заполітизованість, відсутність свободи думки. Освіта також виступала елементом русифікації.

Розвивалась і система вищої освіти. З евакуації повернулись вищі навчальні заклади і водночас були створені нові. Їх загальна кількість на 1950 р. становила близько 130, і в них навчалось понад 300 тис. студентів. Правда, половина студентів навчалась на заочних і вечірніх відділеннях, що негативно впливало на рівень їхньої фахової підготовки.

Наука. Важливою подією було відновлення роботи в Україні АН УРСР з 1944 р. Вже у 1948 р. відновлено її науково-технічну базу. Водночас у системі АН УРСР почали створюватися нові підрозділи. Зокрема, в листопаді 1945 р. створено сільськогосподарське відділення (з 1956 р. — сільськогосподарська академія), у 1952 р. — відділ фізико-математичних наук, у 1954 р. утворено кримський філіал АН УРСР. За першу повоєнну п'яти-

річку АН УРСР підготувала 413 кандидатів наук, а у 1951 р. при ній була створена докторантура. Президентом АН УРСР після смерті у 1946 р. О. Богомольця обрано відомого вченого-біохіміка О. Палладіна.

Наприкінці 1940-х років математик М. Лаврентьев створив новий напрям у теорії функцій — теорію квазіконформних відображень, що мало велике значення для розвитку газо- та гідродинаміки.

Інститут електротехніки під керівництвом С. Лебедева у 1948–1950 рр. створив першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину.

Інститут фізики під керівництвом М. Пасічника вів дослідження в галузі фізики атомного ядра.

Харківський фізико-технічний інститут АН УРСР успішно досліджував ядерну фізику надвисоких, середніх та наднизьких енергій.

Інститут електрозварювання під керівництвом Є. Патона розробив і впровадив у виробництво новий метод електрошлакового зварювання кожухів доменних печей, мостів, суден тощо. У 1953 р. у Києві збудовано найбільший у світі суцільнозварний міст.

Інститут загальної та неорганічної хімії розробляв методики захисту водних басейнів від забруднень та постачання споживачам чистої води.

Значного успіху було досягнуто і в літературознавстві. У цій сфері активно працювали Шамрай, Кирилюк, Дорошкевич, Крижанівський та ін. Було зібрано рукописи Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Коцюбинського та проводилось їх наукове опрацювання і публікація. Зокрема, продовжувалось видання творів Т. Шевченка. З 1949 р. започатковано видання зібрання творів І. Франка. На початку 1950-х років видано повне зібрання творів І. Котляревського, підготовлено 5-томник творів Лесі Українки.

Але суттєвої шкоди розвитку науки завдало постійне втручання у неї партійного керівництва та політизація. Вченим часто доводилось розробляти безглузді теорії, висунуті вченими від партії. Зокрема, ціла низка наукових установ розробляла “план перетворення природи”, висунутий у 1948 р., яким передбачалася зміна гідросистеми. Інститут фізіології рослин проводив дослідження щодо акліматизації на українських землях субтропіч-

них культур. З 1948 р. з ініціативи Т. Лисенка почалось переслідування генетики, яку було оголошено “буржуазною наукою”.

Особливих переслідувань зазнала історична наука. 29 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР”, в якій було піддано нищівній критиці “Короткий курс історії України”, створений С. Білоусовим, К. Гуслистом, М. Петровським, М. Супруненко, Ф. Яструбовим. Істориків критикували за “буржуазний націоналізм” та відхід від партійного тлумачення історичного процесу. Працю заборонили, натомість на основі сталінського “Короткого курсу історії ВКП(б)” був створений “Короткий курс історії України”.

З кінця 1940-х років почалося цькування вчених єврейсько-го походження, яких звинувачували у космополітизмі та зв'язках з міжнародним сіонізмом (справжня причина — конфронтація СРСР із щойно створеною державою Ізраїль, яка стала головним союзником США на Близькому Сході). В Україні було репресовано 19 єврейських письменників, ліквідовано Кабінет єврейської історії при АН УРСР.

У літературі основною була воєнна та історична тематика. В цьому контексті створювали свої твори тогочасні українські письменники, зокрема Ю. Яновський (роман “Вершники”), П. Панч (роман “Гомоніла Україна”), Н. Рибак (роман “Зброя з нами”), Ю. Смолич (роман “Вони не пройшли”), О. Гончар (трилогія “Прапорносоці”). Надзвичайним патріотизмом було перейнято вірш В. Сосюри “Любіть Україну”, за який поета було піддано критиці з боку правлячих кіл. Кращим зразком ліричної поезії тих часів була збірка віршів М. Рильського “Троянди і виноград” та збірка поезій А. Малишка “Чотири літа”.

Не обійшли репресивні дії влади і театральне життя республіки. 20 жовтня 1946 р. видано постанову ЦК КП(б)У “Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення”, якою вимагалось ставити театральні вистави з сучасного життя, які прославляють радянський лад. А проте театральне життя продовжувало розвиватись, хоча і в чітко визначених рамках. Наприкінці 40-х років в Україні діяло 96 театрів, з них 78 — україномовні. В них працювали такі видатні майстри сцени, як М. Литвиненко-Вольгемут, Г. Юра, Б. Гмиря, Н. Ужвій, А. Бучма, К. Хохлов, Ю. Шумський, Є. Пономаренко та ін.

Музичне мистецтво першого післявоєнного десятиліття відзначене творчістю таких композиторів, як К. Данькевич (опера “Богдан Хмельницький”), Г. Майборода, Б. Лятошинський, А. Свечников, Д. Клебанов (симфонія “Бабин Яр”) та ін. Заслужене визнання здобули: Державний український народний хор під керівництвом Г. Верьовки, Київська державна академічна капела “Думка” під керівництвом О. Сороки, Львівська державна хорова капела “Трембіта” під керівництвом П. Муравського, Державна капела бандуристів УРСР під керівництвом О. Мініківського.

В образотворчому мистецтві високого художнього рівня досягнули О. Шовкуненко, М. Дерегус, Т. Яблонська та ін.

Кіномистецтво. В Україні працювало три кіностудії художніх фільмів — Київська, Одеська, Ялтинська. Найвідомішими стрічками українського кінематографа у післявоєнні роки стали “Тарас Шевченко” І. Савченка, “Весна на Зарічній вулиці” М. Хуциєва, О. Маслюков, М. Маєвська “Педагогічна поема”, картина О. Довженка “Мічурін”.

МАУП

12 Україна у 1953–1964 рр.

Смерть Сталіна. Зміна партійного керівництва

5 березня 1953 р. помер Сталін, а вже в ніч з 5 на 6 березня було сформовано керівний орган країни, в якому ключовими постами були Г. Маленков (голова Ради Міністрів СРСР), Л. Берія (очолив МВС та МДБ) та М. Хрущов (секретар ЦК КПРС — у 1952 р. ВКП(б) перейменовано на КПРС). Кожен з цієї трійки прагнув до верховної влади. Спочатку спробу стати одноосібним правителем зробив Л. Берія, але 26 червня 1953 р. його заарештували та невдовзі стратили. Цю акцію очолив Хрущов, який у вересні 1953 р. став першим секретарем ЦК КПРС і почав сам перебирати владу у свої руки. Вже у 1955 р. він змусив Маленкова піти у відставку. Спроба групи вищих партійних функціонерів (В. Молотов, Л. Каганович, Д. Шепилов) усунути його від влади була викрита в червні 1957 р. і призвела до їх усунення з посад. Хрущов став одноосібним правителем СРСР.

Ця боротьба позначилась і на Україні. Вже у червні 1953 р. було проведено чистку керівництва республіки від прибічників Берії. Хрущов також почав проводити у вище партійне керівництво СРСР вихідців з України (Підгорний, Кириченко, Брежнев), яких вважав головною своєю опорною базою. У червні 1953–грудні 1957 р. першим секретарем ЦК КПУ був О. Кириченко, а після його призначення секретарем ЦК КПРС цю посаду зайняв М. Підгорний, а з 1963 р. — П. Шелест. Зростає питома вага українців у самій КПУ та в її керівних органах.

Адміністративно-територіальні зміни. У відповідь на звернення Президії ВР РРФСР до Президії ВР УРСР з питання пе-

редачі Кримської області до складу УРСР, ВР УРСР 13 лютого 1954 р. прийняла постанову просити про це Президію ВР СРСР. 19 лютого 1954 р. Президія ВР СРСР прийняла Указ “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”. Так відбулось остаточне оформлення України в її сучасних кордонах.

Десталінізація

Політика Хрущова була позначена лібералізацією внутрішнього життя країни, і тому дістала назву “хрущовська відлига”. Почався процес десталінізації, головними ознаками якого були виправдання несправедливо репресованих та критика культу особи Сталіна.

Прискоренню реабілітаційного процесу сприяла Постанова Президії ВР СРСР (вересень 1953 р.), якою Верховний Суд СРСР отримав право за протестами Генерального прокурора переглядати рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВС та “особливих нарад” при НКВС–МВС–МДБ СРСР. Відповідно до цієї постанови були створені центральні та місцеві комісії, які займалися реабілітаційною діяльністю. В Україні діяло 26 таких комісій, які звільнили впродовж 1954 — початку 1956 р. 15 тис. ув’язнених, з яких 1801 особа повністю реабілітована.

13 березня 1954 р. було прийнято постанову Президії ВР СРСР, згідно з якою зі складу МВС в окремий орган виокремлювали КДБ. МВС та КДБ позбавлялися судових функцій. 1 вересня 1954 р. ліквідовано Особливу нараду при МВС СРСР, яка була своєрідним військовим трибуналом.

14–25 лютого 1956 р. в Москві відбувся XX з’їзд КПРС. На ньому в ніч з 24 на 25 лютого на закритому засіданні з критикою та викриттям культу особи Сталіна виступив М. Хрущов. Він звинуватив у всіх прорахунках радянської системи Сталіна. Розповів про знищення ним опозиції та просто невинних людей, про масові депортації, про чистки партії. Водночас Хрущов не торкнувся суті та витоків сталінізму із самої комуністичної моделі, що сформувалась у СРСР. Недоліком було й те, що цей виступ був закритим і основні його матеріали лишилися невідомими для загалу. А проте XX з’їзд КПРС прискорив процес деста-

лінізації. На ХХ з'їзді було, зокрема, реабілітовано С. Косіора, П. Постишева, Ю. Коцюбинського, Й. Якіра, В. Затонського, П. Любченка. На кінець 1950-х років органами КДБ та прокуратури республіки були переглянуті справи майже 5,5 млн осіб, з яких 58 % було реабілітовано.

Проте з початку 1960-х років “відлига” почала згортатись. Замість культу особи Сталіна формувався культ Хрущова. Тривала боротьба з опозицією. В Україні за 1954–1959 рр. за “антирадянську діяльність” було притягнуто до судового розгляду 3,5 тис. осіб. У новому Кримінальному кодексі УРСР, прийнятому у 1961 р., існувала ст. 62 “Антирадянська агітація і пропаганда”. У 1961 р. було репресовано групу львівських юристів (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун та ін.), які збиралися агітувати за конституційний вихід України зі складу СРСР. Цього ж року у Львові була викрита молодіжна підпільна організація “Український національний центр”, керівника якої було розстріляно, а інших членів ув'язнили. При цьому Хрущов заявив на ХХІ з'їзді КПРС у січні 1959 р., що в СРСР немає фактів судової відповідальності за політичні злочини.

Розвиток економіки

Промисловість. Розвиток промисловості характеризувався збереженням пріоритетності важкої промисловості. Як наслідок, досягнуто зростання насамперед у тих галузях, які не впливали на підвищення добробуту населення. У 1957 р. Україна посіла перше місце у світі з виробництва чавуну на душу населення, друге — з видобутку вугілля, третє — з виробництва сталі. Велика увага традиційно приділялася машинобудуванню та електротехнічній галузі. За п'яту п'ятирічку (1951–1955) прискорилося будівництво електростанцій, потужність яких зросла вдвічі. Був споруджений каскад гідроелектростанцій на Дніпрі. Загальні темпи зростання промислового виробництва у шостій п'ятирічці становили 20 % за рік.

Було створено новий потужний промисловий комплекс на Півдні України (завод важких пресів і завод бурякозбиральних комбайнів у Дніпропетровську, трансформаторний завод у Запоріжжі, завод вантажних автомобілів у Кременчуці, найбільший у сві-

ті ракетобудівний комплекс у Дніпропетровську — Південмаш, найбільший в Європі Південний Криворізький гірничозбагачувальний комбінат). В Україні випускали найбільші у світі суховантажі та рибальські траулери (Миколаїв), реактивні пасажирські літаки Ан-24 (завод ім. Антонова у Києві). Зросла кількість шахт у Донбасі та освоєні нові вугільні басейни (Львівсько-Волинський та Дніпропетровський) і газові родовища (Радченківське у Полтавській області та Шебелинське у Харківській області).

У 1957 р. з метою покращання керівництва у промисловості замість галузевих міністерств створені за територіальним принципом ради народного господарства, яких в Україні налічувалось 11. Єдиним позитивним наслідком цієї реформи було передавання значної кількості підприємств із загальносоюзного у республіканське підпорядкування, що посилювало економічну самостійність України. На початку 1960-х років почали створювати перші виробничі об'єднання, або комплекси. Задля прискорення промислового розвитку вдавались і до соцзмагань (рух за комуністичне ставлення до праці, який до 1965 р. охопив половину всіх робітників та службовців в Україні). Позитивним кроком було збільшення у 1956 р. зарплати на 30 %, збільшення терміну відпусток у зв'язку із вагітністю з 77 до 112 календарних днів, дозвіл на вільну зміну місця роботи, встановлення 6-годинного робочого дня для підлітків, зниження пенсійного віку і збільшення пенсій.

Сільське господарство. Цій галузі також приділено значну увагу. На вересневому пленумі ЦК КПРС (1953) було проголошено курс на реформування сільського господарства. Відмінено “ножиці цін” та ліквідовано заготівлі, які були замінені на закупівлю сільськогосподарської продукції. Задля стимулювання праці колгоспників їм дозволено видавати грошовий аванс — 25 % коштів, виручених від реалізації продукції тваринництва. Було також списано заборгованість колгоспів щодо обов'язкових поставок продукції тваринництва. Загальні капіталовкладення у сільське господарство впродовж 1951–1960 рр. зросли у 6 разів порівняно з попередньою п'ятирічкою. Все це прискорило темпи зростання сільськогосподарського виробництва, які впродовж 1954–1958 рр. становили 7 % за рік. Врожайність зернових зросла з 10,2 центнера з гектара у 1950 р. до 19,9 у 1961 р., врожайність цукрових буряків за 1954–1958 рр.

зросла вдвічі, виробництво м'яса — більш ніж у 2 рази, виробництво молока — у 3 рази. Сільське господарство в СРСР вперше за багато років стало рентабельним. Причиною такого стрімкого зростання сільського господарства була також і державна політика, яка сприяла поліпшенню соціально-економічного та правового статусу селян. Так, колгоспники отримали паспорти. У 1953 р. було знижено податок на присадибні ділянки колгоспників та скасовано податок з плодкових дерев та кущів. З 1956 р. введено щомісячну заробітну плату в колгоспах. У 1964 р. введено державне пенсійне забезпечення для колгоспників.

Але поряд із позитивними змінами зроблено і невиважені кроки у сфері реформування сільського господарства, які зрештою звели нанівець більшість здобутків. Так, на Пленумі ЦК КПРС, який відбувся у лютому–березні 1954 р., було прийнято рішення про освоєння цілинних земель (Казахстан) як пріоритетного завдання у розвитку сільського господарства. Саме на розвиток аграрного комплексу цих територій вкладалась основна маса державних інвестицій, призначених для сільського господарства. З України на цілину почали надсилати сільськогосподарську техніку, кращі посівні матеріали, і найголовніше — українську сільську молодь (лише за 1954–1955 рр. 93 тис. осіб), що призвело до нестачі робочої сили у сільському господарстві України.

У 1955 р. було взято курс на збільшення посівів кукурудзи. До початку 1960-х років посіви кукурудзи зайняли 20 % всіх посівних площ, що призвело до скорочення посівів зернових культур, які мали стратегічне значення.

У 1958 р., з метою надання колгоспам більшої господарської самостійності, було реорганізовано МТС у РТС (ремонтно-технічні станції). Це означало, що колгоспи мали викупити техніку, яка перебувала на балансі МТС. Це призвело до банкрутства більшості колгоспів. Лише у 1964 р. Держбанк списав заборгованість колгоспів, але на цей час більшість техніки була вже викуплена колгоспами і витрачених грошей ніхто їм не повернув.

Немалої шкоди сільському господарству було завдано також постійними укрупненнями та розукрупненням колгоспів, спробою ліквідувати травопільну систему. Негативні наслідки мали також неврожаї 1960, 1963 та 1965 рр.

Усі ці дії призвели до поступового занепаду сільського господарства. Темпи розвитку сільського господарства після 1958 р. впали до 2–3 % на рік. Уперше у своїй історії СРСР почав імпортувати зерно. У тваринницькій галузі також почалося зниження виробництва (показники виробленої тваринницької продукції у 1965 р. становили 92 % від рівня 1958 р.). Незважаючи на це, радянське керівництво у завданнях на семирічку (1959–1965) запланувало нереальні темпи зростання сільськогосподарського виробництва. Хрущов вимагав “за виробництвом м’яса, молока і масла на душу населення наздогнати США”. Оскільки сільське господарство ввійшло у кризову фазу, то воно не могло впоратись зі встановленим планом. Натомість Підгорний, аби вислужитись перед Хрущовим, на XX з’їзді КПУ у 1959 р. заявив, що республіка виконає завдання семирічки в галузі сільського господарства за 5 років, а чимало колгоспів та радгоспів і навіть районів — за ще коротші строки. Втілювались у життя подібні постанови звичними волюнтаристськими методами. Наприклад, щоб збільшити виробництво м’яса, керівники деяких колгоспів пустили під ніж більшість поголів’я худоби. Проте виконати поставлені перед сільським господарством завдання не вдалось.

МАУП

13 Україна у 1965–1985 рр.

Зміна союзного та республіканського керівництв

14 жовтня 1964 р. частина вищого радянського керівництва (Брежнев, Суслов, Косигін) усунули Хрущова від влади. Прихід до влади в СРСР Л. Брежнева ознаменував повернення до репресивних методів управління, тому період його перебування при владі (1964–1982) дістав назву епохи неосталінізму. Ці часи характеризувались відновленням переслідування інакомислячих, посиленням русифікації та економічної експлуатації України. Певною мірою цій політиці намагався протидіяти керівник КПУ П. Шелест.

Шелест був ставлеником Хрущова, але під час усунення від влади останнього не підтримав його. За це він зберіг за собою посаду першого секретаря ЦК КПУ і в усьому намагався дотримуватись лояльності щодо центру. Проте, залишаючись переконаним комуністом, він водночас намагався захищати інтереси України. Це проявилось у захисті економічної самостійності республіки, у сприянні розвитку української культури та розширенні сфери використання української мови тощо. Все це було витлумачено кремлівським керівництвом як прояв ухилю від лінії партії, почалася підготовка до усунення Шелеста від влади. У березні 1972 р. на Пленумі ЦК КПРС Шелеста було піддано різкій критиці за недоліки у справі “інтернаціонального виховання трудящих” та “примиренське ставлення до проявів націоналізму”. У травні 1972 р. П. Шелеста звільнили з посади першого секретаря ЦК КПУ і це місце зайняв В. Щербицький.

Щербицький був найближчим другом Брежнєва і слухняно виконував усі його вказівки. Посилив переслідування національно свідомої української інтелігенції та збільшив русифікацію освіти і культури. Він керував Україною до 1989 р.

Становище у промисловості

Нове партійне керівництво, аби дискредитувати Хрущова, повело згортання його нововведень в економіці. Так, було припинено кукурудзяну епопею. У вересні 1965 р. ліквідовано раднаргоспи та утворено 40 союзних міністерств, під контроль яких в Україні потрапило 90 % підприємств, що посилило залежність економіки України від Москви та від підприємств, які перебували за її межами (80 % промислових підприємств республіки не мали завершеного виробничого циклу).

Проте необхідність реформ в економіці була очевидною. Ініціатором реформ став голова уряду СРСР О. Косигін. У жовтні 1965 р. прийнято рішення про поліпшення планування та стимулювання виробництва і про державне виробниче підприємство. Згідно з цими постановами розширювалась економічна самостійність підприємств, запроваджувались окремі елементи ринкового стимулювання виробника, головним з яких був госпрозрахунок — система економічних відносин, за якої підприємства отримують певну економічну самостійність, розпоряджаються своїми прибутками, матеріально заохочують робітників. До 1970 р. на нові методи планування та економічного стимулювання в Україні перейшло 85 % підприємств. Ці реформи сприяли суттєвому зростанню економічних показників у восьмій п'ятирічці (1966–1970), яка була найпродуктивнішою за всю історію п'ятирічного планування в СРСР. Обсяг промислового виробництва в Україні в цей період зріс на 50 %, причому 2/3 зростання було досягнуто за рахунок збільшення продуктивності праці.

Проте всі ці нововведення відбувались лише у промисловості, місцеві керівники всіляко перешкоджали проведенню реформ, було неможливо поєднати ринкові методи і командно-адміністративні, від яких не бажали відмовлятися. Вже з початку 1970-х років економічні реформи почали згортатись, поступово падають темпи економічного зростання (за винятком електрое-

нергетики). Таким чином, економіка ввійшла у кризову фазу. Від повного економічного краху, який був цілком реальним вже у 1970-х роках, СРСР врятувала сприятлива кон'юнктура на енергоносії на світовому ринку з кінця 1970-х років та збільшення продажу алкогольних напоїв на внутрішньому ринку. Отримані від цих дохідних статей кошти спрямовувались на підтримку економіки. Тривало зростання промислового виробництва (зокрема, велось будівництво нових шахт, введено в дію найбільші в Європі Запорізьку і Вуглегірську ДРЕС, Криворізьку та Придніпровську електростанції тощо). На початок 1980-х років Україна давала більше половини загальносоюзного видобутку залізної руди, третину виплавки чавуну, сталі, прокату, на її території було зосереджено 20 % загальносоюзної атомної енергетики. Проте введення нових потужностей відбувалось без використання досягнень НТР, вироблена продукція була низькоякісною (на середину 1970-х років 2/3 виробленої в Україні продукції не відповідало встановленим стандартам), зростала її собівартість, виникли так звані “довгобуди”, на які витрачались значні кошти. Як наслідок, у дев'ятій п'ятирічці (1971–1975) національний дохід в Україні зріс на 25 % замість запланованих 37–39 %. Нераціональне господарювання призвело до загострення екологічних проблем, а традиційне нехтування галузями, орієнтованими на задоволення потреб населення, призвело до падіння життєвого рівня і загострення соціальних проблем.

Сільське господарство

У 1960-х роках проводились реформи і в аграрному секторі. Вже на Пленумі ЦК КПРС у березні 1965 р. порушено питання “Про невідкладні заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства”. Наслідком цього обговорення стало встановлення твердого плану закупівлі зерна на шість років, вводилась доплата за надплановий продаж, передбачалось збільшити капіталовкладення у сільське господарство. Але тут повністю перемогла орієнтація на екстенсивні методи господарювання. Масово проводилося розорювання земель. Це прискорювало ерозію ґрунтів (на середину 1980-х років в Україні було 18 млн га еродованих земель), а зловживання добривами призвело до повної захіміза-

ції ще 2 млн га земель. Надзвичайно несподівано виявилась і меліоративна кампанія. На штучно зрошуваних землях господарювання було збитковим (кожний зрошувальний гектар давав щороку збитків на 60 крб). Осушення боліт на півночі України, на яке було витрачено понад 1 млрд крб, також не дало можливості збільшити там рівень сільськогосподарського виробництва, натомість прискорилась заболочуваність територій Полісся, відбувалось обміління річок. Значні території втратило сільське господарство України також внаслідок прискореного промислового будівництва. Непоправної шкоди завдано сільському господарству створенням каскаду штучних морів на Дніпрі, внаслідок чого було затоплено понад 1 млн га найродючіших земель. Крім того, всі вищезгадані перетворення призвели до порушення екологічного балансу, зміни кліматичних умов, що позначилося не лише на сільському господарстві, а й на умовах життя населення. Не сприяла розвитку аграрного сектора і чергова кампанія з укрупнення колгоспів у 1965–1970 рр. В ході цієї кампанії чимало сіл були визнані “неперспективними”. По суті, це означало приречення на поступове їх зникнення. Посилився відтік населення із сіл до міст. Якщо на середину 1950-х років на селі проживало 50 % всього населення України, то у 1985 р. — 32 %.

Як наслідок такої політики, темпи виробництва у сільському господарстві постійно падали. У 1960–1970 рр. вони становили 4,5 % в середньому щороку. Впродовж 1970-х років вони зменшилися до 1,5 %, а в першій половині 1980-х — до 0,5 %.

Але навіть за такого стану сільське господарство України було спроможне забезпечити внутрішні потреби республіки. В цей період вона давала понад 23 % загальносоюзного виробництва сільськогосподарської продукції, при тому що на її території проживало 19 % населення СРСР. Україна посідала перше місце у світі за кількістю вирощування цукрових буряків і третє місце у світі за кількістю збору зернових. Але проблема полягала в тому, що більшість сільськогосподарської продукції забирав центр.

Культура

Характерними рисами культурного та наукового життя України у другій половині 1960-х — на початку 1980-х років було

подальше посилення русифікації та ідеологізації. Культура і наука загалом розвивалися лише в тому напрямі, який був вигідним партійному керівництву. У сфері науки це виявилось у пріоритетності розроблень, пов'язаних з військовим комплексом, а у сфері культури — у перетворенні її в засіб пропаганди радянського способу життя.

Освіта. Бажання розвивати економіку спонукало радянське керівництво вжити заходів для підвищення рівня освіти населення. З 1966 р. почалося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Постійно зростала кількість загальноосвітніх шкіл (на 1990 р. їх налічувалося в республіці понад 20 тис. і в них навчалось близько 7 млн учнів) і ПТУ (на 1987 р. було понад 1,2 тис. і в них навчалось понад 710 тис. учнів). Значну роль у розвитку освіти відіграли такі визначні українські педагоги, як В. Сухомлинський, В. Шаталов та ін. Проте їх новаторські методи критикувалися. Відбувалось скорочення кількості українських шкіл: з 1959 до 1979 р. їх кількість зменшилась на 8,7 тис. і становила лише 28 % від загальної кількості, а в Криму та на Донбасі не лишилось жодної школи з українською мовою навчання.

У 1984 р. було проведено освітню реформу, яка передбачала перетворення 8-річних шкіл на 9-річні, а середніх — на 11-річні. Запроваджувалось навчання дітей у загальноосвітній школі з 6 років (за бажанням батьків). Програма ПТУ наближалась до загальноосвітньої, і вони перетворювались на СПТУ.

Зростала кількість вищих навчальних закладів. У 1964 р. було засновано Донецький, у 1972 р. — Сімферопольський, у 1985 р. — Запорізький, а згодом — Прикарпатський та Волинський університети. Загалом кількість ВНЗ зросла зі 135 у 1960 р. до 146 у 1986 р., а кількість студентів за ці ж роки — з 417 тис. до 815 тис. Однак на кінець 1960-х років Україна мала на 25 % менше студентів, ніж Росія. Значну частку студентів становили вихідці з країн так званого соціалістичного табору. Суттєвим недоліком залишалась підготовка спеціалістів при вищих навчальних закладах без проходження стаціонарного навчання.

Наука. Головним осередком наукових студій залишалась АН УРСР. Чисельність науковців АН УРСР зросла з 4,4 тис. осіб у 1961 р. до 15,3 тис. осіб на початку 1980-х років. У складі АН УРСР було створено нові наукові підрозділи, зокрема:

інститути напівпровідників, радіотехнічних проблем, проблем міцності матеріалів, металофізики, геофізики, хімії високомолекулярних сполук, кібернетики, ядерних досліджень тощо.

До найважливіших досягнень українських учених цього періоду належали: 1) розробки в галузі електрозварювання; 2) літакобудування (Київський завод ім. Антонова створив найбільші у світі транспортні літаки, зокрема “Руслан”); 3) створення фундаментальних історичних праць з історії та мовознавства (26-томна “Історія міст і сіл УРСР”, “Археологія УРСР”, “Історія української мови”, “Українська радянська енциклопедія”, “Історія УРСР”); 4) селекційна діяльність (Миронівський інститут селекції і насінництва пшениці під керівництвом академіка В. Ремесла вивів перспективні сорти озимої та ярої пшениці); 5) Український науково-дослідний конструкторсько-технологічний інститут надтвердих матеріалів АН УРСР у 1961 р. отримав перші штучні алмази; 6) Інститут кібернетики АН УРСР під керівництвом В. Глушкова у 1960 р. створив цифрову машину “Київ”, а також і перші радянські ЕОМ широкого профілю (у 1961 р. ЕОМ “Дніпро”, у 1962 р. — “Промінь”, у 1964 р. — “Мир”); 7) найсучасніші розробки в галузі ракетобудування та військової промисловості велись у КБ “Південне”. Загалом упродовж 1970–1985 рр. у виробництво було впроваджено понад 13 тис. розробок українських учених.

Але значним недоліком було однобічне ставлення до науки, більшість наукових напрямів фінансувалося за залишковим принципом. Значної шкоди завдавала відсутність самостійності АН УРСР. Остання підпорядковувалась Раді Міністрів УРСР та АН СРСР, але особливо нещадним був контроль та фактичне керівництво Академією з боку вищого партійного керівництва. Переслідувались прогресивно мислячі вчені.

Особливого тиску з боку держави зазнали гуманітарні науки. Так, у філософії безроздільно панував марксистсько-ленінський напрям, а всі інші заперечувались і не вивчались. В історії провадилась ідея про Київську Русь як колиску трьох братніх народів, про пізнє оформлення українського етносу та його залежність від російської культури і постійне прагнення приєднатись до Росії, замовчувалось або перекичувалось чимало історичних фактів. Зазнав переслідувань історик М. Брайчевський за праці “Коли і як виник Київ”, “Походження Русі” і особливо за працю

“Приєднання чи возз’єднання”, видану в Торонто у 1972 р., в якій критикувалась радянська оцінка Переяславської ради 1654 р. Переслідувались й інші українські історики (О. Апанович, Я. Дзира, О. Компан).

Література. Суперечливі процеси відбувались у тогочасній українській літературі. З одного боку, під впливом “хрущовської відлиги” з’явилась плеяда молодих українських письменників, які почали відходити від канонів соцреалізму і створювали справжні літературні шедеври. Ці діячі культури дістали назву “шістдесятників”. До них належали: поети Д. Павличко, Л. Костенко (роман у віршах “Маруся Чурай”, поетична збірка “Неповторність”), В. Симоненко (поетична збірка “Лебеді материнства”), М. Вінграновський, В. Стус (поезії “Зимові дерева”), І. Драч; прозаїки Є. Гуцало, В. Дрозд, Г. Тютюнник, В. Шевчук, Ю. Щербак, В. Яворівський, поет і перекладач М. Лукаш, літературні критики І. Світличний, Г. Снегірьов та Є. Сверстюк (есе “Собор у риптуванні”), письменник-фантаст О. Бердник. Значним доробком також відзначилась у цей період творчість письменників старшого покоління: О. Гончар (роман “Собор”, “Тронка”), М. Стельмах (романи і повісті “Правда і кривда”, “Чотири броди”, “Дума про тебе”), П. Загребельний (історичний роман “Роксолана”), І. Білик (“Меч Арея”), В. Земляк (“Лебедина зграя”), О. Чендей (“Березневий сніг”), М. Руденко (роман “Вітер в обличчя”, фантастична повість “Народжений блискавкою”, поетична збірка “Сто світил”) та ін.

З другого боку — українська література переживала важкі часи. Були заборонені: роман О. Гончара “Собор” (1968), роман В. Дрозда “Катастрофа” (1969), історична повість І. Білика “Меч Арея” (1972), полемічна праця І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” (1965), збірка повістей та оповідань І. Чендея “Березневий сніг” (1968). До 1979 р. не дозволялось видання “Марусі Чурай” Л. Костенко, до 1981 р. — “Лебедів материнства” В. Симоненка та інших творів. Багатьох діячів української літератури було піддано цькуванню (О. Гончар, І. Драч, Л. Костенко) або запроторено у в’язницю чи у спеціальні психіатричні заклади (В. Стус, І. Ратушинська, Г. Снегірьов, М. Руденко та ін.), де чимало з них померло.

Образотворче мистецтво мало слугувати прославленню радянського ладу, а все, що не вписувалось у ці рамки, піддавалось цькуванню. Так, зазнала переслідувань і була знищена таланови-

та художниці А. Горська, створювались перешкоди для роботи визначного скульптора та художника І. Гончара та багатьох інших. Натомість в офіційному образотворчому мистецтві панівним був жанр соцреалізму, більшість робіт присвячувалась радянським вождям. Серед пам'яток скульптури та архітектури домінували помпезні витвори з ідеологічним підтекстом та відсутністю художнього смаку (наприклад, пам'ятник “Родина-Мать” та Арка дружби народів у Києві). Знищувались справжні шедеври (панно А. Горської в Київському університеті, “Стіна пам'яті” художників А. Рибачука та В. Мельниченка на Байковій горі у Києві).

Музика. Широковідомими стали твори композиторів Г. Майбороди, С. Сабадаша, А. Філіпенка, Л. Дичко, І. Шамо, М. Скорика, Є. Станкевича та діяльність естрадних виконавців Н. Яремчука, С. Ротару, В. Зінкевича.

Театр. Кількість театрів в Україні зросла впродовж 1965–1985 рр. з 61 до 89. Режисери-постановники: М. Шейко, І. Равицький, В. Загорутко, В. Козьменко-Делінде, А. Скибенко, В. Афанасьєв, С. Сміян. Майстри сцени: Є. Мірошніченко, О. Кусенко, А. Солов'яненко, Д. Гнатюк, А. Роговцева, А. Мокренко, В. Дальський, М. Стеф'юк та ін. Головними недоліками театрального життя була відсутність зв'язку з реальними життєвими проблемами, зв'язків з іноземними театрами, русифікація.

Кінематограф. В Україні існувало понад 30 тис. кінотеатрів і пересувних кіноустановок, які щороку обслуговували близько 800 млн глядачів. Також зростала кількість телевізорів у населення. Вся без винятку кінематографічна продукція жорстко контролювалась. Проте і в цей складний період український кінематограф збагатився низкою нових досягнень. Це, зокрема, фільми режисерів В. Денисенка (“Сон”, “Високий перевал”, “Женці”), С. Параджанова (“Тіні забутих предків”), Л. Бикова (“В бій ідуть лише “старики”, “Ати-бати, йшли солдати”), Л. Осики (“Тривожний місяць вересень”), І. Миколайчука (“Вавилон ХХ”), Ю. Ілленка (“Білий птах з чорною відмітиною”), фільми за сценаріями І. Драча та Ю. Ілленка (“Криниця для спраглих”, “Вечір напередодні Івана Купала”). Хоча деякі з цих фільмів були заборонені до показу. Загалом за 1976–1986 рр. українськими кіностудіями створено близько 200 художніх фільмів, однак лише трохи більше половини з них були україномовні. Всі ж закордонні фільми дублювалися лише російською мовою.

14 Україна у 1985–1991 рр.

Економічна та екологічна криза

На середину 1980-х років економічна криза стала очевидною для більшості населення. Проводились необхідні ринкові реформи. Але вони були несумісні з радянською економічною моделлю. Ускладнювалось “оздоровлення економіки” (як тоді модно було висловлюватись) диспропорцією її розвитку. Так в Україні 2/3 промислового сектора економіки становила важка промисловість, третина наукового потенціалу республіки працювала на ВПК. Постійно падав національний дохід на душу населення (з 1970 р. по 1989 р. — на 10 %). Причому, якщо у 1990 р. він зменшився на 4 %, то у 1991 р. — на 13 %.

Щоб якось нормалізувати ситуацію, нове радянське керівництво, яке у 1985 р. очолив М. Горбачов, вирішило вдатися до радикальних заходів.

На квітневому (1985) пленумі ЦК КПРС М. Горбачов проголосив курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР. Складовими цього “прискорення” були: використання досягнень НТР в усіх галузях економіки, стимулювання праці робітників, удосконалення планування та зміцнення дисципліни. На ХХVІІ з’їзді КПРС (лютий 1986 р.) було затверджено програму “Основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 рр. і на період до 2000 року”. Програма передбачала подальший розвиток “прискорення” в економіці шляхом підвищення у 2–2,5 раза продуктивності праці та проведення технічного переозброєння і структурної перебудови економіки.

30 червня 1987 р. ВР СРСР прийняла Закон “Про державне підприємство”, за яким підприємства дістали самостійність

у плануванні виробничої діяльності, в укладенні договорів зі своїми постачальниками та споживачами. Водночас створювалася система державного приймання готової продукції, аби підвищити її якість. Перебудова управління економікою привела до скорочення управлінського апарату на 80 тис. осіб, що дало можливість зекономити 227 млн крб та передати окремі управлінські функції в економіці місцевим органам, що посилило економічну самостійність України.

Спочатку ці заходи дали помітну віддачу. У 1985–1986 рр. темпи приросту промислової продукції в Україні зросли з 3,5 % до 4,3 %, а в сільському господарстві приріст становив 3,5 % проти 0,5 % на початку 1980-х років.

Проте керівники на місцях всіляко перешкоджали впровадженню реформ, переслідували новаторів. Впровадження нововведень часто обмежувалося самими обговореннями. І головне, радянська економічна модель не могла співіснувати з ринковою економікою, а лише перехід до останньої був єдино можливим порятунком від економічної кризи.

Як наслідок, на кінець 1980-х років 3/4 промислової продукції України не відповідало світовим стандартам, практично вся техніка, що вироблялася, була застарілих зразків, близько половини підприємств стали нерентабельними. Понад 90 % підприємств перебували у загальносоюзному підпорядкуванні. Україна залишалась сировинною базою СРСР. З 1988 р. припинився позитивний ефект від економічних реформ, а з 1990 р. почався різкий спад промислового виробництва.

Нерентабельним (внаслідок низьких закупівельних цін та непродуманої політики) стало і сільське господарство, хоча і в цій галузі робилися спроби реформ. Так, дозволялось створення фермерських господарств. Але і тут на заваді стали вищезгадані причини (опір місцевого керівництва, дріб'язкова регламентація, підміна конкретних справ пустопорожніми розмовами тощо). Не було правової бази для придбання землі у приватну власність, особи, які бажали стати фермерами, не могли отримати гроші на ведення господарства, у психології селян фермер сприймався як експлуататор. На середину 1991 р. в Україні виникло лише 2 тис. фермерських господарств, у яких працювало 5 тис. осіб.

Загальне погіршення економічної ситуації змусило республіканське керівництво запровадити з 1 листопада 1990 р. продаж

продовольчих та промислових товарів за картками споживача з купонами. 2 квітня 1991 р. удвічі підвищили роздрібні ціни, а загалом упродовж 1991 р. ціни зросли (порівняно з їх рівнем у 1990 р.) у 8 разів, що призвело до різкого погіршення життя населення.

Економічна криза тісно пов'язана з кризою екологічною. В Україні, яка становила менше 3 % території СРСР, було розміщено 25 % всього індустріального потенціалу Союзу. Вона приймала на себе також чверть загальносоюзного обсягу забруднення від промислових підприємств. Характерними і поширеними явищами були ерозія та захімізація ґрунтів, практично всі промислові підприємства давали шкідливі викиди в довкілля. Штучні моря порушили природний баланс і призвели до обміління Дніпра.

Найбільшою екологічною катастрофою була аварія на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 р. Кількість постраждалих становила 3,2 млн осіб (з них 1,2 млн — діти), матеріальні втрати — 120–130 млрд доларів. Із зони радіоактивного забруднення було відселено близько 2 млн осіб. З господарського обороту вилучено близько 200 тис. га земель. Навколо Чорнобиля утворено 30-кілометрову зону відчуження, на якій заборонено проживання та ведення господарства. Колосальні кошти довелось витратити на захисні роботи навколо ЧАЕС та забезпечення постраждалих внаслідок аварії.

Суспільно-політичне життя

Кризові явища в соціально-економічній та екологічній сферах стимулювали наростання опозиційного руху серед населення України. Цей процес був посилений згортанням репресивної політики радянської влади. Широкому загалу стали доступні матеріали, що свідчили про злочинну політику комуністичного керівництва 1930–1940-х років щодо власного народу. Все це сприяло різкому падінню авторитету Комуністичної партії. Так, лише протягом 1990 р. з КПУ вийшло понад 220 тис. її членів. Натомість наприкінці 1980-х років почали виникати опозиційні об'єднання громадян. Так, у 1988 р. було відновлено Українську Гельсінську Спілку на чолі з Л. Лук'яненком, на базі якої у

1990 р. було створено Українську республіканську партію (УРП). У 1989 р. створено Народний Рух України (НРУ), який невдовзі перетворився на наймасовішу опозиційну силу, а його лідер В. Чорновіл став головним опозиційним лідером. У 1989 р. виникли також громадські організації “Зелений світ”, історико-патріотичне товариство “Меморіал”, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Спілка незалежної української молоді. В березні 1990 р. скасовано ст. 6 Конституції СРСР про керівну роль Компартії, що остаточно відкрило шлях до легальної роботи всіх політичних партій і прискорило процес їх створення. До кінця 1990 р. в Україні діяло 15 політичних партій та ще 10 відділень загальносоюзних партій. І на цьому процес створення партій та громадських організацій не припинився.

Із другої половини 1980-х років радянська влада також була змушена припинити репресивну політику щодо Церкви. У 1988 р. навіть було офіційно відзначено 1000-річчя хрещення Русі. Відновили свою легальну роботу переслідувані до цього конфесії — протестанти, УГКЦ та УАПЦ. Наприкінці 1989 р. Рада у справах релігій дозволила реєстрацію УГКЦ, а у 1990 р. відбувся Львівський Собор УГКЦ, на якому було визнано нелегітимним рішення Собору 1946 р. про приєднання УГКЦ до РПЦ. На червневому Соборі в Києві проголошено про відновлення УАПЦ, керівником якої обрано патріарха Мстислава. Щоб хоч якось зберегти свій вплив над віруючими в Україні, РПЦ надала своїй організації в Україні автономію та перейменувала її в УПЦ Московського патріархату. Нарешті, 26 квітня 1991 р. ВР УРСР затвердила Закон “Про свободу совісті та релігійні переконання”, за яким релігійні конфесії отримували статус юридичної особи і мали законні підстави для своєї діяльності.

У 1989 р. в Україні відбулись перші страйки, посилилась діяльність опозиції. У вересні 1989 р. змушений був піти у відставку з посади першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицький. Його змінив на цій посаді В. Івашко, а з липня 1990 р. — С. Гуренко. 18 березня 1990 р. відбулись перші демократичні вибори до ВР УРСР та місцевих рад, в яких взяло участь понад 31 млн осіб, або 84,5 % виборців. Головою ВР УРСР став перший секретар ЦК КПУ В. Івашко (з липня 1990 р. — Л. Кравчук). І хоча більшість депутатських місць здобули комуністи (які сформували парламентську фракцію — “група 239”), однак у Верховну

Раду пройшли також і представники опозиції, які об'єднались у парламентську групу “Народна рада”. А в трьох західних областях (Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській) у новому складі обласних рад більшість місць отримала опозиція, а в меншості опинилися комуністи.

У 1990 р. відбулись перші широкомасштабні акції опозиції: 1) 22 січня “живий ланцюг” між Києвом та Львовом на знак соборності українських земель; 2) 2–17 жовтня — голодування студентів на площі Жовтневої революції (нині — майдан Незалежності) у Києві. Перша подія засвідчила єдність українців, а друга — привела до відставки голови Ради Міністрів УРСР В. Масола і сприяла подальшій радикалізації суспільно-політичного життя у республіці. Населення вперше переконалось у можливості відкритої боротьби з владою і у слабкості останньої. З цим змушена була рахуватись і республіканська верхівка, аби не бути усунутою від влади. Саме тому ВР УРСР, незважаючи на те, що більшість у ній становили комуністи, 16 липня 1990 р. прийняла “Декларацію про державний суверенітет України”, яка започаткувала процес відродження державотворчої традиції в Україні. Цей документ проголошував: право української нації на самовизначення і створення в існуючих кордонах власної держави; самостійність України у вирішенні будь-яких державних питань; недоторканність території УРСР в існуючих кордонах; захист і рівність усіх форм власності; нейтральність, позаблоковість, принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову; пріоритет норм міжнародного права і загальнолюдських цінностей у законодавстві.

Після цього, розвиваючи ідеї “Декларації про державний суверенітет”, ВР УРСР 2 серпня 1990 р. прийняла Закон “Про економічну самостійність УРСР”, за яким проголошено самостійність регулювання грошового обігу і запровадження національної грошової одиниці, національної митниці, власність народу республіки на всі її національні багатства і прибутки, рівність різних форм власності, повна господарська самостійність і свобода підприємництва. У грудні 1990 р. було прийнято Закон “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України”. Прийняття цих двох законів фактично означало встановлення контролю республіканського керівництва над

усіма секторами економіки України і виведення їх з підпорядкування Москві. 19 червня 1991 р. ухвалено концепцію нової Конституції України.

Це були суттєві кроки на шляху до політичної незалежності. Подібні процеси відбувались також і в інших радянських республіках. Таким чином, на кінець 1990 р. СРСР опинився на межі розвалу. Правлячі кола зробили дві спроби зберегти СРСР: перша — у березні 1991 р. — перетворити Союз на федерацію, при збереженні принципових особливостей радянської моделі, хоча і в модернізованому вигляді; друга — у серпні 1991 р. — була здійснена консервативними силами і передбачала повернення до необмеженої влади партії та командно-адміністративної системи. Обидві вони зазнали краху.

Референдум, проведений з ініціативи М. Горбачова 17 березня 1991 р., містив питання про те, чи бажають громадяни жити в оновленому СРСР. На це питання в Україні позитивно відповіли понад 70 % тих, хто взяв участь у референдумі. Водночас було проведено і республіканський референдум, на якому на питання “Чи згодні Ви з тим, що Україна повинна бути у складі СРСР на засадах “Декларації про державний суверенітет”, позитивно відповіло понад 80 % громадян. У цілому ж по СРСР референдум був визнаний таким, що засвідчив прагнення громадян до збереження СРСР на нових засадах. Намагаючись закріпити цей здобуток, М. Горбачов 25 квітня 1991 р. у Ново-Огарьово під Москвою підписав з керівниками 9 республік СРСР заяву “9+1”, за якою республікам гарантувались певні поступки при підписанні нового союзного договору, наміченого на 20 серпня 1991 р. Проте консервативні сили вирішили зірвати цей крок і зберегти радянську систему без змін. У ніч на 19 серпня 1991 р., під час перебування М. Горбачова на відпочинку в Криму, у Москві було створено Державний комітет надзвичайного стану (ГКЧП), який очолив віце-президент СРСР Г. Янаєв. До його складу увійшли ще 7 вищих державних осіб (прем’єр-міністр СРСР В. Павлов, голова КДБ СРСР В. Крючков, міністр оборони СРСР Д. Язов, міністр внутрішніх справ Б. Пуго та ін.). ГКЧП заявив, що бере владу у свої руки. В країні було запроваджено надзвичайний стан. Горбачова блокували у Форосі і змусили заявити про його неможливість виконувати свої обов’язки за станом здоров’я. Але ці дії не

знайшли підтримки у населення та більшості керівництва. 22 серпня заколотники були заарештовані, путч провалився.

У цій ситуації ВР УРСР 24 серпня прийняла **“Акт проголошення незалежності України”** (“за” проголосувало 346 депутатів, “проти” — 1). Цим документом проголошувалося відновлення незалежності України та створення самостійної Української держави — України. Територія України оголошувалася неподільною та недоторканою. Водночас було прийнято рішення про департизацію армії та правоохоронних органів, а 30 серпня — про заборону КПУ.

З метою посилення легітимності та законності набуття Україною незалежності на 1 грудня 1991 р. був призначений **Всеукраїнський референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності України**. На вибори прийшли 84 % громадян, з яких за незалежність України проголосували 90,3 %. Водночас було проведено вибори Президента України: з 5 кандидатів (Л. Кравчук, В. Чорновіл, Л. Лук’яненко, І. Южновський, В. Гриньов) перемогу здобув Л. Кравчук (за нього проголосувало 61,6 %).

МАУП

15 Україна у 1991–2005 рр.

Україна у 1991–1994 рр.

Політичне будівництво. Головним завданням відродженої Української держави було створення дієвої системи органів законодавчої, виконавчої та судової влади та розроблення національного законодавства. Більшість з цих завдань вдалося виконати вже у перші роки відродження незалежності України.

24 серпня прийнято Закон “Про військові формування в Україні”, за яким всі воєнізовані структури, розміщені в Україні, підпорядковувалися Верховній Раді України. Остаточного юридичного завершення формування національних збройних сил набуло після прийняття 6 грудня 1991 р. Закону “Про збройні сили України”.

8 жовтня 1991 р. прийнято Закон “Про громадянство України”.

4 листопада 1991 р. прийнято Закон “Про державний кордон України”, за яким проголошувалася недоторканність кордонів та порядок їх охорони і перетину. Створювалися прикордонні війська.

15 січня 1992 р. — затверджено музику до Державного гімну. 28 січня 1992 р. — затверджено Державний прапор, а 19 лютого 1992 р. прийнято постанову про малий Державний герб, головним елементом якого став тризуб. Таким чином, Україна набула всі державні атрибути.

25 березня 1992 р. створено Службу безпеки України.

До 1993 р. формування виконавчої, законодавчої та судової гілок влади всіх рівнів було в основному завершено. Проте досить складною залишалася ситуація зі створення нової правової

бази — нові закони співіснували зі старими, радянськими. Буксувало прийняття нової Конституції. Не менш складною була і соціально-економічна ситуація в країні.

Економічні зміни. Основними завданнями в економіці були: її роздержавлення, сприяння розвитку різних форм господарювання та конкуренції, залучення іноземних інвестицій, приватизація. Треба було також сформувати власну національну економіку та подолати залежність від Росії.

Першим кроком на цьому шляху стало запровадження 10 січня 1992 р. купонів багаторазового використання, які перебували в обігу до серпня 1996 р., виконуючи функцію заміника повноцінної грошової одиниці. В середині 1992 р. Україна вийшла з рубльової зони.

З'явилися такі новації, як приватні підприємства різних типів та приватна торгівля, яка на середину 1990-х років практично витіснила державну. Всі форми власності були визнані рівноправними.

Проте перехідний стан економіки, неготовність керівників та простих працівників до нових умов господарювання, відсутність матеріальної бази та валютних резервів, які залишилися у Росії, викликали на початку 1990-х років економічну кризу, яка, у принципі, була продовженням кризи, що переживав СРСР в останні роки свого існування. Після розпаду СРСР Україні дісталось у спадщину 35 % ВПК СРСР, застарілість устаткування становила 50 %. Негативом була також незавершеність виробничих циклів у більшості галузей промисловості. Відбулось різке падіння промислового виробництва, була закрита більшість промислових підприємств. Звичним явищем стало безробіття. Лише впродовж 1994 р. більш ніж на чверть зменшилося промислове виробництво в Україні. На стільки ж упав і загальнодержавний дохід.

У сільському господарстві давалися взнаки еродованість ґрунтів та їх заболочення внаслідок меліоративних робіт, застарілість і недостатність сільськогосподарської техніки. Україна виявилася нездатною забезпечити себе навіть сільськогосподарською продукцією (у 1994 р. було зібрано лише 33 млн т зернових), оскільки колгоспна система розвалювалась, а нового способу господарювання на селі не було створено. Продовжувала зменшуватися кількість сільського населення та прискорився

процес його старіння. На споживчому ринку домінували імпортні товари.

Значною проблемою розвитку економіки була залежність від російських енергоносіїв, а також необхідність встановлювати нові економічні зв'язки та звикати до нових економічних реалій. Усе це спричиняло стрімке зростання цін, зниження реальної купівельної спроможності населення, гіперінфляцію і як наслідок — зниження життєвого рівня населення України, а отже — зростання невдоволення владою.

Зовнішня політика. Одразу ж після проголошення незалежності України та її закріплення всенародним референдумом 1 грудня 1991 р. почалось визнання нашої держави на міжнародній політичній арені. 2 грудня 1991 р. незалежність України визнали Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Литва та Латвія, 5 грудня — Росія, Аргентина, Болгарія, Болівія та Хорватія, а 25 грудня — США. До кінця 1992 р. Україну визнали ще 64 держави. Таким чином, Україна стала повноправним суб'єктом міжнародної політики. До середини 1990-х років з більшістю країн світу Україна встановила дипломатичні відносини. В Україні були відкриті дипломатичні посольства понад 100 країн, водночас Україна створила власну систему посольств, представництв і консульств за кордоном.

Основними принципами зовнішньої політики визначено: позаблоковість, без'ядерність, добросусідство, багатовекторність. Хоча останній принцип був фактично заперечений визначенням двох країн (Росії та США) як стратегічних партнерів.

Першим кроком України на міжнародній арені було визначення відносин з колишніми радянськими республіками та долі СРСР. На нараді 7–8 грудня 1991 р. у Біловезькій пущі президент України Л. Кравчук, президент Росії Б. Єльцин та Голова ВР Республіки Білорусь С. Шушкевич підтвердили припинення існування СРСР та підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті декларацію про створення СНД підписали керівники України, Російської Федерації, Білорусі, Казахстану, Азербайджану, Вірменії, Молдови, Киргизстану, Узбекистану, Таджикистану та Туркменістану.

30 січня 1992 р. Україна стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі. Цього ж року вона стала членом Чорноморського економічного співробітництва, членом Світового

банку з реконструкції та розвитку і членом Міжнародного валютного фонду. Крім того, незалежна Україна отримала у спадок від УРСР постійне членство в ООН та її структурних підрозділах.

14 січня 1994 р. Україна, США та Росія уклали угоду про вивезення стратегічної ядерної зброї з території України, що сприяло зростанню іміджу України на міжнародній арені.

8 лютого 1994 р. Україна почала співпрацювати з НАТО за програмою “Партнерство заради миру”.

23 березня 1994 р. в Брюсселі між Україною та Євросоюзом укладено договір про партнерство та співробітництво.

Таким чином, на 1994 р. Україна досягла визнання на міжнародній арені як незалежна держава і повноправний суб’єкт міжнародних відносин і почала реалізацію головних завдань своєї зовнішньої політики.

Події 1994 р. Під тиском масового зростання невдоволення населення різким погіршенням свого становища ВР України 17 червня 1993 р. прийняла Постанову “Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довіри (недовіри) Президенту та ВР України”. Навесні 1994 р. відбулись вибори до ВР України, на яких особливо багато голосів отримали ліві партії (КПУ, СелПУ та СПУ), а лідер соціалістів О. Мороз став головою нового складу ВР України. 26 червня 1994 р. відбулись також позачергові вибори Президента України, у яких на цю посаду претендувало 7 осіб (Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, В. Лановий, В. Бабич, І. Плющ, П. Таланчук). Жодний з кандидатів не зміг набрати понад 50 % голосів виборців, і тому 10 липня відбувся другий тур виборів, на якому переміг Л. Кучма.

Україна у 1994–2005 рр.

1994–2004 рр. були вкрай суперечливим періодом української історії. З одного боку, відбувалось подальше становлення та розбудова незалежної Української держави, а з другого — посилилась криміналізація економіки, залежність від Росії, загострилась внутрішньополітична боротьба тощо.

Внутрішньополітичне життя. Головною подією внутрішньополітичного життя було протистояння між Президентом та Верховною Радою. Кожен з цих суб'єктів намагався отримати перевагу в управлінні державою. Перемогу в цьому двобої здобув Л. Кучма, що було закріплено прийнятою 28 червня 1996 р. Конституцією, яка надала президенту особливо великі повноваження. Попри це, тривала подальша політизація та радикалізація суспільно-політичного життя. До кінця 1990-х років в Україні вже було зареєстровано понад 100 політичних партій. Серед партій демократичного спрямування лідером був НРУ на чолі з В. Чорноволом, але наприкінці 1990-х років ця партія розколотась, а сам В. Чорновіл загинув за загадкових обставин (березень 1999 р.). Натомість у 2001–2002 рр. сформувалась нова правоцентристська сила: блок “Наша Україна” В. Ющенко та партія “Батьківщина” (БЮТ) на чолі з Ю. Тимошенко, які стали головними опозиційними силами і почали боротьбу за владу. Серед лівих партій лідерство належало комуністам П. Симоненка та соціалістам О. Мороза, які здобували значну підтримку виборців як на парламентських (1994, 1998, 2002), так і на президентських (1999) виборах. До найвпливовіших центристських та пропрезидентських партій належали Народно-демократична партія (НДП) В. Пустовойтенка, Соціал-демократична партія об'єднана (СДПУ(о)) В. Медведчука та Партія регіонів України В. Януковича. У 1997–1998 рр. значний вплив мало Всеукраїнське об'єднання “Громада” П. Лазаренка, але після його втечі за кордон (внаслідок звинувачень у корупції) ця політична сила розпалась. Постійне зростання кількості політичних партій, близькість їхніх програм та переважання у їхній діяльності розмов над реальними справами вело до зростання політичної апатії суспільства і втрати довіри до політичних партій.

Подальше погіршення життєвого рівня призвело до певної дискредитації ідеї незалежності серед значної частини населення. Як наслідок — на парламентських виборах 1998 р. значну частину депутатських місць знову здобули ліві партії (головою парламенту став лідер Селянської партії О. Ткаченко), а на президентських виборах 31 жовтня 1999 р. до другого туру вийшов (поряд з Л. Кучмою) голова КПУ П. Симоненко. Проте у другому турі цих виборів, що відбувся 14 листопада 1999 р., переміг Л. Кучма (набрал 56,2 % голосів, тоді як Симоненко — близько

38 %). Таким чином, серед населення почала наростати недовіра також і до лівих партій. Як наслідок, на початку 2000 р. в парламенті виникла правоцентристська більшість, яка виступила проти курсу лівих і за продовження розбудови незалежної України. Новим Головою Верховної Ради депутати обрали І. Плюща. Ці події дістали назву “оксамитова революція”. Тенденцію до падіння авторитету комуністів засвідчили і парламентські вибори 2002 р., і особливо — президентські вибори 2004 р.

Після обрання на другий термін, Л. Кучма продовжив курс на зміцнення виконавчої влади. Ним 23 грудня 1999 р. було призначено головою уряду В. Ющенко, що мав популярність серед населення як людина справи. Завдяки цьому було підвищено авторитет виконавчої влади. Проте вже у травні 2001 р. уряд Ющенко був звільнений і новий уряд очолив спочатку А. Кінах, а з листопада 2002 р. — В. Янукович. Водночас Головою ВР України у квітні 2002 р. був обраний В. Литвин (до цього очолював Адміністрацію Президента). Була проведена ротація кадрів також у судовій системі. Таким чином, Л. Кучма зміцнив свої позиції в усіх гілках влади.

У зовнішній політиці Україна продовжувала балансувати між Росією та США. Проте відносини з цими країнами періодично загострювалися: зі США через так званий кольчужний скандал (нібито Україна поставила режиму С. Хусейна системи протиповітряної оборони “Кольчуга”), а з Росією — через підвищення митних тарифів на українську продукцію, завищення цін на нафту та претензії Росії на український острів Тузлу. До певних здобутків цього періоду у зовнішній політиці належали: підписання Україною 16 листопада 1994 р. Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (чим Україна підтвердила своє прагнення до без’ядерного статусу), поглиблення співпраці з ЄС (у вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи, а невдовзі почала брати участь у роботі Європарламенту та інших структур ЄС) та НАТО (з НАТО в липні 1997 р. було укладено “Хартію про особливе партнерство”). Проте окремі здобутки на цьому шляху не привели до входження України до ЄС або НАТО.

Досить складним питанням залишалась демаркація державних кордонів України. Так, лише у 1997 р. було досягнуто пев-

ного порозуміння щодо кордонів з Росією та Румунією. Проте остання продовжувала робити численні демарші з приводу о. Зміній та будівництва Україною судноплавного русла в гирлі Дунаю.

У сфері економіки до початку 1996 р. вдалось призупинити інфляцію, що дало можливість у вересні цього року замінити купони повноцінною національною валютою — гривнею. Національна валюта України була орієнтована на долар США, і до 1998 р. її курс залишався стабільним, але внаслідок світової валютної кризи в серпні 1998 р. почалось падіння її курсу по відношенню до долара і цей процес вдалось зупинити лише у 2001 р.

Окрім створення власної грошової системи, було завершено реформування промислового сектора. Це виявилось у проведенні приватизації, внаслідок чого зменшився державний сектор у промисловості. У промисловість пішли приватні та закордонні інвестиції, що вело до її стабілізації та виходу з кризи. Проте приватизаційні процеси часто здійснювалися не на користь держави. Ще меншим був ефект від реформ у сільському господарстві. Тут до 1999 р. було в основному ліквідовано колгоспну систему і відновлено право селян на земельну власність. Проте відсутність в останніх коштів не дала змоги покращити показники товарного зростання у сільськогосподарському секторі.

Важливі зміни відбувалися в цей період також **у сфері освіти, науки та культури**. До позитивних моментів у цій сфері належала ліквідація контролю з боку партії, відновлення свободи думки, зв'язків з іншими країнами, повернення спадщини репресованих діячів науки та культури, припинення русифікації. Головним негативним моментом був брак фінансування, що призвело до масового виїзду висококваліфікованих фахівців за кордон або їх перехід у приватні структури.

Було збільшено мережу вищих навчальних закладів. Виникли також приватні спеціалізовані середні (гімназії, коледжі, ліцеї) та вищі (інститути, університети, академії) навчальні заклади. Особливо важливі вищі навчальні заклади почали отримувати статус державних, а з кінця 1990-х років — національних, що сприяло поліпшенню їх фінансування та розширенню самостійності. На 2000 р. в Україні діяло 298 ВНЗ, які здатні повністю забезпечити всіх випускників 11-х класів середньої школи студентськими місцями. До найбільших таких дер-

жавних закладів належать Київський, Львівський та Харківський національні університети та Національний політехнічний університет України “КПІ”, а до недержавних — Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП) та ін. З’явилась практика обміну студентами з закордонними ВНЗ та навчання за кордоном. Україна інтегрується до Болонського процесу. В системі середньої освіти почалась українізація. У 1999–2001 рр. проведено освітню реформу, яка полягала у зближенні програм середньої та вищої шкіл, переході до 12-річної освіти, 12-бальної системи оцінювання та прийому дітей до перших класів з 6-річного віку. АН УРСР у 1994 р. перетворено на Національну АН України (її керівником залишається Б. Патон). Це зумовило набуття нею самостійності та зрівняння у статусі з академіями наук інших країн. На 2001 р. у наукових установах України працювало близько 0,5 млн осіб (з них половина — у ВНЗ). Було створено національну Вищу атестаційну комісію (ВАК), яка почала здійснювати надання вчених ступенів та звань вітчизняним науковцям. Активізувались дослідження у сфері гуманітарних дисциплін. Україна також займає одне з провідних місць у світі у галузі літакобудування, у створенні сучасних зразків зброї, має технології в галузі космонавтики та ракетобудування тощо.

Розвиток літератури, музики та театру характеризувався приходом молодих діячів та поверненням доробку репресованих у радянський період митців. Проте хронічною проблемою є брак коштів, а також конкуренція з боку новітніх засобів інформації (відео- та комп’ютерна продукція). Дедалі більшого поширення набуває несприйняття класичного мистецтва серед молоді.

Релігійне життя характеризувалось швидким відродженням потягу населення до релігії. Як наслідок — в Україні до кінця 1990-х років почали легально діяти десятки конфесій. Найвпливовіші з них: УПЦ київського та московського патріархатів (перша переважає в центральних областях, друга — у східних), УАПЦ та УГКЦ (особливо в західних областях). В Західній Україні також є чимало віруючих римо-католицького обряду. 23–27 червня 2001 р. Україну з офіційним візитом відвідав Папа Римський Іоанн Павло II. Швидкими темпами зростає чисельність послідовників протестантських конфесій, серед яких лідерами є євангельські християни (баптисти) та п’ятиде-

сятники. Серед кримських татар переважає мусульманство. В Україні також існує центр хасидського руху, діє чимало синагог. Проте поряд з традиційними церквами, внаслідок швидко-го падіння старої ідеології та повільного формування нової системи цінностей, посиленого загальною соціально-економічною кризою, почали інтенсивно виникати різні секти та відверто виражені окультні групи. Останні намагаються взяти під свій контроль молодь, яка особливо швидко піддається впливу. Яскравим прикладом цього була діяльність у першій половині 1990-х років сумнозвісного Білого братства. Відбувались також зіткнення на релігійному ґрунті між представниками традиційних конфесій. Усе це були сигнали того, що потрібно проводити вважену політику у релігійному питанні, виховувати у населенні толерантне ставлення до представників інших конфесій.

Президентські вибори 2004 р. Внутрішня політика нової влади. Весь 2004 р. минув під знаком президентських виборів. Це призвело до радикалізації внутрішньополітичного життя. Більшість політичних партій демократичного спрямування вперше за багато років спромоглися на досягнення порозуміння і виступили в коаліції з блоком партій “Наша Україна”, від якого кандидатом у президенти було висунуто В. Ющенка. Натомість пропрезидентські партії об’єдналися навколо кандидатури прем’єр-міністра В. Януковича. З-поміж решти кандидатів (яких загалом було 24) реальну вагу мали лише лідер СПУ О. Мороз та лідер КПУ П. Симоненко. Особливого загострення передвиборча кампанія набула наприкінці літа 2004 р. До найрезонансніших подій цього періоду належав замах на життя В. Ющенка внаслідок отруєння.

31 жовтня 2004 р. відбулись четверті за роки незалежної України президентські вибори. В них змагалось 24 кандидати, з яких найбільше голосів здобули В. Ющенко (39,87 %) та В. Янукович (39,32 %). Але оскільки жоден з них не здобув понад 50 % голосів виборців, то був призначений другий тур виборів. Він відбувся 21 листопада 2004 р., але у зв’язку з численними порушеннями виборчого законодавства призвів до масових акцій протесту, центром яких став майдан Незалежності у Києві, на якому у перші ж дні після другого туру виборів зібралось близько 1 млн осіб, які перебували на ньому цілодобово і заявляли про свою підтримку Ющенка. Аналогічні акції протесту

відбувались також у Дніпропетровську, Львові, Луцьку, Чернігові та інших містах України і дістали назву **Помаранчевої революції** (назва від кольору, що використовувався в агітаційній символіці блоком “Наша Україна”). Громадяни України при цьому протестували не лише проти фактів грубого порушення свого виборчого права, а й проти незадовільного становища в різних сферах життя країни (незадовільне соціальне забезпечення, криміналізація економіки та політики тощо). Світове співтовариство (за винятком Білорусі, Китаю та ще кількох країн) також не визнало результатів другого туру виборів в Україні. Все це змусило вдатися до перегляду документів, пов’язаних з другим туром виборів президента України, наслідком чого стала постанова Верховного Суду України про визнання цього туру таким, що не відбувся у зв’язку із численними порушеннями при його проведенні і призначенні повторного переголосування на 26 грудня 2004 р. В цьому турі переміг В. Ющенко, який набрав 51,99 % голосів виборців, тоді як В. Янукович — 44 %.

23 січня 2005 р. відбулась інавгурація В. Ющенка. Причому одразу ж після офіційної церемонії він прибув на київський майдан Незалежності, де перед 500 тис. осіб виступив із промовою, в якій заявив, що зробить все для швидкого економічного розвитку України та зростання добробуту її громадян. А вже наступного дня він розпочав активну політичну діяльність. 24 січня 2005 р. Ющенко відвідав спільний молебень глав християнських церков у Софійському Соборі, що продемонструвало його прагнення до релігійного миру в державі. Цього ж дня Ющенко зробив і перші кадрові призначення: виконуючою обов’язки прем’єр-міністра було призначено Ю. Тимошенко, головою Національної Ради безпеки та оборони — П. Порошенка. Було також видано Указ про заміну інституту Адміністрації Президента України на Секретаріат Президента України. Його головою було призначено О. Зінченка.

4 лютого 2005 р. Верховна Рада України затвердила новий склад уряду, головою якого була обрана Ю. Тимошенко. Проведено повну ротацію голів обласних державних адміністрацій, а з березня 2005 р. почалася заміна також голів районних державних адміністрацій. Новий уряд проголосив курс на істотне збільшення соціальної спрямованості бюджету. Зокрема, нова редакція держбюджету на 2005 р. передбачила збільшення роз-

мірів мінімальної зарплати і пенсії та їх наближення до прожиткового рівня.

Головними завданнями внутрішньої політики нової влади є: 1) здійснення реальних кроків щодо покращання життєвого рівня населення; 2) наведення порядку в ціновій політиці (особливо щодо продуктів харчування та паливно-мастильних матеріалів); 3) зміцнення гривні; 4) виведення з кризи сільського господарства; 5) боротьба з корупцією; 6) подолання сепаратистських тенденцій в окремих регіонах; 7) наведення ладу в питаннях приватизації; 8) проведення адміністративної реформи та впорядкування правового поля.

Політичні партії вже з березня 2005 р. почали активну підготовку до парламентських виборів 2006 р. (відбуваються партійні з'їзди, визначаються тактика та можливі союзники у політичній боротьбі).

Відповідно до змін, внесених у Конституцію в грудні 2004 р., вибори народних депутатів відбуватимуться за пропорційною системою, тобто за списками політичних партій та блоків. Майбутні вибори знову загострили внутрішньополітичну ситуацію, що була посилена бензиновою та продовольчою кризами весни-літа 2005 р. Загострились конфлікти серед президентської команди, що призвели до відставки уряду Тимошенко у вересні 2005 р.

Зовнішня політика нової влади. 24 січня 2005 р. відбувся перший державний візит Президента України В. Ющенка до Росії. Цим самим він виконав одну зі своїх передвиборчих заяв, а також підтвердив важливість для України нормальних відносин з Росією. Зустріч Ющенка з Путіним у Москві тривала понад 3 години і мала суто офіційний характер. На ній Ющенко, зокрема, наголосив, що у питаннях щодо інтеграції до ЄСП та співпраці в рамках СНД Україна буде керуватися національними інтересами та пріоритетністю євроінтеграційних прагнень.

25 січня 2005 р. Ющенко відвідав Страсбург, де виступив на сесії Європарламенту. Він закликав європейських політичних лідерів до активної співпраці з Україною та підтвердив, що вступ до Євросоюзу є пріоритетним для України.

27 січня Ющенко прибув до Польщі, де взяв участь у відзначенні 60-річчя звільнення в'язнів німецького концтабору Освенцим, а вже 28 січня прибув на всесвітній економічний форум

до швейцарського м. Давос, де виступив зі спеціальним зверненням до глав держав та урядів про поглиблення їх співпраці з Україною.

На початку березня 2005 р. В. Ющенко здійснив державний візит до Німеччини. Він виступив на засіданні Бундестагу, заявивши у своїй промові про необхідність для країн Заходу, зокрема і для Німеччини, підтримати демократичні перетворення в Україні та надання останній більшого сприяння для вступу до Євросоюзу.

22–23 березня 2005 р. В. Ющенко здійснив державний візит до Туркменістану, під час якого було досягнуто домовленості про порядок поставок туркменського газу в Україну, який становить понад 50 % імпортованого Україною газу, а також укладено ще ряд міждержавних угод.

4–6 квітня 2005 р. відбувся візит В. Ющенка до США, під час якого В. Ющенко виступив у Конгресі США та провів переговори з президентом США Д. Бушем. Було, зокрема, досягнуто домовленості про спрощення візового режиму між обома країнами, обговорено ситуацію в Іраку та питання виведення українських миротворців з цієї країни тощо. На зворотному шляху Ющенко відвідав Ватикан і взяв участь у церемонії поховання Папи Римського Іоанна Павла II, а потім відвідав Польщу.

Основними завданнями зовнішньої політики української влади на сучасному етапі є: 1) зміцнення позитивного іміджу України на міжнародній арені; 2) інтеграція до Євросоюзу та НАТО; 3) збереження добросусідських відносин із Росією та США; 4) виведення миротворчих сил з Іраку.

МАУП

Контрольні питання

Розділ 1. Найдавніша історія України

1. Визначення поняття “історія”, встановлення її зв’язків з іншими науками.
2. Проблеми періодизації історії України.
3. Історіографія історії України. Історичні школи та напрями.
4. Первісна історія України: палеоліт, мезоліт, неоліт.
5. Трипільська культура.
6. Кіммерійці.
7. Скіфи.
8. Сармати.
9. Суспільний лад, державний устрій та політична історія давньогрецьких колоній на території України.
10. Теорії походження та прабатьківщини слов’ян.
11. Розселення східнослов’янських племен.

Розділ 2. Київська Русь. Галицько-Волинське князівство

1. Теорії виникнення Київської Русі.
2. Князювання Олега та Ігоря.
3. Регентство Ольги.
4. Князювання Святослава.
5. Київська Русь в період свого розквіту: внутрішня і зовнішня політика Володимира I та Ярослава Мудрого.
6. Причини феодальної роздробленості. Система феодальних князівств на території України.
7. Володимир Мономах та Мстислав Великий: успішна спроба централізації.
8. Міжусобна боротьба за Київ у XII — на початку XIII ст.
9. Татаро-монгольська навала.
10. Причини розпаду та історичне значення Київської Русі.
11. Особливості політичного та культурного розвитку Галицького і Волинського князівств: порівняльна характеристика.
12. Роман Мстиславич.

13. Галицько-Волинське князівство в період правління Данила Галицького.

14. Розвиток Галицько-Волинської держави у другій половині XIII — першій половині XIV ст.

15. Причини загибелі та історичне значення Галицько-Волинської держави.

16. Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Розділ 3. Україна в другій половині XIV — першій половині XVII ст.

1. Причини втрати Україною політичної незалежності у XIV ст. Боротьба за українські землі у XIV ст.

2. Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і їх соціально-економічне становище.

3. Початок зближення Литви і Польщі (1385–1400 рр.). Порівняльний аналіз литовської та польської політики щодо України та пояснення її відмінностей.

4. Теорії виникнення козацтва.

5. Перші писемні згадки про козаків. Низові та реєстрові козаки.

6. Козацькі повстання кінця XVI ст.

7. Люблінська та Берестейська унії: причини, перебіг, наслідки. Роль Православної Церкви в історії українців XVI–XVII ст.

8. Боротьба козаків з турецько-татарською експансією. П. Сагайдачний.

9. Козацько-селянські повстання першої половини XVII ст. (причини, перебіг, наслідки).

Розділ 4. Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. Україна у другій половині XVII ст.

1. “Руїна”: зміст, характерні риси та хронологічні рамки періоду.

2. Головні політичні угруповання старшини та вплив сусідів на політичну ситуацію в Україні.

3. Андрусівське перемир'я, “Вічний” та Бахчисарайський мир.

4. Політичний розвиток Правобережної Гетьманщини (1663–1683 рр.).

5. Зробіть порівняльну оцінку політики правобережних гетьманів другої половини XVII ст.

6. Лівобережна Гетьманщина у 1663–1687 рр.: політичний устрій та взаємини з Москвою (московсько-українські договори).

Розділ 5. Українські землі наприкінці XVII–XVIII ст.

1. І. Мазепа: біографія та оцінки діяльності.

2. П. Орлик: біографія та політична діяльність. Конституція П. Орлика.

3. Гетьманування І. Скоропадського.

4. І Малоросійська колегія.

5. Гетьманування Д. Апостола.

6. Правління Гетьманського уряду.

7. Гетьманування К. Розумовського.

8. Скасування автономії українських земель у складі Російської імперії.

9. Історичний розвиток Південної та Слобідської України у XVIII ст.

10. Становище українських земель під владою Речі Посполитої наприкінці XVII–XVIII ст. Рухи гайдамаків та опришків. Поділи Речі Посполитої.

11. Розвиток української культури в другій половині XVII–XVIII ст.

Розділ 6. Українські землі наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

1. Масонство і його вплив на український суспільно-політичний рух.

2. Декабристські організації в Україні.

3. Селянські виступи у Підросійській Україні у першій половині XIX ст.

4. Українське національно-культурне відродження кінця XVIII — першої половини XIX ст.: етапи та характеристика.

5. Кирило-Мефодіївське товариство: склад, програма, історичне значення.

6. Соціально-економічний розвиток Підросійської України в першій половині XIX ст.

7. Місце України у міжнародній політиці першої половини XIX ст.

8. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.

9. Суспільно-політичні рухи в Західній Україні в першій половині XIX ст.

10. Реформи Марії Терезії та Йосифа II і їх наслідки для західноукраїнських земель.

11. Революційні події 1848–1849 рр. в Західній Україні.

12. Розвиток української культури у першій половині XIX ст.

Розділ 7. Україна у другій половині XIX — на початку XX ст.

1. Скасування кріпацтва в Російській імперії та наслідки цього акту для Підросійської України.

2. Буржуазні реформи у Російській імперії 60–70-х років XIX ст. та їх вплив на соціально-економічний розвиток Підросійської України.

3. Контрреформи 1880 — початку 1890 рр. в Російській імперії.

4. Українофіли та громадівський рух.

5. Братство тарасівців.

6. Українські політичні партії в Підросійській Україні початку XX ст.: виникнення, склад, діяльність.

7. Російський революційний та польський національно-визвольний рухи в Підросійській Україні.

8. Підросійська Україна в період революції 1905–1907 рр.: участь українських фракцій у роботі I та II Державної Думи Російської імперії, найбільші виступи робітників, селян та військових.

9. Підросійська Україна у 1907–1911 рр.: економічна та національна політика П. Столипіна.

10. Суспільно-політичні рухи в Західній Україні: порівняльна оцінка напрямів. Діяльність М. С. Грушевського.

11. Соціально-економічний розвиток Західної України у другій половині XIX — на початку XX ст.

12. Українська культура у другій половині XIX — на початку XX ст.

Розділ 8. Україна в роки Першої світової війни та Визвольних змагань 1917–1921 рр.

1. Україна у планах воюючих країн. Ставлення українських політичних партій до Першої світової війни.

2. Бойові дії на території України під час Першої світової війни.

3. Порівняльний аналіз державотворчих процесів у Наддніпрянській та Західній Україні.

4. Центральна Рада: виникнення та діяльність.

5. Порівняльний аналіз універсалів Центральної Ради.

6. Політика більшовиків щодо України у 1917–1920 рр.

7. Радянсько-польська війна 1920 р.

8. Білий рух і Україна. Денікін та Врангель.

9. П. Скоропадський та ідея монархії.

10. Зимові походи військ УНР.

11. ЗУНР: виникнення, внутрішня та зовнішня політика.

Розділ 9. Україна у 1921–1938 рр.

1. Причини переходу до непу. Зміст нової економічної політики.

2. Політика коренізації (українізації) та її наслідки для України.

3. Розвиток української культури у 20–30-х роках: порівняльний аналіз.

4. Голодомор 1932–1933 рр.: причини, перебіг та наслідки.

5. Репресії 30-х років: причини, головні судові процеси і наслідки.

6. Індустріалізація: причини запровадження, зміст та наслідки для України.

7. Колективізація: причини запровадження, зміст та наслідки для України.

8. Економічне, культурне та політичне життя українців під владою Польщі.

9. Економічне, культурне та політичне життя українців під владою Румунії.

10. Економічне, культурне та політичне життя українців під владою Чехословаччини. Карпатська Україна.

Розділ 10. Україна в роки Другої світової війни

1. Пакт Ріббентропа-Молотова і доля західноукраїнських земель.

2. Радянізація Західної України у 1939 — першій половині 1941 рр.

3. Позиція ОУН щодо Другої світової війни. Створення і діяльність УПА.

4. Початок радянсько-німецької війни. Бойові дії 1941 р.

5. Невдалі спроби контрнаступу Червоної армії навесні 1942 р.

6. Німецький та румунський окупаційний режими на території України в роки Другої світової війни. Рух Опору.

7. Початок звільнення території України. Бойові дії на українських землях наприкінці 1942 — у 1943 рр. Звільнення Києва.

8. Бойові дії на території України у 1944 р. Наслідки Другої світової війни для України.

Розділ 11. Україна у 1945–1953 рр.

1. Збитки, завдані Україні війною. Відбудова промисловості.

2. Становище сільського господарства. Голод 1946–1947 рр.

3. Друга радянізація Західної України.

4. Участь України у роботі міжнародних організацій.

5. Розвиток освіти, науки та культури.

6. Відновлення політичних репресій у 1946–1952 рр.

Розділ 12. Україна у 1953–1964 рр.

1. Смерть Сталіна. Зміна партійного керівництва.
2. Десталінізація.
3. Розвиток промисловості.
4. Розвиток сільського господарства.

Розділ 13. Україна у 1965–1985 рр.

1. Зміна союзного та республіканського керівництва.
2. Становище у промисловості.
3. Сільське господарство.
4. Розвиток освіти, науки і культури.
5. Дисидентський рух.

Розділ 14. Україна у 1985–1991 рр.

1. Економічна та екологічна криза.
2. Суспільно-політичне життя: загальна характеристика.
3. Виникнення перших українських політичних партій.
4. Політична ситуація в СРСР у 1991 р. і Україна.
5. “Декларація про державний суверенітет” і “Акт проголошення незалежності України”: причини прийняття, зміст та порівняльна характеристика.

Розділ 15. Україна у 1991–2005 рр.

1. Політичне будівництво.
2. Економічні зміни.
3. Зовнішня політика.
4. Внутрішньополітичне життя.
5. Розвиток освіти, науки і культури.
6. Релігійне життя.
7. Президентські вибори 2004 р.

Список рекомендованих джерел і літератури:

Розділ 1

Джерела:

1. *Геродот*. Історія. — Л.: Наука, 1972.
2. *Повість врем'яних літ*. — К.: Радянський письменник, 1990.

Література:

1. *Азбунов М. В.* Путешествие в загадочную Скифию. — М.: Наука, 1989.
2. *Алексеев В. П., Першиц А. И.* История первобытного общества. — М.: Высшая школа, 1990.
3. *Андреев А. Р.* История Крыма. — М.: Изд-во Межрегиональный центр отраслевой информатики Госатомнадзора России, 1997.
4. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1.
5. *Довідник з історії України*. — К.: Генеза, 2001.
6. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Репринт. вид. — К.: Глобус, 1992. — Т. 1.
7. *Історія України: нове бачення*. — Т. 1. — К.: Україна, 1995.
8. *Історія Української РСР*. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1977.
9. *Король В. Ю.* Історія України. — К.: Феміна, 1995.
10. *Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г.* Історія України. — К.: “Знання-Прес”, 2002.
11. *Мицик Ю. А., Власов В. С.* Історія України. — Ч. 1. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001.
12. *Станко В., Гладких М., Серета С.* Історія первісного суспільства: Підручник. — К., 1999.

Розділ 2

Джерела:

1. “*Великая хроника*” о Польше, Руси и их соседях. — М., 1987.
2. *Повість врем'яних літ*. — К.: Радянський письменник, 1990.

3. *Слово о полку Игореве*. — М.: Изд-во АН СССР, 1950.

Література:

1. *Греков Б. Д.* Киевская Русь. — Л.: Госполитиздат, 1953.
2. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1.
3. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Репринт. вид. — К.: Глобус, 1992. — Т. 1.
4. *Історія України: нове бачення*. — Т. 1. — К.: Україна, 1995.
5. *Історія Української РСР*. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1977.
6. *Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г.* Історія України. — К.: “Знання-Прес”, 2002.
7. *Мавродин В. В.* Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. — М.: Высшая шк., 1971.
8. *Мицик Ю. А., Власов В. С.* Історія України. — Ч. 1. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001.
9. *Славяне на кануні образования Киевской Руси*. — М.: Изд-во АН СССР, 1963.
10. *Толочко О. П.* Русь: держава і образ держави. — К.: Інститут історії НАН України, 1994.
11. *Толочко П. П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К.: Абрис, 1999.
12. *Брайчевський М. Ю.* Галицько-Волинське королівство // Хроніка-2000. — Вип. 31–32. — К., 1999. — С. 84–101.
13. *Головко А. Б.* Древняя Русь и Польша. — К.: Наук. думка, 1988.
14. *Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. — К.: Стилос, 2001.
15. *Дашкевич Н. П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. — К., 1873.
16. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. — Львів, 1999.

Розділ 3

Джерела:

1. *Барбаро* и Контарини о России. — Л., 1971.
2. *Бершадский С. А.* Литовский статут и польские конституции. — СПб., 1893.

3. *Боплан Г.Л.* Опис України // *Жовтень*. — 1981. — № 4. — С. 52–94.

4. *Законодательные акты* Великого княжества Литовского XV–XVII ст. (Тексты). — Л., 1936.

5. *Ковальський Н.П.* Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII ст. — Днепропетровск, 1979.

6. *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. — М.; Л., 1938.

7. *Михалон* Литвин о нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994.

8. *Ерiх Лясота.* Щоденник // *Жовтень*. — 1984. — № 10. — С. 97–113.

9. *Старостина И. П.* Судебник Казимира. — М., 1986.

10. *Сiчинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992.

11. *Третий* Литовский статут 1588 г. — Вильнюс, 1989.

12. *Хроника* Быховца. — М., 1966.

Література:

1. *Антонович В. Б.* Коротка історія козащини. — К.: Україна, 1991.

2. *Гетьмани* України: історичні портрети. — К., 1991.

3. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. 4. — К., 1994. — Т. 5. — К., 1995. — Т. 6.

4. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — К.: Глобус, 1992. — Т. 1.

5. *Історія* України: нове бачення. — Т. 1. — К.: Україна, 1995.

6. *Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г.* Історія України. — К.: “Знання-Прес”, 2002.

7. *Мищик Ю. А., Власов В. С.* Історія України. — Ч. 1. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001.

8. *Мищик Ю. А., Плохий С. М., Стороженко І. С.* Як козаки воювали. — Дніпропетровськ: Січ, 1991.

9. *Сергійчик В. І.* Доля української національної символіки. — К., 1991.

10. *Ульяновський В. І.* Історія Української Церкви. — К., 1996. — Т. 1, 2.

11. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — Львів: Світ, 1992.

12. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. — К., 1993.

Розділ 4

Джерела:

1. *Історія русів*. — К.: Радянський письменник, 1991.
2. *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи. — Днепропетровск, 1978.
3. *Мишко Д. І.* Густинський літопис як історичне джерело // УІЖ. — 1971. — № 4. — С. 69–73.
4. *Сушицький Т.* Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. — К., 1930.
5. *Шевальє П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960.

Література:

1. *Антонович В. Б.* Коротка історія козаччини. — Коломия, 1912. — Репринт. вид. — К.: Україна, 1991.
2. *Бойко О.* Історія України. — К.: Академія, 2004.
3. *Борисенко В. Й., Заремба С. З.* Україна козацька. — К., 1993.
4. *Гетьмани України: історичні портрети*. — К., 1991.
5. *Гусєв В. І., Калінцев Ю. О., Кульчицький С. В.* Історія України. — К.: Вища шк., 2003.
6. *Довідник з історії України*. — К.: Генеза, 2001.
7. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Репринт. вид. — К.: Глобус, 1992. — Т. 2.
8. *Історія України: нове бачення*. — Т. 1. — К.: Україна, 1995.
9. *Король В. Ю.* Історія України. — К.: Феміна, 1995.
10. *Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г.* Історія України. — К.: “Знання-Прес”, 2002.
11. *Мицик Ю. А., Власов В. С.* Історія України. — Ч. 1. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001.
12. *Сливка Ю.* Історія України від найдавніших часів до початку ХХІ ст. — Л.: Світ, 2002.
13. *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.). — Рівне, 1993.

Розділ 5

Література:

1. *Антонович В. Б.* Коротка історія козаччини. — Коломия, 1912. — Репринт. вид. — К.: Україна, 1991.

2. *Гетьмани України: історичні портрети.* — К., 1991.
3. *Довідник з історії України.* — К.: Генеза, 2001.
4. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Репринт. вид. — К.: Глобус, 1992. — Т. 2.
5. *Історія України: нове бачення.* — Т. 1. — К.: Україна, 1995.
6. *Історія Києва.* — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1984.
7. *Король В. Ю.* Історія України. — К.: Феміна, 1995.
8. *Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г.* Історія України. — К.: “Знання-Прес”, 2002.
9. *Мазепа: людина і історичний діяч.* — К., 1991.
10. *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. — Нью-Йорк., 1954. — Репринт. вид. — К.: АТ “Обереги”, 1992.
11. *Мицик Ю. А., Власов В. С.* Історія України. — Ч. 1. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001.
12. *Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.* Як козаки воювали. — Дніпропетровськ: Січ, 1991.
13. *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. — К.: ПАРАПАН, 2002.
14. *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.: Генеза, 1997.

Розділи 6–7

Література:

1. *Бойко О.* Історія України. — К.: Академія, 2004.
2. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. — К.: Генеза, 1996.
3. *Гусєв В. І., Калінцев Ю. О., Кульчицький С. В.* Історія України. — К.: Вища шк., 2003.
4. *Довідник з історії України.* — К.: Генеза, 2001.
5. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Репринт. вид. — К.: Глобус, 1992. — Т. 2.
6. *Історія Києва.* — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1984.
7. *Історія української літератури XIX ст.* — К.: Либідь, 1992.
8. *Король В. Ю.* Історія України. — К.: Феміна, 1995.
9. *Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г.* Історія України. — К.: “Знання-Прес”, 2002.
10. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1918. — Репринт. вид. — К.: Абрис, 1991.

11. *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. — К.: ПАРАПАН, 2002.

12. *Сливка Ю.* Історія України від найдавніших часів до початку ХХІ ст. — Л.: Світ, 2002.

Розділи 8–15

Джерела:

1. *Голод 1921–1923 рр. на Україні: Зб. док. і матеріалів.* — К., 1993.

2. *Історія України: документи, матеріали / Уклад.: В. Ю. Король* — К., 2001.

3. *Історія України в ХХ ст.: Зб. док. і матеріалів (1900–1939) / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, А. О. Буравченков, Н. І. Миронець та ін.* — К.: ІЗМН, 1997.

4. *Колективізація і голод на Україні (1922–1933): Зб. док. і матеріалів.* — К., 1993.

Література:

1. *Алексєєв Ю.* Історія України: Навч. посіб. — К.: Каравела, 2004.

2. *Безсмертя.* Книга пам'яті України (1941–1945). — К., 2000.

3. *Бойко О.* Історія України. — К.: Академія, 2004.

4. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. — К.: Генеза, 1996.

5. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст. — К., 1993.

6. *Гусєв В. І., Калінцев Ю. О., Кульчицький С. В.* Історія України. — К.: Вища шк., 2003.

7. *Гудзь В.* Історія України. — К.: Слово, 2003.

8. *Довідник з історії України.* — К.: Генеза, 2001.

9. *Історія України: нове бачення.* — Т. 2. — К.: Україна, 1996.

10. *Кормич Л.* Історія України. — К., 2004.

11. *Король В. Ю.* Історія України. — К.: Феміна, 1995.

12. *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). — К.: Смолоскип, 1995.

13. *Литвин В. М.* Політична арена України: дійові особи і виконавці. — К., 1994.

14. *Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г.* Історія України. — К.: “Знання-Прес”, 2002.

15. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія: 1942–1952 рр. — К.: Народна газета, 1991.

16. *Мицик Ю. А., Бажан О. Г.* Історія України. — Ч. III. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2003.

17. *Нагаєвський І.* Історія української держави ХХ ст. — К., 1994.

18. *Сливка Ю.* Історія України від найдавніших часів до початку ХХІ ст. — Л.: Світ, 2002.

19. *Сторінки історії України: ХХ ст.* — К.: Освіта, 1992.

20. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К.: Либідь, 1993.

21. *Українська державність у ХХ ст.* — К.: Політична думка, 1996.

МАУП

The present manual is built on scientific and objective principles and contains a summary of the history of Ukraine in chronological succession from the origins of human life in the Ukrainian terrains until the middle of 2005. Materials on individual stages of the Ukrainian history are also presented according to the regional principle (this concerns the periods, when the historical destiny of individual regions of Ukraine was distinct from the rest of Ukrainian lands).

It is intended for entrants, students of higher education establishments of all specialties and all those interested in the history of Ukraine.

Навчальне видання

ЧУТКИЙ Андрій Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Educational edition

Andriy Ivanovych CHUTKYJ

HISTORY OF UKRAINE

Manual

Відповідальний редактор *В. Д. Бондар*

Редактор *П. Ф. Кравчук*

Коректор *Т. М. Федосенко*

Комп'ютерне верстання *Т. М. Бойко*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 15.06.06. Формат 60×84_{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. ???. Обл.-вид. арк. 19,0. Тираж 3000 пр. Зам. № ???

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000